

1777  
1780

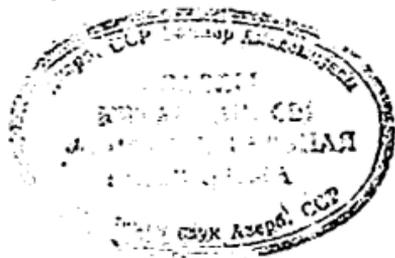
*Journal*

САБИ  
КУЛУТ

Аббас  
Заманов

---

САБИР  
КУЛҮР



КӘНЧЛИК  
БАКЫ  
1981



Елми редактору:  
Академик Һәмид Араслы

Аз2  
324

А. Заманов  
Сабир күлүр. Б. Кәнчлик, 1981

3  $\frac{70803}{M 653(12)-81}$  103-81 476206000

Аз2

© „Кәнчлик“ 1981

## БИР НЕЧЭ СӨЗ

Эдәбијјатшүнас-тәнгидчи Аббас Замановун елми марәг диирәһи сон дәрәчә кенишидир. Нечә иләрдири ки, о, һәм классик вә мүасир әдәбијјатымызың тәдгиги илә мәшғул олур, һәм дә мәтншүнас кими сәмәрли фәалијјәт көстәрир. Бүгүнкә белә, онун елми тәдгигат фәалијјәтинин ана хәттини Мирзә Әләкбәр Сабир ирсинин өјрәнилмәси вә нәшири тәшкил едир. Совет һакимийјәти иләриндә сабиршүнаслығын формалашыб тәкмилләшмәсиндә А. Замановун өзүнәмәхсус хидмәтләри вардыр. 1962-чи илдә, Сабирин доғуламасынын 100-иллик јубилејинин кечирилдији күнләрдә онун нәшир етдији «Мүасирләри Сабир һаггында» китабы әдәбијјатшүнаслығымызда бу сәпкидә бурахылан биринчи китаб иди. О заман эбәди иттимайјәт вә охучулар тәрәфиндән рәғбәтлә гаршыланан, бу күн дә өз рһәмийјәтини итирмәјән бу китаб Сабирин һәјәтына, шәхсийјәтинә, јарадычылығына даир тәсәвүрүмүзү хејли кенишләндирди. Бу китабын нәшириндән сонра мәлум олды ки, биз бәјүк шаир һаггында чох шәјләри билмиришип.

А. Заманов кәркни ахтарышларынын мәһсулу олан «Мүасирләри Сабир һаггында» китабыны нәшир етмәклә кифәјәтләнмәди, тәдгигатыны давам етдирәрәк толмадығы јени архив сәнәдләри эсасында «Сабир вә мүасирләри» моноғрафијасыны јазды.

Сабир ирсинин Вәтәнимизин сәрһәдләриндән харицдә јайылмасы вә тәблиғи сәһәсиндә А. Замановун әмәји хүсусилә гәјд едилмәлидир. Мүзәлифин «Сабир вә мүасирләри» моноғрафијасы 1978-чи илдә Тәбриздә фарсчи нәшир едилмишидир. 1962-чи илдә онун мүгәддимәси вә редакторлуғу илә әрәб әлифбасында нәшир олуна «Һопһопнамә»нин фотосурәти 1979-чу илдә Телранда бурахылмишидыр. Бу китаба дахил едилән «Сабир вә Фүзули», «Гашисын шәһријари-һүрријәт» мәғаләләри Түркијәдә, Ирагда нәшир едилмишидир. Мүзә-

лифин вахтигэ тапыб мэтбуатда нэшр етдирдији Сабирэ даир бир сыра хатирэлэр өз мэгэлэлэр 1977-чи илдэ Тегһранда фарс дилиндэ «Некин» журналында бурахылмышдыр.

А. Заманов Сабир сатирасынын тэдгиги саһэсиндэки фэалијјэтинэ көггэ гојмамышдыр. О, инди дэ өз тэдгигатыны давам етдирир, вахташыры бизи Сабир һаггында јени јазыларла таныш едир.

Бу китаба Аббас Замановун мүхтэлиф заманларда Мирээ Әләкбәр Сабир һаггында јаздығы сечилмиш эсэрлэри дахил едилмишдир. Јазымыш тэрзи е'тибарилэ бу эсэрлэрдэ сосположи тәһлил илэ бәди и тәһлил бир-бирини тамамшијыр, беләликлэ, Сабир кимэ өз нәјэ күлүр суалы илэ јанышы, нечэ күлүр суалына да чаваб верилир.

*Һәмид Араслы*

---

## САБИР КҮЛҮР

Шаирәм, эсримин ајнәсијәм.  
М. Ә. Сабир

Азәрбајҗан халгынын бөјүк шаири Мирзә Әләкбәр Таһирзадә Сабир 1862-чи ил мај ајынын 30-да Шамаһы шәһәриндә дүканчы аиләсиндә анадан олмушдур. Онуң атасы Мәшәди Зейналабдын вә анасы Сәлтәнәт ханым сон дәрәчә диндар идиләр. Онлар Әләкбәрә һәлә лап кичик јашларындан оруч тутдурур, намаз гылдырыр, бәлача ушаға дәрвиш палтары кејдириб, она дини шәрләр өјрәдирдиләр:

Сәккиз јашына чатап кими атасы Мәшәди Зейналабдын кичик Әләкбәри мәнәлләләриндә олан молла мәктәбинә гојду. О заман бу мәктәбләрдә ушаглар анчаг гураны охујуб баша чыхдыгдан сонра, әлләринә гәләм алыб, јазы јаза биләрдиләр. Әләкбәр һәмни гануну поздуғу үчүн молла ону фалаггаја салыб дөјмүшдү. Сабир илк шәриндә бу ачы һадисәни белә гәләмә алмышдыр:

Тутдум оручу ирәмазанда.  
Галды ики көздәрим газанда.  
Моллам да дөјүр јазы јазанда...<sup>1</sup>

Сабирин молла мәктәбиндә охумасы узун сүрмүр. Сонра о, зәманәсинин бөјүк шаири һачы Сејид Әзим

<sup>1</sup> Шәрин ияласы кичик Сабирин јаздығы кими верилир.

Ширванинин (1835—1888) ачдыгы үсули-чәдид мәктәби-  
нә дахил олур.

Сејид Әзимни мәктәби о заманкы моллаханалардан  
әсаслы сурәтдә фәргләнирди. Бурада дүңјәви елмәр  
тәдрис едилир, ушаглар һәсир үзәриндә дизләри үстүндә  
дејил, парталарда отурур, әрәб, фарс дилләри илә јана-  
шы. Азәрбајчан вә рус дилләрини дә өјрәнирдиләр.

Сабирни бир шаир кими јетишмәсиндә Сејид Әзим  
мәктәбинин мүнүм ролу олмушдур. Белә ки, өз шакир-  
диллә шаирлик истәдадынын олдуғуну һисс едән Сејид  
Әзим мәктәбә кәлдији илк күнләрдән етибарән Сабирә  
учадан ше’рләр охутдурур, фарс дилиндән мәнзүм тәрчү-  
мәләр тапшырыр, онун бу сәһәдәки бачарыгыны ипки-  
шаф етдирмәјә чалышырды. Мәктәбли Сабирни о заман  
етдији тәрчүмәләрдән јалпыз бири кәлиб бизә чатмыш-  
дыр. О да Сә’динин «Күлүстан»ындан тәрчүмә етдији  
ашағыдакы парчадыр:

Көрдүм нечә дәстә тазә күлләр  
Барланмыш иди кијаһ иләи тәр.  
Дедим:—Нә олар кијаһи-начиз  
Та әлшә күл сәфиндә әни.  
От ағлајараг деди:—Отур сән,  
Сөһбәт сләјим, гәмим көтүр сән,  
Алиләр едәрми тәрки-сөһбәт?  
Һалоки оларда вар сәхавәт.

Балача Сабир мәктәбдәнкәнар вахтларыны да мұта-  
лиәјә, ше’р јазмаға сәрф едир, өз ше’рләрини сәлигә илә  
дәфтәрә көчүрүрдү. Бу исә атасынын хошуна кәлмирди.  
Атасы белә һесаб едирди ки, оғлунун алдыгы тәһсил ар-  
тыг кифајәтдир, о, дүкандә отурмалы, кәсбкарлыгга,  
алверлә мәшғул олмалыдыр. Буна көрә дә оғлуна бәрк  
ачығы тутмуш, һәтта бир күн онун ше’р дәфтәрини әлин-  
дән алыб чырмышды. Атасынын бу һәрәкәтләриндән

сарсылан Сабир артыг Шамахида галмаг истәмәјиб, баш көтүрүб гачмағы гәт едир вә ашағыдакы ше'ри јазыр:

Мән Хәлилүллаһи-асрәм, пәдәрәм чүн Азәр.  
Сәфәр әз Бабили-Ширван конәм, ишәаллаһ,  
Кәрчә у дәфтәри-әш'ари-мәра парә нәмуд  
Вәслә ба тәб'и-дүрәфишан конәм, ишәаллаһ!

Чох кечмәдән о белә дә едир, атасындан хәбәрсиз Мәшһәдә кедән карвана гошулүб, Шамахины тәрк едир. Лакин атасы бундан тез хәбәр тутуб, ону керн гајтарыр. Сабирин евдән гачмасы атанын көзүнү горхудур, бундан сонра о, оғлу илә әһтијатлы рәфтар едир, онун охумагына, ше'р јазмагына мане олмур.

Беләликлә, Сабир өзүнү ишбәтән сәрбәст һисс едир, охујур. јени-јени ше'рләр јазыр. Аббас Сәһһәтти дедији кими, шәһәрлә «...нәмәки дапышмағы, шух, зәриф вә һазырчаваблыгы сәбәдән аз заманда үләма вә ә'яанын јанында мә'руф вә мәшһур олур вә үмумун мәһәббәтнин чәлб едир».

Сејид Әзим өз шакирдияни јарадычылыг тәлејини диггәтсиз бурахмыр, онун мүвәффәғијјәтнә үрәкдән севинир. һәрдән ону өзү илә бәрәбәр мәчлисләрә дә апарырды. Бир күн Сејид Әзимин достларындан бири сәфәрдән гајдыбмыш. Сејид онун көрүшүнә кедәркән Сабирин дә өзү илә бәрәбәр апарыр. Ев саһибн чамаданындан он луму чыхарыб, икисини Сејидә, бирини исә Сабирә вериб, бир ше'р сөјләмәсини рича етдикдә о, бәдәһәтән ашағыдакы бејти сөјләмшидир:

Хүмәи-шәрабы Сејидә сағи вериб деди:  
— Сабир фәғирдир, јетәр анчаг зәкат она.

---

<sup>1</sup> Тәрчүмәси: мән әрмини Хәлилүллаһијәм, атам исә Азәр кимидир. Ишәаллаһ, Ширванян Бабилиндән сәфәр едәрәм. О мәним ше'р дәфтәримн чырдыса, мән дүр сачан тәбимлә, ишәаллаһ, ону битишидирәрәм.

Сабир өз мұаллимниннн гәзәлләрннә нәзирәләр дә јазарды. Бир дәфә о, Сејид Әзимни:

Eј мәһ, билирәм, фитнеји-дөвран олачагсан,  
Eј гашы һилалым, мәһи-табан олачагсан,—

бејти илә башлајан гәзәлинә јаздығы нәзирәни сәфәрде олан мұаллимннә көндәрмишди. һәмни нәзирә Сејидни сон дәрәчә хошуна кәлдији үчүн о, Низаминин «Хәмсә»-сини өз севимли шакирдинә һәдијјә көндәрмиш вә она белә бир сәминн чаваб јазмышды:

*«Нури-дидәм Сабир! Гәзәлимин биринә јаздығын мәлиһ вә ширин чаваб чох хошума кәлди. һазырди башга бир шејә куманым олмадығындан һәмни китабы сәнә силә көндәрирәм. Јадикари-устаданәм олмаг шәртилә гәбул едәсиниз вә шаирликдә тәрәгги етмәнизи арзу едирәм».*

1884-чү илдә Сабир сәјаһәтә чыхыр вә бу мүнәсибәтлә ашағыдакы гитәни јазыр:

Сабирн-шејда ки, тәрки-шәһри-Ширван ејләди,  
Бүлбүлә бәизәрди ки, мејли-күлүстан ејләди.  
Мин үч јүз бирдә һичрәтдән сора мејмун или,  
Ахирн-шәввалда әзми-Хорасан ејләди.

Узун мүддәт о, Сәмәргәнд, Бухара, Хорасан, Сәбзвар, Нишабур, һәмәдан вә с. шәһәрләри сәјаһәт етмиш вә һеч шүбһәсиз ки, бу сәјаһәт кәләчәјин даһи шаиринә чох бөјүк тәһсир кәстәрмишдир.

Сәјаһәтдән гајыдыб, доғма шәһәри Шамаһыда сакин олдуғдан сонра Сабир евләнир, он беш илин әрзиндә онун сәккиз гызы вә бир оғлу олур.

Бөјүк бир аиләни сабун бишириб сатмагла тәһмин едән Сабир бу заман чох чәтнин бир күзәран кечирирди. Лакин ертијач кабусу шаирни иләһамышы зәпчирләјә билмир.

Русијада баш верән 1905-чи ил ингилабындан сонра Тифлисдә вә Бақыда милли дилләрдә гәзетләр, мәчмүәләр нәшрә башладыгда, Сабир мәтбуат аләминдә көрүнүр. Оуну мәналы сатиралары, хүсусән Шәргин бөјүк мүһәррири Чәлил Мәммәдгулузадәнин нәшр етдији мәшһур «Молла Нәсрәддин» журналы сәһифәләриндә кениш интишар тапыр, чох кечмәдән һолһолун шөһрәти Азәрбајҗан сәрһәдләрини ашыб, Орта Асијаја, Ирана, Түркијәјә вә башга өлкәләрә дә јајылыр.

Сабирини гүдрәтлн бир сәнәткар кими шөһрәт тапмасы һеч дә онун вәзијәтини јахшылашдырмыр, әксинә, даһа да ағырлашдырыр. Шәһрләринин бириндә өзүнүн јаздығы кими, дили доғру сөјләјән шаирини дүшмәнләри чохалыр, онун ачы сатирасынын кәскини тәнгид һәдәфләри олан мүртәчеләр шаирә тәкфирләр јағдырмагдан чәкинмирләр. О заман шаир јахын достларындан биринә јаздығы мәктубда өз ачыначаглы вәзијәтиндән белә инкајәтләнирди:

*«Даһа тагәтим, таг вә сәбрим баша кәлибдир. Јусиф кими ихван әлиндә әсир галмышам. Бириси силлә илә үзүмә вурур, ағуши-мәһәббәт ачыб, о бириси тәрәфә јөнәлдикдә јумруғун башыма золлајыр. Ондан рүкәрдан олуб, башгасына мүтәвәччәһ олдугда дөшүмдән итәләјир, ағзыма вурур. Она дал чевирәндә дикәри далымдан вурур, ағзы үстә јыхылырам. Һалым фәна, күзәрәним бир гәлли фәһиә мәнзиләсиндәдир. Бир даһа Шамаһыда галмаға табу-таваным галмајыбдыр... Ачизанә истид'а едирәм, бундан артыг мәним бурада каторга чәзасына мәнкум олуб галмағыма разы олмајасыныз».*

Маарифпәрвәр зијалыларыни сәји нәтичәсиндә Сабир Бақыда мүәллимлик јери алмаға мүвәффәг олур. 1910-чу илни әввәлиндә Шамаһыдан көчүб, Балаханыда мүәллимлијә башлајыр.

Бакы мүнүти, фәйлә һәрәкаты илә јахындан танышлыг Сабирин јарадычылығына мүсбәт тә'сир кәстәрмәјә билмәздн. Бакыда јашадығы дөвр Сабир јарадычылығынын ән мәһсулдар дөврүдүр. Шаир Балаханьда мүәллимлик етдији заман Тифлисдә чыхан «Молла Нәсрәддин» журналында иштиракыны зәифләтмәдән давам етдирир вә вә Бакы мәтбуатында фәал чыхышлар едирди. О, әдәби ирсинин мүһүм бир һиссәсини тәшкил едән тәзијәнәләринин, демәк олар ки, һамысыны Бакыда јашадығы иләдә јазыб-јаратмышдыр.

Ағыр күзәран, бүтүн һәјаты боју ону бир кабус кимн тә'гиб едән мадди-мә'нәви сыхынты, кәркин зәһни әмәк Сабирин сәһһәтини сарсытмышды. 1910-чу илин сон ајларында шаир гара чијәр хәстәлијинә тутулур. Бу хәстәлик шаирин онсуз да мөһкәм олмајан бәдәнини үзүб зәифләдир. Бу заман шаир Бакыдан Шамахыдакы достларына көндәрдији мәктубда өз хәстәлијини белә хәбәр есирди:

Арсив-гәмләр әлиндән үрәјим шишмиш иди,  
Зәив елярдим, едәчәкдир она чарә чијәрим.  
Бәхти-мәһнүсимә бах, мән бу тәмәннадә икән  
Башлады шишмәјә инди үзү гәрә чијәрим.

1910-чу илин сонларында Сабирин хәстәлији кәскинләшир. О, мүәллимлији бурахмаг мәчбуријјәттидәк галыб, Шамахыја көчмәли олур. Шамахыда шаирин вәзијјәти кетдикчә ағырлашыр, һәјаты тәһлүкә гаршысында галыр. Буна көрә о, 1911-чи илин феврал ајында мүәличә үчүн Тифлисә кедир. «Молла Нәсрәддин» идарәсинин көмәјилә шәһәрин ән јахшы һәкимләри ону мүәличә едирләр. һәкимләр операсија олунмағы мәсләһәт көрүрләр, ләкин шаир буна разылыг вермир. Тифлисдән досту А. Сәһһәтә јаздығы мәктубда исә бу һагда ашағыдакы сәтирләрә раст кәлирик:

«Докторларын бәзиси операсија, ја'ни эмалијјати-чәррахијја ичра етмәк лазым билди. Мәнә тәклиф етдиләр ки, чијәриндәки илләт камалынча бизә мә'лум вә мушәххәс дејилдир. Разы олсан, эмалијјати-чәррахијја жапарыг, чијәриндән кәсмәк лазымса, кәсәрик. Јох лазым дејилсә, јенә кәсдијимиз јери тикиб, әлач едәрик. Де-дим:—Бағышлајасыныз, доктор әфәндиләр, мәним гар-ным портманат кисә дејил ки, истадијуниз кими ачыб-гапаясыныз. Бәлкә кәсдиниз, сонра әмәл кәлмәди. Мәним бу сөзүм һәкимләрин чох хошуна кәлди. Куләш-дүләр».

Чәлил Мәммәдгулузадәнин вә «Молла Нәсрәдин» журналынын башга әмәкдашларынын чәндләринә бахма-јараг, мүәличә һеч бир мүсбәт нәтичә вермир. Шаир Шамахија гајыдыр.

Шамахида шаирин вәзијјәти даһа да ағырлашыр. О, Тифлиسدә эмалијјати-чәррахијјә разылыг вермәдијинә пешман олуб, мүәличә үчүн Бақыја кәлир. Лакин Бақы-да һәкимләр эмалијјати-чәррахијјәни мәсләһәт кәрмәди-ләр, чүнки артыг кеч иди.

Өлүмүндән бир аз сонра «Мә'лумат» гәзетиндә (10 август 1911, № 25) чыхан, лакин индијәдәк «Һолһолла-мә'нин һеч бир нәширинә даһил едилмәјән ашағыдакы гитәни дә, јәгин ки, о, Бақыда јазмышдыр:

Мәнә бәд кечди шәһри-Ширванда.  
Мәрәним шиддәт етди һәр јанда.  
Бир тәрәфдән тәвәррүми-чијәрим.  
Бир тәрәфдән үрәкдәки кәләрим.

Ијулуи әввәлләриндә хәстә шаир үмидсиз бир һалда Бақыдан Шамахија гајытмалы олду.

Сабирин сон күнләри олдугча ағыр кечирди. Әлач-сыз хәстәлик оғу ачылыга мәһкум етмишиди. Сон күнләрдә боғазындан һеч бир шеј кечмирди. Хәстә шаир артыг

өлмөји арзу едир, лакни буна да мүвэффэг ола билмир-  
ди. Буну биз онун өлүмүндөн бир нечэ күн эввэл јаз-  
дығы ашағыдакы бејтиндэн өјрөнирнк:

Истөрөм өлмөји мән, лејк гачыр мөндөн эчөл,  
Көр нэ бөдбөхтөм, эчөлдөн дә кәрәк паз чөкөм!

Узун сүрән хөстәликдән сонра, 1911-чи ил ијул ајы-  
нын 12-дә Сабирин јүксәк әмәлләрлә чырпынан нәчиб  
үрәји дөјүнмәз олду. О, бүтүн варлығы илә севдији һә-  
јата көзләрини әбәди олараг јумду.

Сабирин вахтсыз өлүмү онун достларыны, охучула-  
рыны сарсытды. Онлар мәтбуат сәһифәләриндә тәсирли  
мәгаләләр, јаныглы ше'рләрлә чыхыш етдиләр, нанә  
топлајыб, севимли шаирин әсәрләрини нәшр етдирдиләр.  
Лакни өз заманында Сабир там лајигилә гијмәтләндири-  
лә билмәди.

Шаирин амансыз өлүмлә үз-үзә дајандығы күнләрдә  
јаздығы бир ше'рдә А. Сәһһәт өз достуна белә тәсәлли  
верирди:

Еј мүчәссәм дүјгү, еј үлви бәшәр,  
Еј чамурлуғ ичрә дүшмүш сағ зәр,  
Тө'нү дә'и ејлөрсә һәр надан сәнә,  
Ја мүсәнд олмаса дөвран сәнә,  
Гәм јемә, тәхфиф вер аламына,  
Аз чөкәр, һејкәл јапарлар намына.

Бәли, белә дә олду. Вахтилә үрәкдән севдији Сабир-  
рини лајигинчә гијмәтләндирмәк имканы олмајан Азәр-  
бајчан халгы Совет һакимияјәтинин гәләбәсиндән сонра  
белә бир имканы әлдә едиб, онун ирсини һәгиги варис  
олду. Бакынын мәркәзиндә бөјүк шаирә һејкәл гојду.

\* \* \*

Сабир өз јарадычылыг тәлеји е'тибарилә мүасирлә-  
риндән һеч биринә бәнзәмир. Шаир 1905-чи илә кими

тəхминən отуз иллик јарадычылыг јолу кечмиш, лakin Азербайчан əдəбијаты тарихиндə һеч бир из бураха билмəмишиди. Бу мўддэтдə о, гəзəl, гасидə, мəрсия, пəв-  
һə јазан вə јалныз вэтəни Шамахи шəһəриндə танынан  
бир шаир иди. 1905-чи илэдək Сабирин мətбуатда јалныз  
бирчə шe'ри дəрч едилмишиди:

Шўкр лиллаһ ки, афитаби-сўхən,  
Шəрги мə'надан олду чəһрəнўма,—

бејти илə башлајан бу шe'ри о, Тифлисдə заманын та-  
нынымиш журналисти Мəммədаға Шаһтахтлыныи чыхар-  
дығы «Шəрги-Рус» гəзетинини нəшри мўнасибəтилə јаз-  
мышды. Бəдди чəһэтдэн һеч дə гўввəтли олмајан һəмиш  
шe'р гəзетдə «Элəkбər Таһиров» имзасы илə дəрч едил-  
мишиди. Редаксија шe'рини башында белə бир гејд вер-  
мишиди: *«Шамахилы Əли Əзимов бəридəрлимизин идарə-  
лизə хејрхананə мəkтубунун лəффиндəки «Сабир» тəхəl-  
лўслу бир шаирин кəламыдыр».*

Бу гејддэн кəрўнўр ки, Сабирин о заман бир шаир ки-  
ми Шамахидаи кəнарда таныјан јох имши.

Азербайчан əдəбијатыныи инкишафына јени истига-  
мэт верən 1905-чи ил ингилабы Сабирин дахилиндə олан  
потенсиал гўввəни ојадыб, гаршысында кениш јарады-  
чылыг ўфўглəri ачды. Бир ил кечмəди ки, «Молла Нəс-  
рəддин» журналыныи сəһифэлəриндə дəрч олунуб јайы-  
лан эсэрлəri илə о, бўтўн Азербайчанда, Гафгаз вə Ја-  
хын Шəрг өлкэлəриндə мəшһур олду. Бир ил əввəl һеч  
кəснини танымадығы Сабирин шe'рлəрини инди Бақыда вə  
Ирəванда, Газанда вə Ашгабадда, Дашкəнддə вə Сəмєр-  
гəнддə, Тəбриздə вə Тeһранда, Истамбулда вə Багдадда  
охучулар сəбирсизликлə кəзлəјирдилər.

1905-чи илдэн 1911-чи илə киши давам едэн алты ил-  
лик јарадычылыгы илə Сабир, мўасирини вə досту шаир

Аббас Сәһһәттин дедиңи кими, Азербайжан әдәбијјаты тарихиндә «...әзим бир ингилаб вүмүдә кәтирди». Бу ингилаб нәдән ибарәтдир? А. Сәһһәт бу суала белә чаваб вермишдир: «Сабир көһкә ше'рләр илә јени ше'рләр арасында бир әсрлик гәдәр учурум ачды ки, бир дана кери дөнүб дә о учурум атылмаға кимсәдә чүр'әт галмады».

Бу о демәкдир ки, Сабирин 5—6 ил мүддәтиндә Азербайжан әдәбијјаты тарихиндә көрдүјү иш бүтүн бир әсрдә көрүлән ишә бәрабәрдир. Сабирин бу гыса мүддәтдә көрдүјү ишн онун сәләфләрн олан шаирләр бүтүн бир әсрин мүддәтиндә көрә билмәмишдиләр.

Сабирин 1903-чү илдә «Шәргн-Рус» гәзетиндә чыхан илк ше'ри һеч кәснн диггәтини чәлб етмәмишди. Лакин онун 1905-чи илдә «Һәјат» гәзетиндә дәрч едилән икинчи мәтбу әсәри—мәшһур «Бейнәлмиләл» ше'ри дәрһал кениш охучу күтләләринин диггәтини чәлб етди. Бу ше'р 1905-чи илдән сонра Азербайжан әдәбијјатында башланан јени инкишафын прологу оладу.

Өз заманәсиндә һәгиги бейнәлмиләлчилик һимни кими сәсләнән бу ше'риндә Сабир, ингилаби һәрәкаты јатырмағ үчүн чаризмин Азербайжан вә ермәни халғларынын арасына салдығы милли әдавәти «фитнеји-Иблиси-мәл'ун» адландырарағ, сијаси чәһәтдән дүзкүн мәналандырды, һәр ики халғы бирлијә, гардашлығы чағырды. Беләликлә, о заман—һәр ики халғын тарихиндә дәһшәтли һадисәләр баш вердији бир дөврдә зәһмәткеш күтләләрин бу әдавәтә гаршы е'тираз сәсини бәднн бојаларла ифадә едән илк азербайжанлы шаир Сабир оладу.

Тәхминән бир ил сонра—1906-чы илин апрел ајында нәшрә башлајан «Молла Нәсрәддин» журналы илә Сабир гүдрәтли сатирик бир шаир кими танынды. Сабирин «Молла Нәсрәддин» журналынын сәһифәләриндә дәрч олуған һәр бир сатирасы мүрәккәб ичтиман һадисәләр-

лэ долу олаи заманын экс-сэдасы иди, халгыны өз гуртулушу уҕрунда мүбаризэҗэ чагыран чэсарэтли бир вэтэндашын кур сәси иди. Халг, халгын дәрди, хошбәхтлији, ону азад көрмәк арзусу Сабир җарадычылыгынын эсасыны тәшкил едир. «Јашасын шәһриҗари-һүрријјәт!» мисрасы Сабирин 1905-чи ил ингилабындан сонракы бүтүн җарадычылыгы үчүн епиграф сајыла биләр. О, азалыгы инсанлыгын ајрылмаз кејфијјәти һесаб едир:

Ким ки һисаны севәр, ашйги-һүрријјәт олур.  
Бәли, һүрријјәт олаи җерлә дә инсанлыг олур.

Мә'лумдур ки, «һис һис, әрһини әрһи, дүзү һәмвар» јазан Сабир заһирдә белә етмәјирди, јә'ни нәјһи һис, нәјһи әрһи, нәјһи дүз олдуғуну мүстәғим мә'нада демирди. Отуз иллик бир ахтарышдан сонра о белә бир гәпаәтә кәлмиши ки, чәһаләт аләмһини күтләшдирдији шүүрлары ојатмаг, һәрәкәтә кәтирмәк үчүн монзә вә нәсиһәт артыг кара кәлмир, ширин гәфләт јухусуна далаһлары ојатмаг үчүн онлара күлмәк, онлары күлдүрмәк лазымдыр ки, дикһиниб ајылһинлар, көзләрини ачыб кәриһәшидикдә бәрк санчмаг лазымдыр ки, бир даһа јухуја кетмәһинләр. Буну шаһрин бөјүк сәләфи М. Ф. Ахундов нәсијјәт етмиши: *«Лис вә чиркин адәтләри инһанын тәбиғиндән истән вә масғарадан башға, һеч бир шеј һопарыб чыхара билмәз»*.

Өмрүнүн сон илләриндә бөјүк мүәллиһини вәсијјәтинә әмәл едәрәк, сатира вә јумору өз җарадычылыгы үчүн башлыча үслуб сечән Сабир кимә күлүр, нәјә күлүр вә печә күлүр? Чәһаләтин зил гараһлыгына гәрг олмуш көһиә аләмһи елә бир үфунәтли сәһәси јохдур ки, Сабир сатирасынын мәрһиләри ора дүһмәһини. Шаһрин јазыб-җаратдыгы дөврдә ичтиман һәјатын елә бир кушәси јохдур ки, Сабирин ачы күлүшләри ора иүфуз етмәһини

олсун. Бүтүн буллары бир мөгаләдә әһатә етмәк, шүбһә-  
сиз ки, чох чәтиндир.

Будур, Сабир «Әһвалпурсанлыг, јахуд гонушма» ад-  
лы сатирасында «әсрин сәсинә сәс вермәјән» ики чаһили  
мәһшәр ајағына чәкмишдир. Бөјүк тәлаш ичәрисиндә  
«әһвалпурсанлыг» едән бу ики әбләһидәһшәт бүрүмүш-  
дүр. Она көрә ки, гоншулары һачы Әһмәд гәзет охујур,  
Кәрим «Молла Нәсрәддин» алып, һачы Чәфәрин оғлу  
Вәли ушағыны ушголаја гојуб... Сәмәд ондан да ирәли  
кедәрәк, гардашыны университетә көндәрмәк үчүн дам-  
дашыны сатыб, Бәдәл рөвзәханын үзүнә гајыдыб, Мирзә  
Мапафын пәдәри Гәфәр шүбһәли кәсләрлә—«јени мек-  
тәбчиләрлә данышыб»... Онларын һамысы «дини-иманы  
даныб, јолдан азыбдыр, бабыдыр»лар. Һәр бир мүсәлма-  
нын борчу бу кафирләрә лә'нәт, нифрәт јағдырмагдыр.

Санки Сабир бу заман кәнарда дајаныб, онларын бу  
чәфәнк данышыгларына гулаг асыр, ачы-ачы күлүр,  
сонра нә үзүнү онлара тутуб, үрәк ағрысы илә дејир:

Дурма, јыхыл, јат һәлә, Фәһрат киши!  
Әсри көрүб галма белә мат, киши!  
Инди олуб јорғанын үч гат, киши!  
Сағгалыны бир-ики јырғат, киши!  
Чәк башына јорғаныны, јат, киши!

Сабир ширин гәфләт јухусуна далан бу ики һәпәндиң  
дүшдүјү фачнәли вәзијјәтә күлмәклә кифәјәтләнмир, бе-  
лә гәнаәтә кәлир ки, Фәһрат кишини бу күлүнч вәзијјәтә  
салан гара гүввәләрин маскасыны јыртмадан ону ојат-  
маг мүмкүн дејилдир. Одур ки, шаир бу гара гүввәләри  
бир-бир мәһшәр ајағына чәкир, сөзү онларын өзүнә  
верир. Будур, саһибкар үзүнү фәһләјә тутуб дејир:

Фәлә! Мәнә бир сөјлә, нәдән һөрмәтин олсун?  
Ахыр нә сәбәб сөз демәјә гүдрәтин олсун?  
Әл чәк, бала, дөвләт-лиләрә хидмәтин олсун.

Аз-чоҳ санэ вердиклэринэ миннэтин олсун!  
Бу чэрхи-фэлэк тэрсинэ дэвран едир ниди!  
Фэ'лэ дэ өзүн дахили-нисан едир ниди!

Ачы истегза илэ долу олан бу мисралары охудугча көзүмүз габағында күлүнч бир сима чанланыр, о һәм ловға, һәм рәһмсиэ, һәм дэ гөрхагдыр. Биз она һәм гәһ-гәһэ илэ күлүр, һәм дэ штәһасыз инфрэт бәсләйирик. Елэ шаир дэ эсэрини јазаркән бу мәгсәди күдмүшдүр.

Сонра шаир мәрһәмәт, инсаф кими бәшәри һиссләр-дән бүтүндүклә мәрһум олан башга бирисини мәншәр ајағына чәкиб, сөзү она верир. О да кәндчи илэ ејни дил-лэ данышыр:

Мәэлумлуг едиб башлама фәрјадэ, экинчи!  
Гојма өзүнү түлкүлүјэ, адэ, экинчи!  
Алды долу элдән сәрү саманыны, нејлим?  
Јанки чәјирткэ једи бостаныны, нејлим?  
Вердини кечән ил борчуна јорғанчыны, нејлим?  
Ол ниди палаз сатмаға амадэ, экинчи!  
Дал ол, а балам, башлама фәрјадэ, экинчи!

Санки шаир бу заман кәнарда дуруб, бу ачы мәнзә-рәни сејр едир вэ өзүнү бу рәһмсиэ ағанын гуллуғунда дајанан мүти кәндчијэ тутуб, гәзәблэ дејир: «Ағандакы бычаға бах, о тиги-абдары көр!»

Чәһаләтин гаранлығы нэ гәдәр түид олса да, ачы кү-лүшэ лајиг һәдәфләрини һеч бири Сабирини көзүндән ја-јынмыр. О, «чәридәни долдурмаг үчүн мәтләби узадан» гәзетчијэ, «һагсыза һағлы дејиб күнаһа батан» вәкилә, «дәрди тәшхис етмәјиб, гом-әгрәбаны ағладан» һәкимә, «бүлбүлә, еишгә, күлә даир јалан фырладан» шаирә кү-лүр: «һалал илэ һарамы бир-биринэ гатан» тачирә, «үм-мәтин пулун алыб, көзләрини исладан» рөвзәхана, «мин-мин јалан данышан» дәрвишә, «рузү шәб һәгг-һәгг дејиб чамааты ојнадан» софијә күлүр; үсули-чәдид мәктәбинә

фитнә-фәсад очағы кими бахан чаһилә, һәҗатың мә'насыны  
нә җемәкдә, җатмагда вә бир дә кор-коранә ибадәт етмәк-  
дә билән мә'мин мүсәлманна, әрниниң китаб охумасындан  
дарыхан авам гадына күлүр. Өзү дә охучулары әҗләндир-  
дирмәк үчүн јох, кәдәрләндирмәк, дүшүндүрмәк үчүн  
күлүр. Бу күлүш ачы вә амансыз олса да, шаирн вә онун  
охучусуну бәдбинләшдирмир. Зира шаир инаныр ки, «һә-  
ләлик милләтнин исте'дады гарышыгдыр». Лакни заман  
неһрә кими чаахаландыгча исте'дадлар саф-чүрүк ола-  
чаг, милләт аҗылыб, өз тапејинниң сүкашыны идарә етмәји  
бачарачагдыр.

Сабир күлүшүнүн вүс'әти өлчүјә кәлмәз. Сабир кү-  
лүшү нә бөјүк-кичик, нә милли мәһдудијјәт, нә дә чоғ-  
рафи сәрһәд таныҗыр.

Шаир рус-јапон мұһарибәсиндә өлкәни мәғлубијјәтә  
уғрадан әлиганлы Николајдан тутмуш, Ираны һәррача  
гојуб сатан күтбејин Мәһәммәдәли шаһа, дүнјаны ган  
чанағына чевирән Вилһелмдән тутмуш, чәллад Султан  
Әбдүлһәмидә, фәһләнин «өзүнү дахили-инсан етмәсин-  
дән» ваһимәјә дүшән, әкинчинин фәрјадыны ешитмәк  
истәмәјән түфејлиләрдәк бүтүн гара гүввәләрә күлүр.  
Бу заман онун күлүшү даһа сарсыдычы, өлдүрүчү сәчиј-  
јә дашыҗыр, даһа бөјүк ичтинман әһәмијјәт кәсб едир, бу  
заман онун күлүшүнүн һәр гәһгәһәси гәзәб, кин вә ниф-  
рәт аловлары сачыр.

Дүнјанын бөјүк сөз устадларындан бири олан Марк  
Твен демшдир: «Анчаг һәҗат һәгигәти әсасында јаранан  
јумор јашамаға гадирдир. Охучуну күлдүрмәк олар. Ла-  
кни бу күлүшүн асасыны инсанлара севки тәшкил ет-  
мирсә, о, мә'насыз күлүшдүр».

Сабирин сатирасы она көрә јашаҗыр вә севилә-севилә  
охунур ки, о, әсл һәҗат поезијасыдыр, «әсрин әјинәси-  
дир». Сабир мәһведичи тәнгидә тутдуғу һәдәфләрини һеч  
бирини ујдурмамышдыр. Онлары өз көзләри илә көр-

мүш, онларын шәхсэн шаһиди олмушдур. Сабирин күлүш һәдәфләринин һамысы шаирин јашадыгы мүһитин ачы мәһсулудур.

Сабирин «Һолһоһнамә»си заманын сынагларындан алыначыг чыхмыш бөјүк бир һәгигәт китабыдыр, 1905—1911-чи илләр Азәрбајчанын бүтүн мүсбәт, мәһфи, гүв-вәтли вә эһиф чәһәтләри бу китабда һәјат һәгигәтләринә там үјгүн олараг әкс етдирилмишдир. Бу һәгигәт китабы она көрә өз тәрәвәтнин итирмир ки, о, һуманнест шаирин өз вәтәнинә, өз халгына, еләчә дә бүтүн инсанлыга бәс-ләдији сонсуз мәһәббәтдән доғмушдур.

\* \* \*

Сабирин мәтбуатда кедән кизли имзалары ичәрисиндә биз «Ағлар күләјән» сөзүнә дә раст кәлирик. Шаир бу тәхәллүсү әбәс јерә ишләтмәмишдир. Бу тәхәллүс онун сатирасынын руһуну ифадә едир. Азәрбајчанын истә’дадли шаирләриндән Микајыл Мүшфиғ Сабирә һәср етдији бир ше’риндә чох һағлы олараг демиишдир.

О күлдү—ағлады, ағлады—күлдү.  
Күлүшү һичгырды, фәрјады күлдү.

Бәли, еләдир. Сабир күлә-күлә ағлајыр, ағлаја-ағлаја күлүр. Онун гәһгәһәләриндән көз јашлары вә фәрјад, көз јашларындан ачы гәһгәһә доғур.

Сабирин елә сатиралары вардыр ки, адам онлары сәкит охуја билмир, бу сатиралардакы јанығлы күлүш охучунун һиссинә, дујғусуна, әсәбләринә дәһшәтли бир фачнә кимя тә’сир едир. Јохсул бир кәндлинин дүшлүјү ачыпачағлы вәзијјәти бәдин сөзүн үрәкләрә нүфүз едән күчү илә тәсвир едән бу мисралар бөјүк бир фачнәјә бәрабәрдир:

Јетәркән авдымын әүлмү сәнә дөври-гәзалән бил!  
Чатаркән амирия зәчри ону сәјри-сәмадан бил!

Өзүн өз эчинна банк оларкөн, маънадаан бил!  
Бу маш'умијјати бикавадан көр, ашпадан бил!  
Энил, памал ол, ахтарма бунз бир чарэ, сөбр ејлә!  
Балаји-фәгрэ дүшдүн, разы ол, бичарэ, сөбр ејлә!

Фәгәт бир иш дэ көрмәк истәр исән, көр мүсөлман тәк!  
Тәһәммүл ејлә чөдрн-мүлкөдарэ, ишлә һејван тәк!  
Чалыш, әк, бич, апарсын бәј, евин галсын дәјирман тәк!

Ајылма, һәггини гапма, хәбәрдар олма, инсан тәк!  
Дарылма, иничимә, таб ејлә һәр азарэ, сөбр ејлә!  
Балаји-фәгрэ дүшдүн, разы ол, бичарэ, сөбр ејлә!

Бу, көз јашлары илә исладылмыш күлүш дејилми?  
Бу күлүшүн архасында јохсул кәндлинин мүтилијинә гә-  
зәбләнән шаирни һычгырыглары, үрәк чырпынтылары  
дујулмурму? О, чаныны дишинә тутуб, үздә күлсә дә,  
ичәридә од тутуб јаныр, шадлығындан јох, һирсиндән,  
гәзәбиндән, кәдәриндән күлүр.

Вәтәнин дәрдләриндән кәдәрләнән, һәмвәтәнләринин  
чәһаләтиндән, авамлығындан, хүсусән мүтилијиндән гә-  
зәбләнән Сабир ејни сатирада бә'зән күлүшдән чидди шә'-  
рә, фәрјада, бә'зән исә чидди шә'рдән күлүшә кечир.  
«Мән белә әсрары гана билмирәм» мисрасы илә башла-  
нан шә'рин ашағыдакы сәтирләринә диггәт едәк:

Ахтаһана, дәгда данә бөјүдү,  
Мән бөјүк оллам һачана, билмирәм.

Бу мисралары охудугда көзүмүзүн гаршысында Шәрг  
әталәтинин кәмәндә салдығы гафил бир шәхс чапланыр.  
Заман дәјишилдији, һәјат һәр күн, һәр саат инкишаф  
етдији вахтаду бу гафил шәхс јериндән тәрпәнмир, аты-  
лан топлар онун гулағынын дибиндән милчәк вызылтысы  
кимн өтүб кечир.

Лакин бу сәтирләрин ардынча кәлән мисралар исә  
тамамлә башга мә'на ифадә едир:

Дерләр, утав, һеч кәсә бир сөз демә,  
Һәг сөзү деркән, утава билмирәм.

Нејлэмәли, көз көрүр, аглым кәсир,  
Мән күнәши којдә дана билмирәм.

Көрүндүжү кими, ејни ше'рини башга мисраларында исә өз мүнитинә сыгышмајан шаирин субъектив һиссләри: е'тираз вә фәрјадлары сон дәрәчә тә'сирли олан лирик бојаларла верилмишидр.

«Нејләрдин, илаһи?!» сатирасында исә биз бунун әксини көрүрүк. Мәзлумларын көз јашларындан јаранан дәрјалары көрүб фәрјад гопаран Сабир бурада јаныглы мисралардан сонра көзләнилмәдән сатираја кечир:

Тачирләримиз Сонјалара бәнд олачагмыш,  
Бәдбәхт Түкәзбанлары нејләрдин, илаһи?!

Бу көзләнилмәз кечидләр ондан доғур ки, Сабир гәзәбләниб, тәнгид һәдәфинин үзәринә шиддәтли һүчума кечдији вахт бә'зән онун ишчә шаир гәлиби риггәтә кәлир. Заваллы инсанларын мә'руз галдыгы фачиәләрдән кәдәрә гапылыб, фәрјад гопардыгы заман мүртәчеләрни гаршысында өзүнү сындырмамаг үчүн охучунун көзләмәдији һалда гәһгәһә илә күлүр. Бә'зән исә гәһгәһә илә күлдүжү вахт дахилиндәки дәрдләр гөвр едир, о бу заман көзләнилмәдән һычгырыр, фәрјад гопарыр.

Сабир күләшүнүн сәчијјәси бүтүн сатираларда ејни характер дашымыр, тәнгид һәдәфинин вәзијјәтинә ујғун олараг, күләшүн сәчијјәси дәјишир. Мәсәлән, 1909-чу илин ијул ајында Мәһәммәдәли шаһ Гачар өз әһдини позуб, бпринчи Иран мәчлисини силәһ күчү илә говдуғу вахт Сабир ону сонсуз гәзәб вә нифрәтлә гамчылајырды:

Арсланлар бојлуна салдырдығын эәчирләр,  
Нахвәрләр гәглинә чәкдирдијини шәмширләр,  
Атәши-гәһрү гәзәблә јахдығын тә'мирләр,  
Вәсфә шајандыр, һәһгәт, етдијини тәдбирләр...  
Үмми-Хаған оғлу, бу гејрәт һалал олсун сәһә!  
Вәрдјини мәшрутеји-милләт һалал олсун сәһә!

Лакин чох кечмәдән мәшрутәчиләр өз сырларыны мөһкәмләдиб, әкс-һүчума кечдиләр. Иртичанын гулдур дәстәләри мәғлубијјәтә уғрады. Мәһәммәдәли шаһ гачыб, чар консулханасына сығындығы вахт Сабирин бу мүнәсибәтлә јаздығы сатирада артыг, кәдәрдән доған киң, тәләш, һифрәт јох, севинчдән доған ачы истеһза вә күләш вардыр:

Јәнсын иранлыларын архасы, јанди чијјәрим,  
О јетим Мәмдәлидән вар јевә бир пис хәбәрим,  
Белә дерләр ки, гојуб тахты, гачыб тачи-сәрим,  
Сығыныб консула хағанлары иранлыларын!  
Дәрһәгигәт пис ямиш һаһлары иранлыларын!

Сабирин јазыб-јаратдығы дөврүн ичтиман-сијаси шәрапти илә таныш олмајан охучу дејә биләр ки, ахы, бу гәдәр тәңгид олар? Бәли, олар! Чәһаләт вә мөвһуматын, зүлм вә истисмарын һөкм сүрдүјү, әтрафы чиркинликләр бүрүдүјү бир заманда чәсур бир вәтәндаш олан шаһир аңчаг белә һәрәкәт етмәли иди. Мәшһур рус тәңгидчиси Н. Д. Добролјубов демишдир:

*«Рәзилликләри бир-бир көзә сохмаг, охучуну һәр аддымда тәғиб вә нараһат етмәк, она динчлик вермәмәк лазымдыр; иши о јерә кәтирмәк лазымдыр ки, бүтүн бу һәдсиз чиркинликләр охучунун зәһләсини төксүн, нәһәјәт, о, гәтцијјәтлә јериндән сычрајыб, чылғын бир сәслә десин ки, доғрудан да, ахы бу нә зиндандыр ки, мән дүшмүшәм? Өлмәк ки, бундан јохшыдыр! Даһа мән бу бојундуругда јашамаг истәмирәм!»*

Сабир мәһз белә бир мәгсәд күдүрдү. Онун сатирасынын јүксәк идеја естетик мәһнасы да бундан ибарәтдир.

Бурада бир һәгигәтин дә нәзәрә алмаг лазымдыр ки, о да будур: бир халг ки өз гүсурларыны көрүр вә бу гүсурлара күләр, демәли, о халг артыг ојанмышдыр. О заман Сабирин дә, Ч. Мәммадгулузадәнин дә, башга мол-

ланэсрэддинчилэрин дэ күлүшү халгын мәһз ојанмасы аламәти нди.

Сабир, мүасирләри олан бә'зи узагкөрмәјөн шаирләр кими хам хәјаллара, бош вә'дләрә алданмырды. О, мүрәккәб ичтиман-снјаси һадисәләрдәң чох усталыгла баш чыхаран һәссас бир сәнәткардыр. 1906-чы илдә Русияда биришичи дөвләт думасы јарандығы вахт либерал мәтбуат думаны «јеканә азадлыг үмиди» кими гәләмә вериб, аз гала һүрријјәт уғрунда кедән мүбаризәләрини бајрағына чевирмишиди. Сабир бу заман думаны «һавада ојнашан гара булудлара», халгын башынын үстүнү чулгалајан думана бәнзәдиб, онун чарнәм тәрәфиндән ујдурулмүш јени бир һижлә олдуғуну ачыб көстәрирди.

1907-чи илдә Иран мәшрутәчиләри сәдри-ә'зәм Әтабәји гәтл етдикдә, о заманын бир сыра мүһәррирләри бу һадисәни Иран ингилабынын гәти гәләбәси кими гијмәтләндирәрәк, мәшрутәчиләри тәбрик едирдиләр. Лакин Сабир һәмин һадисәјә тамамилә башга гијмәт верди. О, мәшрутәчиләри ловғаланыб архајынлашмамаға чағырдыр, Әтабәјини гәтлинчи белә гијмәтләндирирди:

Кирәм Әтабәј өлдү дә, топү түфәкинниз һаны?  
Бәһри-әмиги-һәрбдә көштији-чәнкинниз һаны?  
Әски һәмәдыр, әски тас, пәс јени рәнкинниз һаны?  
Динна, дәнишма, јат балам, сән дејән олмајиб һәлә!

Арха су долмајиб һәлә!  
Көһнә идарәнниз дурур,  
Рәнки дә солмајиб һәлә!

1908-чи илдә Түркиядә гануни-әсаси верилмәси хәбәрини бир чохлаы вәчһлә гаршыладығы заман, Сабир «Османлылар, алданмајин, аллаһи севәрсиз!» сатира-сыны јазды. Бу ше'ри илә о, республика үсули-идарәси уғрунда мүбаризә едән түрк ингилабчыларына мүрачидлә дејирди:

Өсманлылар, алданмајын, аллаһы севәрсиз!  
Иранлы кими јатмајын, аллаһы севәрсиз!

...Әввәләчә верирләр сизә һүрријјәти-әфкар.  
Јә'ни данышыб, фикринизи ејләјин нәһар,  
Вахта ки, данышдыз, вүзәра олду хәбәрлар,  
Мүтләг көрәчәкләр ки, чибшданә зәрәр вар,  
Һәр фәнд илә олса, говачаглар сизи начар.  
Чүпки бу жығыпчагда олур һаггыһыз инкар,  
Јахшы буду топланмајын, аллаһы севәрсиз!  
Иранлы кими јатмајын, аллаһы севәрсиз!

О заман Русијада, Иранда вә Түркијәдә һадисәләр  
Сабирин габагчадан хәбәр вердији кими инкишаф етди.  
Тарих Сабирин узагкөрән мүтәфәккир бир шанр олдуғу-  
ну сүбүт етди.

\* \* \*

Сатира Сабир јарадычылығынын әсас үслубуну тәш-  
кил етсә дә, о, охучулары илә башлыча олараг, масгара,  
кинајә вә истәһза илә, долајы ифәдәләрлә дәрләшсә дә,  
јери кәлдикдә поезијанын чидди формасындан да исти-  
фадә едир. Сатираларында олдуғу кими, чидди ше'рлә-  
риндә дә Сабир өз охучусуну бөјүк бәшәри дујғуларла  
јашамаға, вәтәнпәрвәр олмаға чағырыр. Сабирә көрә вә-  
тәнпәрвәр олмаг Вәтәнин инкишафы, рифаһы, халгын  
сәадәти вә тәрәггиси јолунда һәр чүр шәхси фәдакарлыға  
һазыр олмаг демәкдир:

Кишиләр һүмәти дағи гопарыр,  
Киши ол, дағ гопар, һәмнијјат илә!  
Вәтән уғрунда, милләт ешигиндә  
Бәзли-чан ет хүлуси-нијјәт илә.  
Иш апар, баш келәрсә гој кетени,  
Ад галыр, бәс дејилми, милләт илә!

Сабирин һәјаты, јарадычылыг чәсарәти буна ән јах-  
шы, ән парлаг нүмунә дејилми? Сабир һәр шејдән әввәл

часур бир вэтэндашдыр. Вэтэндашлын борчу онун үчүн һәр шейдән жүксәкдир. Нә мүртәчеләрини јағдырдыглары күфрләр, нә тәһдидләр, нә дә бүтүн һәјаты боју чәкдији мадди сыхынты шанрин эзмини ғыра билди. О һәр чүр мәһрумијјәтә мәрдликлә синә кәрди, өлүмдән белә горхмады.

Дүшмәнләринини һәдәләри дә Сабири сарсыда билмирди, чүнки шанр онларын затына бәләд иди:

Сахта бир хәтти-хам илә мәнә кағыз јазыб,  
Еј мәнн тәһдид едән мин дүрлү тә'кидат илә!  
Бәјлә «хортдан кәлди, дур гач!» сөзләрини кет,

тифлә де,

Затыны Сабир тапыркән горхмаз өвһамат илә!

Елә хошбәхт сәнәткарлар вардыр ки, заман кечдикчә онлар кәнчләшир, бир-бирини әвәз едән илләр онларын сәнәтинә, јени руһ, јени тәрәвәт верир. Мирзә Әләкбәр Сабир мәнз белә хошбәхт сәнәткарлардандыр. Сүр'әтлә өтән илләр ону даһа да жүксәлдир, онун дәрјалар гәдәр дәрин, дағ чешмәләри кини шәффаф, халгын зәкасы гәдәр мәнәли сәнәти кетдикчә кәнчләшир, охучуларын ағлына, шүуруна нүфуз едир, онлар бу өлмәз сөз усталынын сәнәтинә даһа чоһ вә даһа дәриндән мәфтун олурлар.

1962

## САБИР ВӘ МҮАСИРЛӘРИ

### ӨН СӨЗ

Сабир вә мүасирләри мөвзусу сон заманларадәк әдәбијјатшүнәслиғымызда ајрыча бир мөвзу кини ишләнмәмишир. Лакин бу мөвзу, јә'ни Сабирини әсәрләринини өз

зəманəсиндə нечə гаршылашмасы вə гижмэтлэндирилмəси, мұасирлəри илə гаршылыгы мұнасибəти хұсуен тəдгигат объект кими ишлənмəсə дə, мұхтəлиф заманлардa М. Ə. Сабир, хəмчинини башга молланəсрəддинчилэр хaггында бəјүк вə ја кичик елми əсэр жазан Чəфəр Хəндан, Н. Сəмəздəдə, Əзиз Шəриф, М. Əлəkбэрли, Мир Чəлал, М. Чəфəров, Əли Назим, Ə. Мирəхмədов, К. Талыбзəдə, М. Ағамиров, М. Мəммədов, Ə. Јереванлы вə бə'зи башга алимлəринмиз бу мəсələни диггəтсиз бурахмамыш, јери кəлдикчə бу бэрэдə мұəјјан фикирлэр сəјлəмишлэр.

Əдəбијјатшұнас вə тəлғидчи Əли Назим 1936-чы илдə, М. Ə. Сабирини вəфатынын 25 иллији гејд едилдији кўиллəрдə јаздығы мəгалədə<sup>1</sup> Сабир јарадычылыгынын тарихи əнəмијјəтиндən данышаркən мұасирлəринини Сабирə, онун јарадычылыгына бəслəдиклəри мұнасибət мəсələсинə дə гысача тохунараг јазмышдыр: <...Онун ше'рлəри əмəkчилəрини əн дəрини хисслəринə гəдэр екмизи, аңлашылмыш, севилмиш вə дүшүнүлмүшдү. Доғрудур, Сабир тəkфир олунур, бəјкот едилир, инчидилир, өлүмə сөгг олунурду. Лакин һапы аңлајырды ки, Сабир доғручудур, доғру јазыр, һəгигəти кəстəрир>.

Профессор Əзиз Шəриф 1937-чи илдə нəшр етдирдији «Сабир вə «Молла Нəсрəддин»<sup>2</sup> адлы мəгалəсиндə М. Ə. Сабирини «Молла Нəсрəддин» журналында иштиракындан, онун журналда чыхан сатираларынын мөвзү дaн-рəсиндən, мəфкурə истигамəтиндən мұфəссəl бəһс етдикдən сонра, мəгалəнин ахырында мұасирлəринини хəстə шанрə кəстəрдији мадди вə мə'нəви јардым, Сабирини мұасирлəри илə гаршылыгы əлaгəлəри хaггында да гысача мə'лумат вермишдир.

<sup>1</sup> Əли Назим. Сабир Таһирзəдə, «Коммунист» гəзети, 24 июл 1936. № 170.

<sup>2</sup> Əзиз Шəриф. Сабир вə «Молла Нəсрəддин», «Революция вə култура» журналы, 1937, № 1.

Эдәбијат тәнгидчиси Мәммәдказым Әләкбәрли 1936-чы илдә «Коммунист» гәзетиндә һиссә-һиссә нәшр етдирдији гижмәтли тәдгигатында<sup>1</sup>, хусусән һәмин тәдгигатын «Ағлар күләјән вә башгалары» адланан үчүнчү мәгаләсиндә Сабирин мүасирләри илә олан гаршылыгы әләгәсиндән нисбәтән әтрафлы бәһс етмишидир. Мәгаләнин әввалиндә мүүәлиф јазырды: «Башгалары» дедијим заман, јәгин Сабирин мәсләкдашларындан бәһс етдијими сиз әввәлдән билмишиниз. Белә дә олачаг. Мәгсәдим онларын гаршылыгла әләгәләрнин ајдынлашдырмаг, бир тәрәфдән, Сабирин онларла бирләшдији нөгтәни изаһ етмәк, о бири тәрәфдән, онлардан нә чүр ајрылдыгыны көстәрмәкдир. «Башгалары» дедикдә мән молланәсрәддинчиләри вә бир дә Аббас Сәһһәтлә Мәммәд һадини нәзәрдә тутурам».

Көрүндүјү кими, мүүәлифин ајдынлашдырмаг истадији мәсәлә Сабир јарадычылығынын өјрәнилмәсиндә чох мүһүм бир нөгтәдир. Әләкбәрли бу мәсәләнин изаһында бир сыра дүзкүн нәтичәләрә кәлмишидир. Мүүәлиф, Сабирин башга молланәсрәддинчиләрлә, һәмчинин М. һади, А. Сәһһәт вә дикәр мүасирләри илә гаршылыгы әләгәси һаггында мараглы фикирләр сөјләмишидир. М. Әләкбәрли «Молла Нәсрәддин» журналы илә М. Ә. Сабирин мүтәгабил әләгәсиндән данышаркән онлары бир-биринә гаршы гојмаг тәшәббүсләрнин рәдд едәрәк, дүзкүн һөкм ирәли сүрүрдү: «Молла Нәсрәддин» Сабирә јарашырды, Сабир дә «Молла Нәсрәддин»ә. Бунлар бир-бирини бәзәјир вә тамамлајырды»<sup>2</sup>.

Мүүәлифин бу һөкмү һәм мәнтиги, һәм дә методоложи чәһәтдән тамамилә дүзкүн һөкмдүр.

<sup>1</sup> М. Әләкбәрли. Ағлар күләјән һаггында, «Коммунист» гәзети, 16, 17, 18, 21, 22, 23, 26 декабр 1936, № 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 297.

<sup>2</sup> «Коммунист» гәзети, 18 декабр 1936, № 291.

М. Әләкбәрлидән сонра бу мөвзүя тохунан мұәллиф мәрһум профессор Чәфәр Хәндандыр. Азәрбајчан әдәбијјатшүнаслығында сабиршүнаслығын бир елм кими жараныб тәшәккүл тапмасында хүсуси хидмәти олан Чәфәр Хәндан 1940-чы илдә Сабирни һәјат вә јарадычылығына һәср етдији китабында<sup>1</sup> мүасирләринни бөјүк шаир һаггында јазылмыш мәгаләләриндән бир сыра тударлы мисаллар кәтирмиш, өз фикирләринни бу мисалларла тәсбит етмәјә чалышмышдыр. Анчаг о, ингилабдан әввәл чыхан гәзет вә журналлары, архивләри арашдырмамыш, «Һонһоннамә»ниң 1922-чи ил нәшриниң әввәлиндә вә сонунда верилән бир нечә мәгаләдән истифадә едиб, јалныз А. Сәһһәт, Ә. Һагвердијев, Ә. Тофигни Сабир һаггында олан мә'лум јазылары илә кифәјәтләнмишдир. Чәфәр Хәнданын китабында бә'зи тәһрифләрә, әсассыз һөкмләрә, мүбаһисәли мәсәләләрә дә јол верилмишдир ки, бу һагда мүвафиг фәсилләрдә данышылачагдыр.

Профессор К. Талыбзадә өзүнүн «Аббас Сәһһәт» монографијасында Сәһһәтни Сабир һаггында јаздыгы мәшһур мәгаләләриниң илк дәфә мүфәссәл тәһлил едиб доғру нәтичәләрә кәлмишдир. Талыбзадәниң тәдгигатында охујуруг: «Сабир һаггында јаздыгы ики мәгалә вә үч шериндә Сәһһәт ингилабчы шаирин бөјүклүјүнү, һәр шейдән әввәл, онун сәнәтинин јүксәк идејалылығында көрүрдү. Үмумијјәтлә Сәһһәт ингилабдан әввәл Сабир јарадычылығына ән доғру гижмәт верән, онун јарадычылығынын тәһлили вә тәдгиги илә хүсуси мәшһул олан мұәллифләрдәндир. Онун Сабир һаггында јаздыгы мәгаләләр елмилији, дәринлији вә әһәтә дәрәҗәси илә Бөјүк Октябр

---

<sup>1</sup> Чәфәр Хәндан. Сабир (һәјат вә јарадычылығы), ЕА Азф Нәшријјати, Баки, 1940.

ингилабына гэдэр ејни мөвзуда јазылан бүтүн мэгалә-  
ләрдән сечилир»<sup>1</sup>.

Бу мөвзуја тохунап башга мүәллифләрдән фәргли олараг профессор Ә. Мирәһмәдов «Сабир»<sup>2</sup> монографија-сында ингилабдан әввәлки мэтбуаты нисбәтән кениш нәзәрдән кечирмиш, монографијанын «Сабирини һәјаты» фәслиндә Сабирини мүәсирләрини бә'зи мэгаләләриндән вә хатирәләриндән дә истифадә етмишдир. Мүәллифини бу сәһәдәки тәдгигаты ики чәһәтдән нәзәрн чәлб едир. Биринчи чәһәт будур ки, о өз әсәриндә аңчаг мә'лум ма-териаллардан дејил, өзүндән әввәлки мүәллифләрин диггәтиндән јазынан бир нечә мэгалә вә хатирәдән дә истифадә етмишдир. Икинчи чәһәт будур ки, бә'зи мүбәһисәли мәсәләләрә јол вермәсинә бахмајараг, о, бөјүк шанрин өз зәманәсиндә нечә гаршыланмасы, мүәсирләри илә гаршылыгы әлагәси һаггында дүзкүн елми фикирләр сөјләмишдир. Бунула белә Ә. Мирәһмәдов да бу мөвзу-ја долајысы илә тохунмушдур.

Беләликлә, бу сәтирләрин мүәллифини «Сабир вә мүәсирләри» мэгаләси<sup>3</sup> вә «Мүәсирләри Сабир һаггын-да»<sup>4</sup> китабына јаздыгы мүгәддимә нәзәрә алынмаса, индијәдәк Сабирини тәдгигатчылары өз әсәрләриндә бу мөвзудан өтәри данышыб кечмишләр. Һалбүки Сабир елә бөјүк сәнәткардыр ки, онун һәјат вә јарадычылығынын һәр сәһәсини, һәр нөгтәсини әтрафлы тәдгиг етмәк, елми әсасларла өјрәнмәк ләзимдыр. Бу бахымдан Сабир вә

<sup>1</sup> Камал Тәлибзадә. Аббас Сәһәт, Азәрбајчан ССР Елмәр Академијасы Нәшријаты, Баки, 1955, сәһ. 178.

<sup>2</sup> Әзиз Мирәһмәдов. Сабир, Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријаты, Баки, 1958.

<sup>3</sup> А. Зәманов. Сабир вә мүәсирләри, «Азәрбајчан» журналы, 1961, № 12.

<sup>4</sup> Мүәсирләри Сабир һаггында. Топлајыб тәртиб едәни, мүгәддимә вә шәһиләрини мүәллифи А. Зәманов, редактору Н. Араслы, Ушагкәчнәшр, Баки, 1962.

мүасирлэри проблеминин елми тэдгиги сабиршүнаслыгын гаршысында дуран мүнүм вэзифэлэрдэн биридир.

Партијанын XXII гурултајы тэрэфиндэн гэбул едилмиш програмында дејилир: «*Партија, бүтүн зәһ.мәткешлэри, јүксәк идејалылыг вә коммунизмә сәдагәт руһунда, әмәји вә ичтимаи тәсәррүфаты коммунист мүнәсибәти руһунда тәрбијә ет.мәји, буржуа бахышларынын вә әхлагынын галыгларыны тамамилә арадан галдырмағы, шәхсијјәти һәртәрәфли, аһәнкдар инкишаф етдирмәји, әсл мә'нәви мәдәнијјәт сәрвәти јаратмағы мүасир дөврдә идеоложи иш саһәсиндә башлыча вәзифә һесаб едир. Партија кәнч нәслин тәрбијәсинә хүсуси әһәмијјәт верир*»<sup>1</sup>.

Бу мүнүм вәзифәнин јеринә јетирилмәсиндә мүасир әдәбијјатын бөјүк әһәмијјәти олдуғу кими, классик ирсин дә бөјүк әһәмијјәти вардыр.

Реализмә, јүксәк идејалылыға садиг галыб өз дөврләринин дүзкүн әкс етдирән, јашадыглары зәманәнин күзкүсү олан мүтәрәгги сәнәткарларын әсәрлэри көһнәлмир, илләр кечдикчә јени мә'на, јени әһәмијјәт кәсб едир. Партија өјрәдир ки, мүасир дөвр үчүн «әсл мә'нәви мәдәнијјәт сәрвәти» јаратмаг вәзифәси мүәјјән дәрәчәдә классик ирсин тэдгиги вә өјрәнилмәси илә бағлыдыр. Чүнки чаһаншүмул мүтәрәгги сәнәткарларын классик ирсин социализм мәдәнијјәти јаратмаг кими тарихи бир вәзифәнин јеринә јетирилмәсиндә һәмишә совет адамларына көмәк етмиш вә кәләчәкдә дә көмәк еләчәкдир. Одур ки, Сабир вә мүасирлэри мөвзусуна һазыркы дөвр үчүн мүнүм әһәмијјәти олан бир мөвзу кими бахмаг ләзымдыр. Бөјүк Октябр социалист ингилабынын һәмишәлик девирдәји көһнә чәмијјәтин, ичтимаи бәрабәрсиәлик

<sup>1</sup> Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын програмы, Азәрнәшр, 1968, сәһ. 116.

үзәриндә гурулан буржуа-мүлкәдәр чәмијјәтинини чаплы һәјат сәһнәләрини рәсм едән Сабир ирсинини вә онун һәр-тарәфли тәдгигинини тәрбијәви әһәмијјәти вардыр. Чүнки јени нәсил көһнә чәмијјәтин ичтимаи әдаләтсизликләри илә таныш олдугда социализм чәмијјәтинини һәјат нормаларына даһа чох бағланыр, бу чәмијјәти даһа чох се-выр, онун пикишафына даһа фәдакарлыгыла хидмәт едир.

Мүасирләринини ингилабдан әввәл вә сонра Сабир һаггында јаздылары мәгаләләрини вә хатирәләрини бөјүк әксәријјәти бизим тәдгигатымызадәк нәники һазыркы охучуја мәлүм олмамыш, һәтта әдәбијјат тарихчиләри-нини, сабиршүнасларыи белә нәзәриндәи гачмышдыр.

Мүәллиф бу материаллары саф-чүрүк едиб М. Ә. Са-бирини өз зәманәсиндә нечә гаршыланмасы, мүасирләри-нини шаирә мүнасибәти, онларыи Сабир сатирасы үзәрин-дә апардылары әдәби тәһлилләри, һабелә шаирини өз мүасирләри олан јазычыларла гаршылыгыла әлагәсини тәдгиг етмиш, үмумиләшдирилмиш нәтичәләрә кәлмәјә, конкрет фикирләр сөјләмәјә чалышмышдыр.

## І Ф Ә С И Л

### ИМЗАСЫЗ МӘКТУБЛАР

*Мән о һәрифләрдән дејиләм ки,  
дүшмән гаршысында диэ чәхүб онун  
әмрина табе олим.*

*М. Ф. Ахундов.*

Мирзә Әләкбәр Таһирзадә Сабир һәлә ушагылында, Сејид Әзим Ширванинини мәктәбиндә охудуға заман өз зирәклији, көзүачылыгы, һазырчаваблыгы илә мүәлли-нинини вә мәктәблии јолдашларыныни диггәтинни чәлб ет-миш, севилмиш, тәгдир едилмишдир. Ушагылыда онунла

бир мөктөбдө охумуш, сонралар мөшһур мүүллүм вә маариф хадими кими танынмыш Султанмөчид Гәнизадә<sup>1</sup> (1866—1937) вә һәбиб бәј Маһмудбәјовун<sup>2</sup> (1864—1928) хатирәләрингән өјрәниряк ки, кичик Әләкбәр Сејид Әзимин мөктәбиндә ән чалышган, ән исте'дадлы шакирдләрдән бири, бәлкә дә биринчисә олмушдур. Сејид Әзим өз шакирдини севмиш, онун дәрәсә, әдәбијјата, ше'рә гызын һәвәс көстәрмәси илә фәрәһләнмиш, јолдашлары Әләкбәрә һәсәд апармышлар.

Илләр кечдикчә, Әләкбәр јаша долдугча онун шөһрәти мөктәбин диварларыны ашыб шөһәрә јайылыр, «...*Нәмәки данышмағы, шүх, зәриф вә һазырчаваблығы сәбәбиндән аз заманда үләма вә ә'јанын јанында мә'руф вә мөшһур олур өз үмумин мөһәббәтини чәлб едир*»<sup>3</sup>.

Чох кечмәдән Әләкбәр Шамаһыда «Сабир» тәхәллүслү бир шаир кими мөшһур олур. Сејид Әзимлә ше'рләшир, онунла һәмсөһбәт олур, мүүллими илә бирликдә мөчлисләрә кедир. Илләр кечдикчә Сабирин тәби рәванлашыр, о, бир шаир кими пүхтәләшир, кет-кедә инкишаф едир. Күнләрин бириндә о өз мүүллиминдән белә бир мөктүб алыр: «*Нури-дидәм Сабир! Гәзәлимин биринә јаздығын мәлиһ вә ширин чаваб чоһ хошума кәлди. һазырда башга бир шејә куманым олмадығымдан һәммин китабы (Низаминин «Хәмсә»сини—А. З.) сәнә силә көндәдирәм. Јадикари-устаданәм олмаг шәрти илә гәбул едәсиниз вә шаирликдә тәрәгги етмәнизи арзу едирәм*»<sup>4</sup>.

<sup>1</sup> Султанмөчид Гәнизадә. Сабир һаггында кичик бир хатирә. «Мүасирләри Сабир һаггында» китабы, Бәкы, 1962, сәһ. 169—183 (*бундан сонра «Мүасирләри Сабир һаггында»*).

<sup>2</sup> Н. Маһмудбәјли. Узәг кечмишдән әски хатирәләр, јенә ордә, сәһ. 153—154.

<sup>3</sup> А. Сәһһәт. Сабирин тәрчүмеји-һалы. «Һопһопнамә», 1912-чи ил нәшри, сәһ. 5.

<sup>4</sup> А. Сәһһәт. Сабирин тәрчүмеји-һалы. «Һопһопнамә», 1912-чи ил нәшри, сәһ. 7.

О заман «серамәди-дөвран» адланан бөјүк шаирин бу кичик, лакши сон дәрәчә сәминн мәктубу кәстәрир ки, М. Ә. Сабир һәлә кечән әсрин сонларында, о вахт јаздығы әсәрләри бизә кәлиб чатмаса да, өз мүәсирләри тәрәфиндән е'тираф едилән бир шаир имши.

А. Сәһһәтти, С. Гәһһизадәһини вә Н. Маһмүдбәјовун јухарыда истинад етдијимиз јазыларында, һәмчинин Сәјид һүсејини (1887--1937) «Мирзә Әләкбәр Сабир Таһирзадә»<sup>1</sup> адлы приһәчмли мәғаләсиндән мә'лум олур ки, Сабир һәлә ушағлығында вә кәпчилијиндә мүнһитини вә дилдар атасынын тәзјигинә бахмајарағ, сәрбәст дүшүнмәји, сәрбәст һәрәкәт етмәји сәиән, өз фикриндән дәнмәјән, һәмишә ахтаран, өјрәнән, мәтин сәһијјәли бир шәхс кими бөјүмүшдүр.

Ингилабдан әввәл јазыб-јаратмыш бүтүн көркәмли Азәрбајҗан шаирләри кими, Сабирини дә јарадычылығ тәлеји гәрибә олмушдүр. Гүдрәтли бир шаир кими кениш шөһрәт тапдығы, әсәрләри чәмијјәтин бүтүн тәбәғәләриндә охундуғу, дилләр әзбәри олдуғу илләрдә белә онун јарадычылығы мәтбуатда кениш тәһлил едилмәмишдир. Јалпыз хәстә олдуғу күнләрдә, вәфатында бир аз әввәл онун һағғында мәтбуатда сых-сых мәғаләләр, хәбәрләр<sup>2</sup> чыхмышдыр ки, буңлар да әсасән хәстә шаирә һанә топ-

<sup>1</sup> Сәјид һүсејини. Мирзә Әләкбәр Сабир Таһирзадә «Мүәсирләри Сабир һағғында», сәһ. 96—105.

<sup>2</sup> Охучуларымыза. «Молла Нәсрәддин», 23 апрел 1911, № 15; Гафур Рашид. Һәмијјәт ләзимдыр, «Ничат», 23 апрел 1911, № 25; Азәрбајҗанлыларын һәјәтиндән вә мәтбуатындан (*рус дилиндә*), «Кәстий», 24 апрел 1911, № 90; Шамаһидән бизә јазырлар, «Ничат», 30 апрел 1911, № 25; Ф. Көчәрли. Бәрәдәрин Чәлилдән чәп олунмағын илтимас едирәм, «Молла Нәсрәддин», 23 мај 1911, № 19; Н. И. Гәсымов, Ә. Сабир. Јахуд хәстә шаирини, «Мә'лумат», 24 июл 1911, № 3; Шиврә көмәк (*рус дилиндә*), «Баку» 7 июл 1911, № 150; Мүсәлман аломиндән хәбәрләр (*ермәни дилиндә*), «Мшағ», 9 июл 1911, № 146.

ламаг мэгсэдилэ жазылмышды. Нэмни мэгалэлэр мэтбуат-  
да чыхдыгдан сонра «Молла Нэсрэддин» журналында,  
«Каспи» вэ «Ничат» гээтлэриндэ мүхтэлиф шәһәрләр-  
дән хэстә шаирә нанә көндәрән шәхсләрин сижанысы ве-  
рилмишдир.

М. Ә. Сабирин хэстәлижиндән әввәл мэтбуатда биз  
онун һаггында вә ја долајысы илә ондан бәһс едән жал-  
ныз бир нечә јазыја раст кәлирик. Шаирин һәјат вә фәа-  
лијјәтнин өјрәнилмәсиндә һәмни јазыларын мүәјјән  
әһәмијјәти олдуғу үчүн онлардан мүтләг данышмаг ла-  
зымдыр.

Бу јазылардан бири һаггында хусусилә бәһс етмәјә  
дәјәр. Ермәни вә Азәрбајчан халглары арасында кедән  
гардаш гырғыныны үрәк ағрысы илә писләјән һәмни ја-  
зыда М. Ә. Сабирин мәшһур «Бейнәлмилләл» шәри халг-  
лар достлуғунун һимни кими гиймәтләндириләр вә көстә-  
риләр ки, инсансөвмәз гаракүрүңчү гүввәләрин фитвасы  
илә гардаш халгларын бир-биринә дүшмән кәсидији бе-  
лә бир фачиәли дөврлә «Бейнәлмилләл» шәринин мэтбуат  
сәһифәләриндә көрүнмәси бөјүк тарихи әһәмијјәти олан  
бир һадисәдир. Мәгаләдә дејиләр: «Үч-дөрд кун мүгәд-  
дәм гээтәлизин сүтунларында декилми иди ки, нөврә-  
сидәкан шүәрамыздан Әләкбәр Сабир бүгзү әдавәтин вә  
бу нифагын вә бунлардан ирәли кәлән нәһб вә гарәтин  
гәтл вә гиталын бир чәһлү гәфләт, бир зәләләт нәтичәси  
олдуғуну халга билдирмәк үчүн фәрјад едиб дирујорду».  
Сонра мәгалә мүәллифи һәр ики халгын зијалиларына  
мүрачнәт едәрәк Сабирин:

«Еј сүхәнданан, бу күнлар бир һидәјәт вәгтидир.  
Үлфәтү үсијјәтә дәир хитабәт вәгтидир,—

---

1 Ә. Нүсөјизадә. Ермәни вәтәндәшларымыз төвсијә вә  
ихтаратымыз, «Һәјат», 5 ијул 1905, № 21.

бејти-мә'нидарындан «Брәт алыб» гардаш гырғынына сон гојмаг үчүн чидд-чәһдлә чалышмаға чарырыр.

Бу мәгаләдән ајдын көрүнүр ки, Сабирин «Бәјнәлми-ләл» ше'ри мүасирләринә иә гәдәр дәрин тә'сир бағыш-ламыш вә онлар бу ше'ри нечә жүксәк гижмәтләндирмиш-ләр.

1906-чы илин јајында «Иршад» гәзетиндә дәрч олу-муш кичик бир мә'луматдан<sup>1</sup> өјрәнирик ки, Шушада баш вермиш фәһи милли гырғын нәтичәсиндә јурдсуз-јува-сыз галмыш адамлара мадди јардым көстәрмәк мәгсә-дилә Шамаһыда театр тамашасы кечирилмиш вә Мирзә Әләкбәр Сабир бу тамашанын тәшкилатчыларындан би-ри олмушдур. Демәк, о илләрдә Сабир өз доғма шәһәри-нин ичтиман һәјатында јахындан иштирак едирмиш, бу заман шаир Шамаһыда фәал бир ичтиманјјәтчи киши дә мәшһур имиш.

Мүасирләринин Сабирә мүнасибәтини, һәмчинин шаи-рин педагожи фәалијјәтини өјрәнимәк үчүн 1909-чу илдә «Иттифаг» гәзетиндә<sup>2</sup> раст кәлдијимиз бир мәгалә дә марағлыдыр.

Мәгаләнин мүәллифи сонралар Сабирин ингилаби сатираларындан хошланмајан, шаири тә'ғиб едән либе-рал мүһәррир һашымбәј Вәзировдур (1868—1916). О, Шамаһидан вердији репортажында шәһәрин мәдәни һә-јатындан бәһс едиб көстәрир ки, һазырда шәһәрдә «бә-гәдри-имкан үсули-чәдидә јахын» ики мәктәб вардыр, онлардан бири М. Ә. Сабирин, икинчиси Әбил әфәнди-нин мәктәбидир. Мүәллиф өз мәгаләсиндә һәр ики мәк-тәбин тә'лим-тәрбијә үсулушу бир-бирилә мүгајисә едиб үстүнлүјү Сабирин мәктәбинә верир вә Әбил әфәнди-нин мәктәбиндә мөвчуд олан нөгсанлары садаладыгдан сон-

<sup>1</sup> Бах: «Иршад», 16 август 1906, № 193.

<sup>2</sup> Һашымбәј Вәзиров. Јол хатиратымдан. «Иттифаг», 20 июл 1909, № 166.

ра жазыр: «Сабир эфэндинин мэктебиндә исә бу нөгсәңат да билмәррә мәһв олуб, вагиән ушаглар көзәл бир тәрэдә тәлим тапырлар». Мәгаләнин башга бир јериндә мүәллиф алава едир ки, Сабирин мэктебиндә «мүбтәди сәмләр әсаслы вә давамлы кечириллр».

Һ. Вазировун вердији бу мәлүмат—Сабирин «Мәктәби-үмид» һаггында ингилабдан әввәл мәтбуатда чыхан илк вә сон мәлүмат кими диггәти чәлб едир. һәмни мәлүмат һәчм етибарилә кичик олса да чох мараглыдыр вә биз онун мүфәссәл тәдгигини педагогларымызын өһдәсинә бурахырыг.

Сабирин сағлығында, хәстәлијиндән габаг онун һаггында мәтбуатда чыхан башга бир мәгалә Бахыш Әһмәдовун (1870—1929) «Күнәш» гәзетиндә нәшр едилән «Адсыз мәктублара чаваб»<sup>1</sup> адлы мәгаләсидир. Узун мүддәт сабиршүнасларын диггәтиндән јайынан бу мәгалә мүәсирләринин Сабирә бәсләдији мүнасибәти әјани олараг ајдынлашдыран гүјмәтли бир тарихи сәнәддир.

«Адсыз мәктублара чаваб» «Күнәш» гәзетиндә чап олундуғу вахт Сабир Балаханыда мүәллимлик едирди. Бу заман шаир, сәһһәтинин күндән-күнә пәсләшмәсинә, хәстәлијинин шиддәтләnmәсинә бахмајараг, «Молла Нәсрәддин» вә «Зәнбур» журналларында фәал иштирак етмәклә јанашы. Бақы гәзетләриндә гара гүввәләрә күндә бир тәзвјанә ендирирди. Одур ки, өзүнүн дедији кими, «длин доғру сөјләјән» шаирин «дүшмәпләри дә чохалырды». Бу заман Сабир артыг Азәрбајчанда, һәмчинин Азәрбајчанын сәрһәдләриндән чох-чох узагларда бөјүк шөһрәт тапмыш адлы-санлы шаир иди. Онун нүфузу о гәдәр бөјүк иди ки, инди мүртәчеләр шаирә ачыг шәкилдә һүчүм етмәкдән чәкинир, буна көрә дә онлар бәзән

<sup>1</sup> Б. Әһмәдов. Адсыз мәктублара чаваб. «Күнәш», 5 ноябр 1910, № 60.

ачыг һүчумдан кизли һүчума кечмәжә, фитнәкарлыга әл атмаға мәчбур олурдулар.

«Кизли мәктублара чаваб» адлы мәгалә 1962-чи илдә тапылыб мәтбуатда нәшр олунана кими, Сабирни тәдгигатчылары шаирни:

Сахта бир хәтти-хәзи илә мәнә кариз жазыб,  
Еј мәнни тәһдид едән мин дүрлү тәкидат илә!  
Бөјлә «хортдан кәлди, дур гач!» сөзләрини кет,  
тифлә де.

Затыны Сабир таныркан горхмәз өвһәмәт илә,—

тазијанәсинә әсәсләнараг, тәхмин едирдиләр ки, јәгин о замаи кимсә Сабирә һәдә мәктубу јазыбмыш. Инди сон тәдгигат нәтичәсиндә мејдана чыхан материаллардан бәлли олур ки, белә бир мәктуб Сабирә һәгигәтәи јазылмышдыр<sup>1</sup>. Елә буна көрә-дә Б. Әһмәдов јалныз бир, јә'ни сонунчу мәктубдан бәһс етмәсинә бахмајараг мәгаләсини «Адсыз мәктублара чаваб» адландырмышдыр.

«Күнәш» гәзетиндә «Адсыз мәктублара чаваб»ын чыхдығы нөмрәдә «Б. Н.» имзәли, «Бизә јазырлар» сәрләвһәли хәбәрдән мә'лум олур ки, сон һәдә мәктубу Сабирә вә Нәшри-маариф чәмијјәтинин тапшырығы илә Балахананы мәктәбинин инзибати вә малијјә чәһәтдән идарә едән маарифпәрвәр зијәли Бахыш Әһмәдова 1910-чу ил октябрын 27-дә чатмышдыр. Сабирни Балахананы мәктәбиндәки шакирдләриндән шаир вә ичтиман хадим Әли-сәттар Ибраһимовун (1895—1937) сонралар чаш олунаи бир хатирәсиндән<sup>2</sup> мә'лум олур ки, кизли мәктубларын алтында «Ганлыкөјнәк» имзасы гојулубмуш.

Бахыш Әһмәдов ахырынчы кизли мәктубу алдыгдан сонра, көрүнүр онун сәбир касасы дашмыш, одур ки,

<sup>1</sup> Бах: Бизә јазырлар, «Күнәш», 5 нојабр 1910, № 60.

<sup>2</sup> Ә. Ибраһимов. Сабир һаггинда хатирәләр, «Әдәбијјат гәзети», 16 нојабр 1936, № 28.

Балаханы чамаагынын хүсуси жығынчагыны чагырмышдыр. Нэм онун, нэм дэ Сабирин алдыгы кизли мэктублар жығынчагда охунуб чамаат тэрэфиндэн тэкдир едилмиш вэ «Адсыз мэктублара чаваб» жығынчагын тапшырыгы илэ гээтэ кендэрилмишдир.

Сабирэ дэрин мэхэббэт, ону тэхид едэлэрэ гаршы кин вэ гээблэ долу олан бу мэгалэдэн хэлэллик элдэ олунмажан имзасыз мэктубларын мээмуну һаггында мүэјјэн тэсэввүр јараныр.

Горхудан адыны кизлэдэн бэдхаһ, Б. Әһмэдова кендэрдји имзасыз мэктубда јазыбмыш ки, куја Сабир һесаһ, чоғрафија вэ Азербайчан дили дэрслэрини дејэ билмир, о, мэктебдэн дэрһал чыхарылмалыдыр, әкэр чыхарылмасса, «мэктебэ хэјанэт олачаг». Иалбуки о заман Балаханы мэктебиндэ чоғрафија вэ һесаһ дэрслэрини Сабир демирди, башга мүэллим дејирди.

Мүэллиф бу чэхэти бэдхаһа хатырлатдыгдан сонра јазыр: *«Сабирдэн бизим истэјечэјимиз шэрият, сэрф, бир дэ түрк вэ фарс лисанлары тэлимидир ки, онлары да камалынча ифа едијор вэ едэчэкдир дэ. Галды ки, онун һаггында «түрк дили тэлимини дэ билмијор» сөзлэрини ифтираји-мэхэз олдуғуну кэндин даһа еји билмијорсин. јэгин едирэм. Сэн ону тэхир етсэн дэ, бизчэ онун һавасли, чалышган, мүгтедир... бир мүэллим олдуғу сабитдир. Билдир үч-дөрд ај мүддэтиндэ көстэрдји хүнэри сажэсиндэ иди ки, бу ил үчүн ијирми манат да һэр ајда мавачибинэ элавэ етдик».*

Мэгалэдэ Сабирэ јазылан мэктубдан да бэзи кпчик нарчалар верилмишдир. Бэдхаһ, шапри хэдэлэјэрэк јазырмыш: *«О мэктебдэн кет, кет, кет! Јохса сенин үчүн јахшы кечмэз, башын бэлалар чэкэр, бэдбахт оларсан!»*

Сабир бу һэдэ-горхуја гэтијјэн фикир вермэјэрэк, өзүнүн шэрэфли мүэллимлик вэзифэсини давам етдирмиш-

дир ки, бу да бөжүк шаңрын чэсур инсан олмасыны бир даһа сүбүт едир<sup>1</sup>.

Мэгалэнин мүэллифи сонра бэдхаһа мүрачнэтлэ жазыр:

*«Сэнин хэтгини таныжанлар мактублары көрөр-көрмэз, бэдуни-тәһәм.мүл «...н хэттидир» дејэ, һэр јердэ буна шәһадэт верәчәкләрини гәти сөјләдиләр. Лакин мән сэни белә рәзил игдаматда булуналардан эдд етмәздим. Мәэттәэссүф ки, булунмушсан. Өзү дә Сабирин һаггындү: һејф! Сәд һејф!»*

Бу чүмлэ, һәмчинин Сабирин тазнјанэсиндәки «затыны Сабир таныркән» ифадэсиндән ајдын көрүнүр ки, «Гаилыкөјнәј»ни шәхсијјәти Сабирә вә онун достларына мә'лум имиш. Она көрә дә мүэллиф өз мэгалэсини белә бир гәти тәләблэ битирир:

*«...Сабир әфәндијә јаздығын тәһдиднамәдә она Балаханыда галмаға анчаг ајын башына гэдәр вахт веријорсан. Вахт битдији кими, кетмәз исә ишләрин дә јахшы кетмәјчәјини аңладыјорсан.*

*Әфәндим, ај баша кәлди, вахт да битди. Лакин Сабир кетмәли олмады. Инди... биз дә сәнә бир һәфтә вахт вериб, ики ишин бирини әмәлә кәтирмәји чәнәбинә тәклиф*

---

<sup>1</sup> О заман Балаханыда Сабирлә бир јердә мүэллимлик едән Азәрбајҗан ССР хэлг артисти Һ. Аббасовун «Мүасирләри Сабир һаггында» китабында (сәһ. 253—256) нәшр олуна хитирәсиндә дә бу һадисә тәсдиг едилир: «Белә бир әһвалат јадыма кәлир. 1910-чу ил октябрын ахырларында мүртәчеләр Сабирә имзасыт бир мактуб јазмышдылар. Олар Сабирин һәдәләјирдиләр ки, ајын ахырына кими өз хошу илә кәлдән чыхыб кетсин, әкс тәгдирлә, әнләси башсыз галачогаыр.

Дүзү ки, о заман биз мүэллимләр бу мактубдан сонра тәшвишә дүшдүк. Сабир исә мактубу сојуганлылыгга гәршылады ил көһнә гәјдә илә өз ишләрини давам етдирди. О заман биз, Сабирлә икимиз бир отагда јатырдык. Ај баша чатанда бир күн ахшам о чәнә деди:

— һачаға, ај гуртарды, анчаг һәрифләрдән бир хәбир чыхмады».

*едәрәк дејириз ки: бу бир һәфтә дахилиндә ја гәзетә ва-  
ситәсилә тәһрирән, анчаг ачыг имза илә олмаг шәртилә  
вә јахуд Сабирин өзүндән шиһаһән бу хусусда үзәр ис-  
тәһәсэн. Вә, иллаһ, тәһдиднамәни һөкүмәт судуна верәчә-  
јимизи ихтар илә хәтми-кәләм едијорам».*

Биз «Адсыз мәктублара чаваб»ын үзәриндә онә көрә  
мүфәссәл дајандыг ки, һәмпы мәғалә бөјүк шаирин тәр-  
чүмеји-һалынын гаранлыг бир сәһифәсини иһсәбәтән  
ишыглапдырыр, мүасирләринни Сабирә бәсләдикләри  
мүнасибәт һаггындакы тәсәввүрүмүзү кетишләндирир вә  
ајдын көстәрир ки, өз зәманәсиндә Сабирин дүшмәнләри  
олса да, онүв сәдиг достлары даһа чох иди. Онлар шаи-  
ри тәһгиб вә тәһгирләрдән горујурдулар.

Јухарыда дејилән ки, кизли мәктублары јазанын  
шәхсијјәти о заман Сабирә, Б. Әһмәдова вә бир чох баш-  
галарына мә'лум иди. Сузә олуна биләр: Бәс өзүпү «Ган-  
лыкөјнәк» ады алтында кизләдиб бөјүк шаири һәдәләјән  
о бәдхәһ ким имиш?

Чох тәәссүф ки, нә «Адсыз мәктублара чаваб»ын мү-  
әллифи, нә дә Сабир һаггында хәтирә јазанлар «Ганлы-  
көјнәк»иш адыны чәкмирләр. Лакин мәғаләдәки бә'зи  
ејһамлар, һәмчынни Сабирин о заманкы мүнасибәтләри  
вә мүбаризәләри шаири һәдәләјән бәдхәһын шәхсијјәти  
һаггында тәхминни фикир сөјләмәјә имкан верир.

«Адсыз мәктублара чаваб»дан ајдын олур ки, Б. Әһ-  
мәдова көндәрилән мәктубда дејилirmiш ки, мәктубла-  
ры јазанлар балаханылыдырлар, өзү дә бир нәфәр дејил,  
үч нәфәрдир вә куја онлар Балаханыдан шәһәрә кәлиб,  
мәктублары шәһәрдән јола салмышлар. Б. Әһмәдов бу  
фикри гәти шәкилдә рәдд едәрәк јазыр:

*«Әфв ет, әфәндим, әфв ет!.. Сәнин балаханылы олма-  
јыб, үч нәфәр дә олмајыб, нәрәли, нәкара вә ким олдү-  
гуну мин дәфә көрүб тамыш олдүгүмүз хәттин бизә ан-  
латды, һәм дә доғру оларәг анлатды».*

Мәктубун үч нәфәр тәрәфиндән дежил, бир нәфәр тәрәфиндән жазылдығы өзү-өзлүжүндө ајдындыр. Әкәр мәктуб үч нәфәр тәрәфиндән жазылсајды, алтында «Ганлыкејнәк» јох, үч мәфһумуну ифадә едән башга бир кизли имза жазыларды. Демәк, мәктуб бир нәфәр тәрәфиндән жазылмышдыр. Бәдханын балаханылы олмадыгыны да нәзәрә алдыгдан сонра, еһтимал етмәк олар ки, «Ганлыкејнәк» либерал-буржуа мүһәррири һашымбәј Вәзиров дур.

Биз она көрә белә бир еһтималы ирәли сүрүрүк ки, о заман Сабирлә һ. Вәзировун мүнасибәти сон дәрәчә кәркин иди вә бу һәрәкәти Вәзировдан көзләмәк оларды. «Фәалијјәтиндә, әсәрләриндә, мәғаләләриндә олан мүәјјән мүсбәт вәһәтләрлә бәрәбәр, һ. Вәзиров «Тазә һәјәт» вә «Сәда» (сонралар: «Сәдаји-һәгг», «Сәдаји-вәтән», «Сәдаји-Гафғаз») гәзетләриндә бә'ән ачыгдан-ачыға милли буржуазијаја архаланыр, бә'ән дә либерализми тәблиғ едирди. Султан Әбдүлһәмиди мүдафиәјә галхырды. Фелјетонларында исә о, бир чох һолларда натуралист жазычы кими чыхыш едирди»<sup>1</sup>. Ачыг демәк ләзимдыр ки, синасызлыг, принципсизлик, кин сахламаг, габагына кәләнә гәрәзлә һүчүм етмәк—һ. Вәзировун мүһәррирлик фәалијјәтиндә тез-тез тәзаһүр едән хүсүсијјәтләр иди.

Ипгилабдан әввәлки мәтбуатын танынмыш хадимләриндән бири Ә. Мүзнибин дедији кими о заман һ. Вәзировун «тәпик атмадығы адам олмамышдыр».

Буна көрә дә мүтәрәгги зијалылар һ. Вәзирову севмир, ајры-ајры һалларда она шифрәт бәсләјир вә буну кизләтмир, јери кәлдикдә, ачыг ифадә едирдиләр. Мәсәлән, болшевик «Јолдаш» гәзетинин жаздыгына көрә,

<sup>1</sup> Әзиз Мирәһмәдов. Сабир, Азәрбајҗан ССР ЕА Нәшријјаты, Бәки, 1958, сәһ. 43.

1907-чи илдэ Бакыда икинчи мўаллимлэр гурултајы ке-  
чирилэн заман белэ бир ибрэтамиз һадисэ баш вермиш-  
дир<sup>1</sup>. Гурултајын биринчи ичласындан сонра нумажәндә-  
лэр шәкил чәкдирмәк үчүн һәјәтә топланылармыш.  
Һ. Вәзиров кәлиб онларын арасында отурмаг истәдикдә  
дәрһал мўаллимләр дуруб дағылмыш, һашымбәј бир  
нечә дәгигә јериндә донуб галмыш, анчаг о кетдикдән  
сонра мўаллимләр јенидән бир јерә јыгышыб шәкил чәк-  
дирмишләр. Гәзет јазыр ки, мўаллимләр Һ. Вәзирову  
«мәсләксиз олдуғу» үчүн бојкот етмишләр.

1907-чи илдә Үзејир һачыбәјов «Иршад» гәзетиндә<sup>2</sup>  
чыхан фелјетонларында Һ. Вәзировун «Тазә һәјат» гәзе-  
ти сәһифәләриндә тәблиғ етдији либерализми, һәр чүр  
јенилијә гаршы чыхмасыны, бәзән фитнәкар һәрәкәтләрә  
әл атмасыны бир нечә дәфә кәскин тәнгид етмишдир. О,  
фелјетонларынын бириндә Һ. Вәзирова мұрачиәтлә јә-  
зырды:

*«Нә үчүн халгы гызышдырырсан? Диталым ки, сәнин  
кефин кәлиб вә дамағын да чағдыр, даһа дуруб халгын  
раһатлығыны нијә позмиг истәјирсән? Мәкәр сәнин бү-  
түн мүсәлман чамоаты илә гәсдү гәрәзин вар ки, онлары  
ики јерә бөлүб, биринә «көһнә» вә биринә «тәзә» дејир-  
сән вә өзүн дә көһнәләрә тәрәфдар чыхыб, тәзәләрин үс-  
түнә гызышдырырсан? Јох, әкәр тәзә шеј сәнин хошуна  
кәлирсә, бәс нә үчүн һәмишә «тәзә дирликдән» дәм ву-  
рурсан? Өз кефин истәјән көһнә, нимдаш, пасланмыш вә  
кифләнмиш шеј тапа билмәдинми?».*

Ү. һачыбәјовун бурада һашымбәј Вәзировун фәалиј-  
јәтиндә һансы мәнфи чәһәтләрә ишарә етдији ајдын ол-  
дуғу үчүн шәрһә еһтијач јохдур. Нәзәрдә тутмаг лазым-

<sup>1</sup> Бах: «Јолдәш» гәзети, 29 август 1907. № 2

<sup>2</sup> Үзејир һачыбәјов: Сабир әфәндијә, «Иршад», 22 мај  
1907, № 94.

дыр ки, Үзејир Һачыбәјов ибтидан тәһсилни Шушада Һ. Вәзировун мәктәбиндә алышды. О, һәр кичик шеј үчүн өз мұәллимни тәнгид етмәзди. Анчаг Һашымбәјин принципсиз һәрәкәтләри ону буна вадар етмишдир.

Ајдындыр ки, ингилабчы демократ шаир М. Ә. Сабир дә Һ. Вәзировун либерализми илә барыша билмәзди. Сабирлә Һашымбәјин арасында идеја ихтилафы илә јанашы, шәхси ихтилаф да баш вермишди. Белә ки, 1910-чу илин јайында Сабир «Сәда» гәзети мәтбәәсиндә мүсәһһиһ вәзифәсиндә ишләдији вахт Һ. Вәзиров ону иңчилдб, зәһмәт һаггыны вермәмиш, буна көрә шаир ишдән чыхмага мәчбур олмушду<sup>1</sup>. Лакин бу, Сабирлә Һашымбәјин арасында баш верәи мұнагишәләрни әсас сәбәби кими гәләмә верилә билмәз. Онларын арасындакы мұнагишәнин башлыча мәнбәји дүјәкөрүшләри е'тибарилә зидд чәһнәләр тутмалары иди.

М. Ә. Сабирни идеја ардычылыгы, чәһаләт вә истисмар аломинә гаршы амансыз мұбаризәси либералпәм чәһәси тутан Һ. Вәзировун хонуна қалә билмәзди. О, јери кәләндә Сабирни санчыр. Сабир дә ону чавабсыз бурахмырды. Бә'зән әксинә дә олурду. Сабир принципсиз буржуа зијалыларыны сатира атәшинә тутаркән Һашымбәјин дә унутмурду. «Санма, бир мәсләки тә'ғибилә мөһкәм галарам», «Дүн јатыб Мир Һашымы рә'јәда көрдүм, сөјләдим», «Бир мүдирни ки, кечмијә голуна» мисралары илә башланан тазнјанәләри Сабир Һ. Вәзирова гаршы јазмышдыр.

Һ. Вәзиров да Сабирә чаваб вермәји унутмурду. Лакин о, Сабирни өлдүрүчү тәнгидләринә ејин кәскинликлә чаваб верә билмир, бә'зән ачыг тәһгирә кечирди. Лакин бу, бәјүк шаирни тәмкинини позмурду. Мәсәләи,

---

<sup>1</sup> Сејид Һүсеји. Мирзә Әләкбәр Сабир Таһирәдә, «Мұасирләри Сабир Һаггында», сәһ. 124.

Һашымбәјүн «Сәда» гәзетиндә<sup>1</sup> Сабирә гаршы јаздығы сон дәрәчә әдәбсиз, тәһгирамиз бир гитәјә Сабир белә сојугганлылыгла чаваб вермишди:

*«Сәда»нын 162 нөмрәсинә*

Шанрәм, әсримин әјинәсијәм,  
Мәндә һәр кәс көрүр өз гаш-көзүнү.  
Нечә ким, дүн «Бириси»<sup>2</sup> бахды мәнә,  
Көрдү әјинәдә апчаг өзүнү<sup>3</sup>.

Бә'зән онларын мүнәгишәси чох кәскинләшпир, ики нәфәрин арасындакы мүнәгишә маһијјәтиндән чыхыб, кениш ичтиман вус'әт алырды. Һ. Вәзировун һәдәләринә үстүөртүлү чаваб олараг М. Ә. Сабирин 1910-чу илдә «Зәнбур» журналында (9 ијул, № 24) «Патылты» имзасы, «Курулту» башлығы алтында нәшр едилән тазијанәсинин<sup>4</sup> доғурдуғу нәтичә буна мисал көстәрилә биләр. Һәмшн тазијанә чыхдыгдан сонра «Зәнбур»ун нәшри ики әј јарым дајандырылмышдыр. Ики әј јарымдан сонра чыхан нөвбәти нөмрәсиндә журнал бунун сәбәбинн өхучуларә белә изаһ етмишдир:

*«Мәтбуатын тә'тилина үмдә сәбәб ијирминчи әсрдә күтүби-сәмавијјә мәнзәләсики алан гәзетәкин башында ичраји-истибдад кејфә мајәша едән һәриф бу вәгтә ки ми нечә мәсләкдә оладуғу илә мәшһури-аләм олан бир чанидир.*

*Гареләримиз суа.і етсә «нә дәлил илә?», «биз дә ...н башгалара иснад вердији ифтира вә иттиһаматдан горхмајыб, чаваб верәчәјик: бу дәлил илә ки, нә мүһәририн, нә мүсәһһинин, нә мүвәззинин, нә мүтәрчимин, нә е'лан чәм едәнин, даһа доғрусу, мүрәттибин пулларыны*

<sup>1</sup> «Сәда», 25 август 1910, № 162.

<sup>2</sup> «Бириси» Һ. Вәзировун тәхәллүсү иди.

<sup>3</sup> «Һопһопһамә», 1962-чи ил нәшри, II чилд, сәһ. 91.

<sup>4</sup> Јелә орада, сәһ. 72.

тәртиб илә вермәдији сәбәб олду. Будур, мәһкәмәләр (суд) шаһиддир. Шајәд, биздән сорушсалар ки, о һагг верән дејил иди, гәзетәсини тә'тил етдиләр, сизә нә кәлди? Бизи дә мәргум һәрифин адына бурахылан «Курулту» тә'тилә мәчбур етди...»<sup>1</sup>.

Журналын вердији бу изаһатдан ашкар олур ки, «Зәнбур» һашымбәј Вәзировун полиса шикајәти, өзү дә Сабирин «Курулту» тәзијәнәсинә көрә етдији шикајәти нәтичәсиндә бағланыбмыш.

Көрүндүјү ки, М. Ә. Сабир илә һашымбәј Вәзировун арасында кедән мүбаризә сырф идеја ихтилафы иди, о заман мүтәрәгги мәтбуатла мүртәче мәтбуатын арасында кедән мәфкурә чарпышмасы иди.

Бу да марағлыдыр ки, ики әј-јарымлыг фәсиләдән сонра чыхан һәмий нөмрәсиндә «Зәнбур» јенә һ. Вәзирову јахаламыш, журналын дајандырыламасы үчүн онун мүгәссир олдуғуну охучуларә билдирмәклә кифәјәтләнмәјиб, она ашағыдакы мисраларла башлајан бир сатира да һәср етмишдир:

Еј «Сәда'ји-мәл'әһәт, дөһк ејләмә баным, чәкил,  
Түф сана, еј нәмеји-ә'мәли—Мирһашым, чәкил!»<sup>2</sup>

Һ. Вәзировун тәнгидләри кәсәрли олмадығы үчүн онун Сабирә дини батмырды, буна көрә дә о, бөјүк шаирин өлдүрүчү сатиралары гаршысында ачиз галараг фитнәкарлыға, һәр чүр шантажа әл ата биләрди. Еһтимал етмәк олар ки, Сабирин мәтбуатдан сыхышдырыб чыхармаға, нүфузуну гырмаға күчү чатмајан һ. Вәзиров фитнәјә ујуб Сабирин севдији сәнәтдән, бөјүк чәтнеликләр баһасына әлдә етдији мүәллимлик вәзифәсиндән узаглашдырмағ, јекәнә кәлир мәнбәјиндән мәһрум едиб чыхылмаз

<sup>1</sup> «Зәнбур», 24 сентјабр 1910, № 16, сәһ. 2.

<sup>2</sup> «Зәнбур», 24 октјабр 1910, № 26, сәһ. 6.

вэзијјәтдә гојмаг, беләликлә дә ондан интигам алмаг үчүн һәмин имзасыз мәктублары јазмышдыр ки, бу да көзләнилән нәтичәни вермәмиш, әкс-тә'сир бурахмышдыр.

Күман етмәк олар ки, бизим бир еһтимал кими прәли сүрдүјүмүз бу гаранлыг мәсәләни кәләчәк тәдғигат мүфәссәл ишыгландырыб бөјүк шаирә имзасыз һәдә мәктублары јазан фитнәкарын шәхсијјәтпни гејд-шәртсиз мүәјјән едәчәкдир.

Сабирин хәстәлијиндән әввәл онун һағгында мәтбуатда чыхан диһәр бир мәгалә дә 1910-чу илнн сонунда «Күнәш» гәзетиндә дәрч едилмишдир<sup>1</sup>.

Бу мәгаләнин марағлы бир тарихчәси вардыр. О заман бә'зи зијалылар јанлыш олараг Азәрбајчан дили илә османлы түркләринин дилини ејни дил һесаб едир, османлычадан Азәрбајчан дилинә тәрчүмәјә лүзумсуз, артыг бир иш кими бахырдылар. М. Ә. Сабир дә тәзијә-пәләринин бириндә һәмин фикри мүдафнә едирди:

«Османлычадан тәрчүмә түркә» — буну билмәм,  
Керчәк јазыјор кәчәли, јаньки һәпәкдир;  
Мүмкүн ики дил бир-биринә тәрчүмә, амма  
«Османлычадан тәрчүмә түркә» нә дәмәкдир?»<sup>2</sup>.

Шаир Әлигулу Гәмкүсар Сабирә е'тираз едәрәк јазмышды:

Османлы дили чүнки мүрәккәбдир әрәбдән,  
Ишкәлә салыр гарәни иш бу сәбәбдән,  
Түркә еләјиб тәрчүмә, етсәк ову ислаһ—  
Асарраг едәр фәндәбәхш елим әдәбдән<sup>3</sup>.

<sup>1</sup> Б а х: Тәрчүмәни, тәбдил вә јахуд тәһвилми? «Күнәш», 27 декабр 1910, № 102.

<sup>2</sup> Б а х: Тәрчүмәни, тәбдил вә јахуд тәһвилми? «Күнәш», 17 ноябр 1910, № 70.

<sup>3</sup> Јенә орада, 26 ноябр 1910, № 78.

Гәмкүсарын тазижанәсинә Сабир белә чаваб вермишди:

«Тәһвилли-ибарәт» сөзүнү «тәрчүмә» ганмаг,  
Мәктәбли чочуглар да билдир ким, бу, хатадыр;  
Бир бојлә хәтә кәләмә мүнәррир гәләминнән  
Чарн олур исә, әдәбијјатә бәладыр!..<sup>1</sup>

Декабрын 15-дә Гәмкүсар Сабирини чавабына јени бир тазијанә илә чаваб верди:

Мән јаздығым кәләмдәки ләфзә тәрчүмә  
Бихуд позубдур Сабирин-али чәнабыны:  
Тәһвилли-кәләмә, ја ки ибарәт олур, вәли  
Ачмаз әрәб лүгәтләри үздән нигабыны<sup>2</sup>.

Гәмкүсарын тазијанәсиндән сонра «Күнәш» гәзетинин редаксиясы јухарыда ады чәкилән мәгаләни бура-хараг мүбаһисәјә јекун вурмушдур. Мәгалә мүәллифи<sup>3</sup> «...османлы шивәсиндә, османлы ләһчәсиндә јазылмыш бир түрк китабыны Азәрбајчан түркчәсинә тәрчүмә ет-мәк» демәк «сәһһидир, јохса гәләтмидир?» суалыны прәли сүрмүш вә буна белә бир чаваб вермишди: «...Османлылар илә азәрбајчанлылар бир милләт вә лисанди олдуғлары үчүн османлы түркчәсиндән Азәрбајчан түркчәсинә тәрчүмә демәк гәләт, һәм дә гәләти-фәһишдир»<sup>4</sup>.

Беләликлә, мәгаләдә үстүнлүк Сабирә верилмишдир.

Ләкин бу мәсәләдә нә Сабирлә, нә дә Сабирлә Гәмкүсарын арасындакы мүбаһисәјә јекун вурап мәгалә мүәллифинин фикри илә гејд-шәртсиз разылашмаг олар. Он-

<sup>1</sup> Б а х: «Күнәш», 2 декабр 1910, № 82.

<sup>2</sup> Јенә орада, 15 декабр, 1910, № 92.

<sup>3</sup> Мәгалә «А. Т.» имзасы илә бураһылмышдыр. «А. Т.» јәгин ки, Абдулла Гофигдир. Мәгаләнин үслубу буну ачыг тәсдиг етмәкдәдир.

<sup>4</sup> Тәрчүмәни, тәбдил иә јухуд тәһоппами? «Күнәш», 27 декабр 1910, № 102.

лар өз идиаларында Азербайжан və османлы диллэриня ејни системли диллэр групуна мәнсуб олдугларыны və сон дэрәчэ јахылыгларыны нэзэрэ алмыш, анчаг бир чәһәти унутмушлар ки, араб və фарс сөzlәри илэ долу, гәлиз османлы түркчәси илэ чыхан јазылары о заман јалныз зијалылар, өзү дә онларын сон дэрәчэ савадлы гисми баша дүшә биләрди.

Одур ки, о заман Азербайжан мятбуатында османлы түркчәсиндән верилән материаллары азербайжанчаја чевирмәк даһа мэгсәдәујгун иди. Әкәр белә олардыса, бу материаллары јалныз јүксәк тәһсилли зијалылар дејил, бүтүн охучулар баша дүшә биләрди.

Һәмин мүбаһисәдә бизи ән чох марагландыран чәһәт будур ки, «Күнәш» гәзетиндә М. Ә. Сабир һагғында сон дэрәчә бөјүк етирамла бәһс олунур.

\* \* \*

Јухарыда дејилди ки, М. Ә. Сабирин сағлығында онун һагғында мятбуатда ән чох хәстә олдугу заман јазылмышдыр. Ф. Көчәрлинин мәгаләси<sup>1</sup> истисна едиләрсә, бу јазыларын демәк олар ки, һеч бириндә Сабирин јарадычлыгындан әсаслы сурәтдә бәһс едилмир, онлар хәстә шаирә малди јардым олараг нанә топламаг мэгсәдилә јазылмышдыр. Лакин мүасирләринин Сабирә бәсләдији мүнасибәти, шаирин тәрчүмеји-һалыны өјрәнмәкдә һәмин јазыларын мүәјжән әһәмијјәти олдугу үчүн онларын һагғында данышмаг, бәһс ачмаг лазымдыр.

М. Ә. Сабирин хәстәләнмәсини охучулара илк дәфә «Күнәш» гәзетп хәбәр вермишдир. 1910-чу илин 24 де-

<sup>1</sup> Ф. Көчәрли. Бәрәдари Чәлилдән чап олунмағыны илтимаг едирәм, «Молла Нәсрәдини», 22 мај 1911, № 19.

кабрында гәзетин «Почт гутусу»нда ашағыдакы мә'лумата раст кәлирик:

*«Мәрсижәхана - Низәдар (Сабирин кизли имзаларындан биридир—А. З.) әфәндилик бир аз нәгәһәти олдуғундан Шамахија кетмишдир. Буна көрә дә бир-ики нөмрәдир ки, јазмајыр.*

*Инишаллаһ, бу кәләчәкдә бир мәрсижә дејәчәкдир»<sup>1</sup>.*

Бу кичик мә'лумат индијәдәк Сабир һаггында јазан мүәллифләрин һеч биринин ингәтнини чәлб етмәмишдир. Һалбуки шаирин дүрүст елми тәрчүмеји-һалыны јаратмагда бу мә'луматын мүнһүм әһәмијјәти вардыр. Бу вахта кими Сабир һаггында јазан мүәллифләрин һамысы көстәрмишләр ки, Сабир 1910-чу илин сонунда хәстәләндији үчүн Бақыдан Шамахија кетмишдир. Анчаг Сабирин Бақыдан Шамахија нә вахт, 1910-чу илин һансы ајында кетдијини һеч кәс дүрүст јазмамышдыр. Инди бу хәбәр Сабирин Бақыдан Шамахија гајытмасы тарихини дүрүстләшдирмәк имканы јарадыр.

Ләкин бууи үчүн һәмин хәбәрин өзүнү дә дүрүстләшдирмәк лазымдыр. Чүнки гәзетин 23 декабр (№ 99) тарихли, јәни Мәрсижәхана чаваб верилән нөмрәдән әввәл чыхан нөмрәсиндә Сабирин «Зәһидләрә» сатирасы, 20 декабр тарихли нөмрәсиндә (№ 96) ушаглар үчүн јазылмыш «Искәндәр вә фәгир» ше'ри чап олунмушдур. Беләликлә, редаксиянын Мәрсижәхана вердији чавабдакы «бир-ики нөмрәдир ки, јазмајыр» ифадәси дүрүст дејилдир.

Онда белә бир суал мејдана чыхыр: бәс нә үчүн Мәрсижәхан редаксияја мүрациәт етмишдир? Бу суала чаваб вермәк үчүн «Күнәш» гәзетинин 1910-чу илин нојабр—декабр ајларында чыхан нүсхәләрини нәзәрдән кечирмәк лазымдыр. Нојабр ајында «Күнәш» гәзетиндә Сабир

<sup>1</sup> «Күнәш», 24 декабр 1910, № 200.

рин 20<sup>1</sup>, декабрда исә 10<sup>2</sup> ше'ри чыхмышдыр. Көрүндүжү кини, нојабр аяна нисбәтән декабрда Сабирин «Күнәш» гәзетиндә иштиракы жарыбајары азалтымышдыр ки, бу да шаирин хәстәлијинин шиддәтләнмәси нәтичәсиндә баш вермишдыр.

Јәгин ки, о заман «Күнәш»ин сәһифәләриндә Сабирин дузлу ше'рләрини охумаға адәт едәнләрдән бири «Мәрсинјәхан» имзасы илә редаксияја мурачнәт едиб, шаирин сон заманларда гәзетдә нисбәтән аз иштирак етмәсинин сәбәбини сорушмуш вә јухарыдакы «Почт гутусу» һәмин сорғуја чаваб олараг јазылмышдыр.

Инди, «Күнәш»ин јухарыдакы чавабыны, гәзетин 20 вә 23 декабр тарихли нөмрәләриндә шаирин иштирак етмәсини нәзәрә алараг, белә гәрәра кәлмәк олар ки, 1910-чү илдә, хәстәләндикдән сонра М. Ә. Сабир Бақыдан Шамахија декабрын лап сонунда, чох еһтимал ки, ајын 25-дән сонра кетмишдыр.

Сорушула биләр ки, нә үчүн охучу редаксияја ачыг имза илә дејил, кизли имза илә мурачнәт етмишдыр. Бу, тәәччүблү дејилдир. О вахт бир чохлары «кафир» ләгәби газанмамаг үчүн «Молла Нәсрәддин» журналыны, Сабирин сатираларыны кизлини охујурдулар. «Молла Нәсрәддин» бу һагда аз јазмамышдыр. Јәгин ки, «Мәрсинјәхан» имзасы архасында кизләнән охучу да «кафир» адландырылмамаг үчүн еһтијатлы давраныб имзасыны ачыг јазмамышдыр. Бир чәһәти дә көстәрмәк лазымдыр ки, «Мәрсинјәхан» имзасы вә редаксиянын иншаллаһ, бу кәләчәкдә бир мәрсијә дејәчәкләр,—ифадәси мәчәзи

<sup>1</sup> «Күнәш» гәзети, 1, 3, 5, 5, 9, 10, 14, 16, 17, 18, 19, 19, 22, 23, 25, 26, 28, 29, 30 нојабр; № 56, 58, 60, 60, 63, 64, 66, 67, 69, 70, 71, 72, 72, 74, 75, 77, 78, 79, 80, 81.

<sup>2</sup> Лепа орада, 2, 6, 8, 12, 14, 15, 17, 19, 20, 23 декабр; № 82, 84, 87, 89, 91, 92, 94, 95, 96, 99.

мәна дашыыр вә бу, о заман мәрсижәханлара саташмаг үчүн долајысы илә ишләдилмиш бир пријом нди.

«Күнәш» гәзетинин бу хәбәриндән сонра Сабир јенә дә мәтбуатда, несбәтән аз олса да, иштирак едир, онун хәстәлијинин кедшин һаггында охучулар һеч нә билмирдиләр. «Күнәш»ин вердији кичик хәбәрдән сонра мәтбуатда там дөрд әј шаирин сәһһәти һаггында һеч бир шеј јазылмамышдыр.

Сабирин хәстәлији һаггында охучуларә икинчи хәбәри «Мола Нәсрәддин» журналы верди. Журнал 1911-чи илли 23 апрелиндә охучуларә мүрачнәтлә јазырды:

*«Кечән вахтларда Бақыда вә Тифлисте чыхан мүсәлман гәзетләриндә бәзи көзәл әш'ар чап олунарды. Охучуларымызын бир һиссәси әш'ар саһибини таныјырды. Амма чохлары да танымазды. Лакин мисилсиз олан шаиримизин кәламы о гәдәр мөвзун, мәналы иди ки, охујан шәхс еләјә билмазди ки, тәһсин вә тәгдир етмәсин.*

*Бәс һанә о шаиримиз?*

*Камали-јә'с илә җаваб веририк ки, һаман шаиримиз нечә әјдыр ки, јорған-дөшәк ичиндә хәстәдир.*

*Мөһтәрәм охучуларымызын нәзәринә бу мәтләби јетирмәк истәјирик ки, әзиз әдибимиз хәстәлији илә бәрәбәр, һаңки мүаличә хәрчинә, бәлкә дә ади јөвмијјә хәрчинә дә мөһтачдыр...*

*Бу сөзләри јазмагдан мәгсәдимиз бу мәтләби охучуларымыза вә ашиналарымыза јетирмәкдир. Кејфијјәти билсинләр вә биләндән сонра өз борчларыны јеринә јетирә билсинләр.*

*Хәстә бу һейндә Шамаһы шәһәриндәдир. Ианә кәндәрмәк хәлиш едән гардашлар «Мола Нәсрәддин» идарәсинә мүрачнәт едә биләрләр, бизим дә тәклифимиз бу олачаг ки, кәндәрилән ианәни бурадән кәндәрәк Шамаһы шәһәриндә мәшһур вә мөһтәрәм таһирләримиздән һачы әбдүррәһим Сәмәдов чәнәбләрына ки, мүшариләһ*

дә Мирзә Аббасгулы Сәһһәт вәсәтәсәлә хәстәмизә јетир-  
син.

Нанә верәнләрин адларыны вә нанәләринин гәдәри-  
ни борчу олурғу һәр дафә мәһмуэмиздә вә бундан сон-  
ра Бақыда чыхмалы олан әввәлимчи күндәлик рузнамә-  
дә чап едәк»<sup>1</sup>.

Мәзмунундан көрүндүјү киби, Сабирин хәстәлији һаггында «Күнәш»дә чыхан биринчи хәбәр сојугһаилы вә бир гәдәр дә сатирик маһијјәт дашыдығы һалда, икин-  
чи хәбәр тамам башга маһијјәт дашыыр. Инди артыг  
шаирин достлары онун сәһһәти үчүн горхур, ону ағыр  
хәстәликдән хилас етмәк үчүн јол арајырдылар.

«Молла Нәсрәддин» журналы илә бир күндә Бақыда  
чыхан «Ничат»<sup>2</sup> вә бир күн сонра рус дилиндә нәшр еди-  
лән «Каспи»<sup>3</sup> гәзетләри дә Сабирин хәстәлијини тәхми-  
нән сјни руһда охучуларә хәбәр верир вә онлары хәстә  
шаирә мадди јардым көстәрмәјә чағырырдылар.

Чох кечмәдән бу чағырышларын әкс-сәдәсы ешидил-  
ди, охучулар мәтбуатын сәсинә сәс верәрәк хәстә шаирә  
нанә топламаға башладылар. Бақыда, Кәһчәдә, Чулфа-  
да, Ләнкәранда, Батумда, Горидә, Кијевдә топланылан  
нанә «Молла Нәсрәддин» вә «Каспи» идарәләринә көндә-  
рилир, онлар да дәрһал Шамаһыја јоллајырдылар.

Гејд етмәк лазымдыр ки, о заман хәстә шаирә мадди  
көмәк көстәрмәк үчүн нанә топламагда әң чох Салман  
Мүмтаз вә Гурбанәли Шәрифзадә фәалијјәт көстәрмиш-  
лир. Шаирә нанә верән шәхсләрини сијаһысы вә вердик-  
ләри нанәнин мәбләғи мәтбуат сәһифәләриндә е'лан еди-

<sup>1</sup> Охучуларымыза, «Молла Нәсрәддин», 23 апрел 1911, № 15.

<sup>2</sup> Гәлфур Рәшад. һәмийјәт ләзими, «Ничат», 23 апрел  
1911, № 15.

<sup>3</sup> Мүсәттипләрин һәјәтиндән вә мәтбуатындән, «Каспи», 24  
апрел 1911, № 90.

лирди»<sup>1</sup> Ианэ верәнләрнин ичәрисиндә А. Шанг, С. С. Ахундов, Јусиф Вәзир, Гафур Рәшад, Рзагулу Нәчәфов вә башгалары вардыр. Ианэ верәнләрнин сијаһысында Аршак Сафарјан, Тумас Оһанесјан, Александр Агајан, Лев Финкилштејн, Колтунов, Востриков вә саир фамилијалара да, раст кәлирик ки, бу да о заман Сабирини башга милләтләр арасында да танындығыны, онларын азәр-бајчанлы шаирә мәнәббәт бәсләдијини көстәрән фәрәһли бир әләмәтдир. Буну да әләвә едәк ки, Тифлисдә чыхан ермәнчә «Мшаг», Бақыда рус дилиндә нәшр олуан «Баку» гәзетләри дә Сабирә нанә топланылмасы һаг-ғында хәбәр дәрч етмиш, һәтта «Баку» редаксиясы шаирә нанә гәбул етдијини дә билдирмишдир<sup>2</sup>.

Сабирә нанә верәнләрнин һамысы зәһмәткеш зијалылар вә хырда алверчиләрдир. О дөврдә гураны, дини китаблары өз һесабына тәрчүмә етдириб нәфис шәкилдә бурахан. мәддаһлара һамилик едән «милләт аталары»нын, јәни ири дөвләтдиләрини һеч бири Сабирә мәдди јардым етмәмишдир.

Бу, әлбәтте, М. Ә. Сабирини һансы зүмрәјә хидмәт етдијини, кимләрә дүшмән олдуғуну чох көзәл нүмајини етдирән бир фактдыр. Ајдындыр ки, Сабирини өлдүрүчү сатирасынын әсас тәнгид һәдәфи олан ағалар һеч бир вахт она мәдди көмәк етмәздиләр. Әслиндә шаирини өзү дә онларын көмәјини тәһгир кими гијмәтләндириб рәдд едәрди.

О заман хәстә шаирә кимләрини өз көмәк әлини узатдығыны, кимләрини она дал чевирдијини јахшы тәсәввүр етмәк үчүн Үзәјир Иачыбәјовун шаирини вәфатындан аз

<sup>1</sup> Бах: «Молла Нәсрәддин», 8, 15, 22, 29 мај; 5, 14, 21 ијун; 3, 10 ијул 1911, № 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25; «Ничат», 23 апрел 1911, № 15; «Кәспиј», 30 апрел, 6 мај 1911, № 95 вә 100.

<sup>2</sup> Бах: Шаирә көмәк, «Баку», 7 ијул 1911, № 150; Мүсәлман әләминдән хәбәрләр, «Мшаг» 9 ијул 1911, № 146.

сонра мэтбуатда чыхмыш бир мэгалэсини нэзэрдэн кечирмэк кифајэтдир. Үзејир һачыбэјовун һәмни мэгалэсиндэ дејиллр: «Мәрһум шаиримизин хэстэ олдуғуну һәмидэ ханым (Ч. Мәммэдгулузадәнин арвады—А. З.) Гарабагда оларкән ешидиб, Сабирә јолхарчи көндәриб, Тифлисэ чағырыбдыр ки, кэлсин, өзүнү мүаличә етдирсин. Мәрһум дәхи Шамахыдан Тифлисэ кәлиб, һәмидэ ханымкилдә, јә'ни «Молла Нэсрәддин» идарәсиндә галыбдыр. Бурада шаири мүтәдавијә башлајыб, һәр бир тәбиб вә дәрман харчлари дәхи һәмидэ ханымын өз хәрчи илә олубдур. Бә'дә тәбибләр шаирә эмәлијјат ичрасыны (операсија) лазым билдијиндән шаири орадан хэстәханаја көндәрибләр. Лакин мәрһум эмәлијјат ичрасына риза вермәјибдир. Она көрә тәкрар һәмидэ ханымкилә гајтарылыб вә бу минвал орада үч ајдан артыг галыбдыр вә мүаличәсинә давам олунубдур.

Бә'дә мәрһум шаир вәтәнә гајыдыб өз севкили оғлуну көрмэк арзу едибдир. һәмидэ ханым шаирин аиләсинин дә Шамахыдан Тифлисэ чағырылмасыны тәклиф едибдирсә дә, мәрһум разы олмајыбдыр. О һалда һәмидэ ханым јенә өз хәрчи илә мәрһуму јола салыб вә өзүнә дә хүсуси олараг тәкрар пул верибдир.

Иштә, хэстэ шаиримизин һаггында бир арвадын бу гәдәр һиммати олубдур».

Мүәллиф өз мэгалэсини һәјәчан вә гәзәб ифадә едән ашағыдакы сөзләрлә битирмишдир: «Гөј әдәбијјат тарихинә јазылсын ки, Сабир кими шаири дирилијиндә тәгдир едән бир киши олмадыса да, бир нәфәр арвад олду ки, шаирин иадеји-сәһһәти үчүн, милјончу кишиләрә рәғмән, өз варындан кечәчәк гәдәр бөјүк бир һәмијјәт көстәрди»<sup>1</sup>.

<sup>1</sup> Үзејир һачыбэјов. Идәрәјә мәстуб, «Мә'лумат», 7 август 1911, № 32.

Бу сөzlәр, өзләрини «милләтнин атасы» адландыран, лakin милләтлә бағлы олмајан, милләтнин Сабирини дар күндә «унудан» ағалара мурачиәтлә јазылмышдыр. һәмидә ханымын нәһиб һәрәкәти мұәллифи нә гәдәр һәјә-чанландырмышдырса, «милјончу кишиләрин» гејрәтсизлији бир о гәдәр гәзәбләндирмишдир.

Јери кәлмишкән кәстәрилмәлидир ки, М. Ә. Сабир Тифлиседән Аббас Сәһһәтә јаздығы мәктубда вә достлары илә сөһбәтләриндә һәмидә ханымдан һәдсиз разылыгы етмиш<sup>1</sup> вә ашағыдакы бејти дә о мұнасибәтлә јазмышдыр:

Нәкәрәд кәз әчәл пүштәм хәмидә,  
Кәшәм дәр душн-худ рәһчи-һәмилә<sup>2</sup>.

Ајры-ајры шәхсләрини Сабирә мәдди јардым етмәси, она нанә топланылмасы, бир тәрәфдән, халғын шаһрә бәсләдији мәнәббәти ифадә едирсә, диқәр тәрәфдән, о заман ичтимаһ бәрәбәрсизлик үзәриндә гүрулмуш көһнә чәмијјәтдә бејүк сәнәт адамларынын һаким даирәләр тәрәфиндән гијмәтләндирилмәдијини, Сабир кими бир сәһнәткарини нечә ағыр шәраитдә јазыб-јаратдығыны кәстәрир. М. Ә. Сабирини ағыр еһтијаж ичәрисиндә јашамасы, она нанә топланылмасы чоһ ибрәтамиз бир һадисәдир.

Јери кәлмишкән, бурада бир мәсәләни дә хатырлатмағ истәјирик. Сабирини мұасирни журналист һ. И. Гасымовун (1886—1936) 1936-чы илдә шаһр һағғында јаздығы бир хәтирәдә<sup>3</sup> дејилир ки, нанә топламағ үчүн Сабирдән

<sup>1</sup> Б а х: «һоһһоһнамә», 1914-чү ил нәшри, сәһ. 335; «Мұасирләри Сабир һағғында», сәһ. 183.

<sup>2</sup> Тәрчүмәси: Әкәр әчәл бәләми бүкмәсә, һәмидәнни хәчәләгиндән чыхарам.

<sup>3</sup> һ. И. Гасымов. Сабир илә сон көрүшүи, «Мұасирләри Сабир һағғында», сәһ. 168.

ичазэ истәдикдә о, гәти сурәтдә разылыг вермәмншдир. Һәмни хатирәдән өйрәнник ки, шаирни һәјатынын лап сон күнләриндә Н. И. Гасымовла онун арасында белә бир сөһбәт олмушдур:

«— Сабир, мүсандәнизлә сизә бир тәклифим вардыр.  
— Сөйлә.

— Сизин, шүбһәсиз, мадди вәзпјјәтиниз ағырдыр. Әкәр ичазә версәјдиниз, нәшр етмәкдә олдуғум «Мә'лумат» гәзетиндә сизин нафнинизә бир нанә сијаһысы ачардым.

Сабир күлүмсүндү. Фәгәт бу күлүш севинч күлүшү дејилди. Бу, оладугча дәрин вә ағыр бир күлүш иди. Дәрин бир гүссә пчиндә деди:

— Һачы! Сијаһы ачмаға гәтијјән мүсандә етмәрәм. Оисүз да мән сон күнләримни кечирирәм. Јалныз гәзетдә јазарсан: Сабир дејирди ки, мән вүчудумда олан әтими халгымын јолунда чүрүгдүм. Әкәр өмүр вәфа етсәјди. сүмүкләримни дә халгымын јолунда гојардым. Фәгәт нә чарә, өлүм аман вермәјир».

Буна әсасланараг, белә гәрара кәлмәк олар ки, нанә топланышындан бәлкә дә һеч Сабирин хәбәри јох иди. Наянә сијаһылары мәтбуатда нәшр едилән күнләрдә Сабирин сәһһәти сон дәрәчә ағыр иди вә о, артыг гәзет, журнал охуја билмирди.

Дејә биләрләр ки, әкәр разы дејилдисә, бәс нә үчүн нанә тәригилә топланылан пуллары гәбул едирди? Шаир һаггында олан хатирәләр бу суалы да ајдынлашдырмаға имкан верир. Мәсәлән, Сабирин гардашы оғлу Зејналабдын Таһирәадәнин хатирәләриндә дејилир:

«Бир күн шәһәрин һөрмәтли тачирләриндән Һачы Әбдүррәһим Сәмәдов әминин јанына кәлди, она үч јүз мапгт пул вә бир ағзыбағлы пакет верди. Әмин пакетни ачыб мәктубу охулу. Мәктүб «Молла Нәсрәддин» журналынын редактору Мирзә Чәлилдән иди. Мәктүбүн мәз-

муну олдуғу кими јадымда дежил. Мәктубда, тәхминән, бу сөзләр жазылмышды: Сабир, адамын жахын бир досту хәстә олаанда ону јолухмаға кедир, өзү дә элибош кетмир, күчү чатан бир төһфә дә апарыр. Тәәссүф ки, Шамахија кәлиб, сәни шәхсән јохламаға имканым јохдур. Бу үч јүз манаты бир төһфә кими мәндән гәбул ет»<sup>1</sup>.

Көрүнүр ки, топланылан нанәләри бу вә ја буна бән-зәр адлар алтында Сабирә верирмишләр. Зира Сабир кими бөјүк бир шәхсијјәтти нанә гәбул етмәсинә инан-маг чәтиндир.

Мәтбуат Сабирни хәстәлији, онун ағыр еһтијач ичә-рисиндә олмасы һаггында јазмагда давам едирди. М. Ә. Сабирни вәфатындан бир һәфтә эввәл, ијулун 4-дә<sup>2</sup> «Мә'лумат» гәзетинини нашри вә редактору Н. И. Гасы-мовун хәстә шаирни сәһһәти һаггында өз гәзетиндә чап етдији мәгалә<sup>3</sup> Сабирни тәрчүмеји-һалы, шаирни образы, характери һаггында гижмәтли мә'лумат верир, тәсәввүрү-мүзү кенишләндирир.

<sup>1</sup> Зејналлабдин Таһирзадә. Әминин сон күнләри һаг-гында бәзи хәтирәләрим. «Мүасирләри Сабир һаггында», сәһ. 258.

<sup>2</sup> Н. И. Гасымовун бу мәгаләси илә элағәдәр олараг, М. Ә. Са-бирни 1911-чи илдә Тифлисдәки досту Аббае Сәһһәтә јаздығы мән-тубларын («Һопһоһикалә», 1911-чү ил нашри, сәһ. 335—337) алтын-даки тарих шүбһә доғурур. Бу мәктубларын биринин алтында 15 ијун, икинчисинин алтында 27 ијун тарихи гојулмушдур. Хәтирә-ләрдән биз өјрәширик ки, Сабир Тифлиسدән Шамахија 1911-чи илин апрел ајында гәјитмишдир. Јухарыда кәстәрилдији кими; апрел ајынын 20-дән сонра мәтбуат Сабирни Шамахида ағыр хәстә јат-дығыны хәбәр вериди. («Молла Нәсрәддин», 23 апрел; «Ничат», 23 апрел; «Каспиј», 24 апрел; «Ничат», 30 апрел вә с.).

Көрүнүр, Сабирни мәктубларынын алтындаки тарих ичә ол-муһса сонралар тәһриф едилмишдир. (Бу бардә бах: Гулам Мәм-ләдди. Ики мәктуб һаггында, «Әдәбијјат вә ичәсәнет» гәзети, 3 ав-густ 1963, № 31, сәһ. 4).

<sup>3</sup> Н. И. Гасымов. Ә. Сабир, јахуд хәстә шаириниз, «Мә'лу-мат», 4 ијул 1911, № 12.

Индијәдәк Сабирин бүтүн тәрчүмеји-һалларында жа-зылдымышдыр ки, шаир һеч бир нәтичә вермәјән мүәлиһчә-дән сонра, 1911-чи илин баһарында Тифлисдән Шамаһы-ја дөнмүш вә бир мүддәт хәстә јатдыгдан сонра ијулуи 12-дә вәфат етмишдир. Лакин һәмни мәғаләдән бәлли олур ки, Шамаһыја дөндүкдән сонра вәзијјәти даһа да агырлашдығы үчүн о, Тифлисдә операсијаја разылыг вермәдијинә пешман олмуш, операсија едилмәкдән өтрү ијунун сонларында вә јахуд ијулуи әввәлләриндә Ба-кыја кәлиб, бир нечә күн «Исламијјә» мейманханасынын 18 нөмрәли мәнзилиндә јашамышдыр<sup>1</sup>. Анчаг иш-ишдән кечдији үчүн операсија баш тутмамыш, хәстә шаир өлү-мүндән беш күн әввәл, ијулуи 7-дә тәкрат Шамаһыја га-јытмалы олмушдур.

Һ. И. Гасымовун мәғаләси Сабирни шәхсијјәтинин өј-рәнмәк үчүн дә марағлыдыр. Мейманханада Сабир илә көрүшүнү мүәллиф белә тәсвир едир:

*«...Мөһтәрәм шаиримизин зијарәтинә мүшәрраф ол-дум. Нәтидә көрдүкдә һәгигәтән танымадым. Елә пәри-шак вә эәиф олмуш ки, адам танкыја билмәз. Нәһајәт, көрүшдүк. Бу мүвасиләти бир даһа инсан арзу едә бил-мәз.*

*Мөһтәрәм шаиримиз бу мүвасиләтдән мәни сон дәрә-сә мүтәғссир көрдүкдә, үзүнү мәнә тәрәф тутуб, устади-мүкәррәли Сејид Әзим Ширванинин бу бир бејтики мәнә охуду:*

Дүвјәјә каләп кетмәк үчүндүр, бу нә гәмдир?  
Бир фикр елә, бу халгәти-адәм нә үчүндүр?

*— Әфәндилим, пәришан олмајыңыз, әчәлимиз јетиш-мишсә, өмрүмүз битмишсә, иадәси намүмкүн, битмәмиш*

<sup>1</sup> Ба х: М. Гаджияский. Поэт-сатирик., «Каспиј», 20 ијул 1911, № 161; Смерть поэта, «Каспиј»- 16 ијул 1911, № 158.

иса, һәр хәстә олан өлмәз. Буны үчүн дә гәм етмәли де-  
жиләм. Этим илә ганым кетмишсә дә, руһум илә сүмүк-  
ләрим галыб, бураја кәлмишәм».

Сабирин һәјатына даир бу кичик епизод бир даһа сү-  
бүт едир ки, о, эсәрләриндән дә көрүндүјү ки ми, мәтин  
характерли бир шәхс олмуш, ән ағыр дәғигәләрдә белә  
өз һиссанлыг вүгарыны итирмәјәрәк өлүмүн көзүнә дик  
бахмышдыр. Бу да өлмәз шаирин нәчиб образыны бизим  
тәсәввүрүмүздә даһа да жүксәлдир.

Бураја гәдәр дејиләнләрдәң белә бир мәнтиги нәти-  
чәјә кәлмәк олар ки, Мирзә Әләкбәр Сабир әлине гәләм  
алдығы илк күнләрдән е'тибарән өз һәмјерлиләрини  
диггәтини чәлб етмиш, онларын һөрмәтини вә еһтира-  
мыны газанмышдыр. 1905-чи илдән, хүсусән, «Молла  
Нәсрәддин» журналынын нәшриндән сонра Сабирин  
шөһрәти Шамаһы шәһәринин сәрһәдләрини ашараг,  
Гафгаз, Орта Асија вә Јаһын Шәргин бир чох вилајәтлә-  
ринә јайылмыш, о, милли мөһдудијјәт, чографи сәрһәд  
билмәјән гүдрәтли бир сәнәткар, истисмар, чәһаләт вә  
мөвһумат дүнијасына мејдан охујан мүбариз сатирик  
шаир ки ми танымышдыр. Бир чох Азәрбајчан шаирлә-  
риндән фәргли олараг, Сабир халг һәлә өз сағлығында  
севмиш, әзизләмиш, гәјғысына галмышдыр. А. Шангин  
ледији ки ми, «заманында һеч бир шаир өзүнү бөјүк  
Сабир гәдәр халга севдирмәмишдир»<sup>1</sup>.

---

<sup>1</sup> А. Шанг. Әдәбијјатымыз һаггында. «Маариф ишчиси» жур-  
налы, апрел 1927, № 4, сәһ. 51.

## И Ф Ә С И Л

### ТУҒӘНМӘЗ КӘДӘР, СОНСҮЗ МӘҒӘББӘТ

*Инсан вар ки, өләр, јох олар вә онун јохлуғуну анчағ јахын эғраббасы һисс едәр. Инсан вар ки, өләр оғ онун јохлуғу хүсуси бир милләти һејифсиләндирәр. Инсан вар ки, өләр вә онун өлмәји бүтүн милләтләрә тәсир едәр.*

*Н. Нәриманов.*

Сабирин һәјат вә јарадычылығына һәср олуимуш елми әсәрләрдә, хүсусән хатирәләрдә биз ара-сыра белә фикирләрә раст кәлирик: Сабирин вәфаты сүкутла кечмиш, бу бөјүк иткијә мүасирләри о гәдәр дә әһәмијјәт вермамишләр, Сабирин дәфи мәрәсиминдә ишгләр сәјләнмәмиш, куја руһаниләр онун намазыны ғылмагдан иттина етмишләр вә с.

Бу идиалар гәтијјән һәнгәтә ујғун дејилдир. О заман Сабирин вахтсыз вәфаты үмумхәлг матәминә чеврилмиш, шаирин өлүмүнә бүтүн Азәрбајҗан көз јашы төкмүшдүр.

М. Ә. Сабирин вахтсыз өлүмүнүн хәбәри о вахт сүрәтлә һәр тәрәфә јайылды. Бақыда вә Кәнчәдә, Нахчыванда вә Шәкидә, Тәбриздә вә Дашкәнддә, Ашгабадда вә Һәштәрханда охучулар бөјүк шаирә јас тутуб әза сахладылар. Сабирин өлүмү Азәрбајҗанда, һәмчинини «Молла Нәсрәддин» журналынын охундуғу башга вилајәтләрдә шаирин охучуларыны, достларыны сарсытды, онларын үрәјиндә түкәнмәз кәдәр вә һүзи доғурду. Башга чүр дә ола билмәди. Сабир вәфат едәркән, јухарыда дејилдији кими, артыг үмумхәлг мәһәббәти вә еһтирамы газанмыш

бир сәнәткар иди. Кенеш охучу күтләнн онун дузлу, мә'налы сатираларына мәфтун олмуш; шаирн үрәкдән севмишди.

\* \* \*

Сабирнн вәфаты мүнәсибәтилә мәтбуатда чыхан жазыларын бәһсинә кечмәздән әввәл, һаггында зиддијјәтли, бә'зән дә јанлыш фикирләр сөјләнилән бир мәсәләни ајдынлашдырмаг лазымдыр.

Шамаһыда Сабирнн дәфн мәрасимн нечә кечмишдир. Доғруданмы чамәат шаирнн өлүсүнү бојкот етмиш, руһаниләр онун намазыны гылмамышлар? Јох, белә олмаммышдыр. Әлдә олан фактлар, Сабирнн дәфниндә шәхсән кштирак едәнләрнн хатирәләри бу суаллара мәнфи чаваб верир. Руһаниләр, үрәкләрнннән кечсә дә, мәрһум шаир һаггында ачыг бир шәкилдә артыг-әскик данышмаға, онун намазыны гылмагдан бојун гачырмаға чәсарәт етмәмишләр. Онлар шаирнн нүфузундан, достларыннан чәкинмәјә билмәздиләр. Мәсәлән, Сабирнн мүнәсиб, сәминн достларыннан, ушаглыгындан та өләнә кимн она јахын оланлардан бири—көркәмли маариф хадими Султанмәчид Гәнизадәннн хатирәләриндә биз ашағыдакы сәтирләри охујуруг:

«Сәфәримнн сон күнү мән Сабир илә худаһафизләшиб сәһәри күн Бакија јола дүшәчәкдим. Күрдәмир фәјтону гапымда дајанмышды. Мән сәфәр либасында әшјамы фәјтонуи ичинә јыгышдырырдым. Бу әснада кки нәфәр кәч јүјүрүб јаныма кәлди вә Сабирнн өлүмүнү мәнә хәбәр вердиләр. Мән фәјтону бир саат сахлатдырыб, мејит үстүнә кетдим. Күчәдә гојулмуш мафә гаршысында хәјли адам вар иди. Чәназә дәфнә һазыр олдугда зијалы чаванлар мафәни әлләри үстүндә галдырыб Галабазар мәсчидиннн гаршысында, күчә ајрычында јерә гојдулар. Мәһәллә ахунду Аға Мирмеһал аға шаирнн намазыны

гылмалы иди. Аганын еви мәсчид илэ гапы-гапыја ол-  
дугундан чамаат көзүнү ораја зилләјиб, онун тәшрифини  
көзләјирди. Амма онун «исбати-вүчуди» чох узун чәкди.  
Адамлар бир-бири илэ нычылдашыб һимләширдиләр.  
Мирмәһди аганын Сабирин намазыны гылмаг истәмә-  
дији мә'лум олдугда кәнчләрден бир нечәси олун әлеј-  
һинә сәсләрини учалдыб, үсјан етмәјә башладылар. Бу-  
нун нәтичәсиндә Аға чәнаблары, јәғни ки, мәчбуријјәт  
күнү илә евдән ҫыхыб «диниснә» шаирин намазыны гыл-  
дыса да, дуа әвәзинә лә'һәт охујуб онун чәназәсини чә-  
һәннәмә көндәрмәк истәдији гијәфәсиндән көрүпүрдү.

Сабирн «Једди күнбәз» гәбиристанында дәфи етдик»<sup>1</sup>.

Бу һагда дүзкүн тәсәввүр әлдә етмәк үчүн Сабирин  
гардашы оғлу Зејналабдын Таһирзадәһини дә дедикләри-  
ни нәзәрден кечирәк. Әмисини дәфиндә шәхсән ишти-  
рак едән З. Таһирзадә Сабирин еһтирамла дәфи олун-  
мадығына даир фикирләри тамамилә рәдд едир. О,  
әмисини дәфини чох јахшы хатырладығыны (Сабир  
вәфат едәндә онун 28 јашы вар имиш) сөјләјәрәк дејир:

«Јәз иди. Башга јерләрдә олан зијалылар да Шама-  
хыда идиләр. Әминин өлүм хәбәри бүтүң достларыны,  
охучушлары сарсытмышды. Онлар бөјүк јас вә кәдәр  
ичиндә идиләр. Гапымыза бөјүк бир издиһам топлан-  
мышды. Әминин өлүмү мүнәсибәтилә бүтүн мәктәбләр  
бағланмышды. Әмин бөјүк еһтирамла дәфи едилди.

Әлбәттә, о заман күнчдә-бучагда дејинән дә олмуш-  
ду. Мәсәләи, сонралар биз ешитдик ки, әмин өлән күнү  
һачы Шејх һәбиб дејибмиш ки, «ким Сабирин өлүсүнүн  
үстүнә кетсә кафирдир». Анчаг о, бу сөзү ашкарда дејил,  
кизлиндә демишди»<sup>2</sup>.

<sup>1</sup> С. Гәнизадә. Сабир һаггында кичик хәтирә. «Мүасир-  
ләри Сабир һаггында», сәһ. 183.

<sup>2</sup> З. Таһирзадә. Әминин сон күнләри һаггында бә'ән хә-  
тирәләри, «Мүасирләри Сабир һаггында», сәһ. 257.

Јухарыда көстәрдијимиз мисаллардан көрүндүјү ки-  
ми, Сабирини дэфни һаггында һәр ики хатирә мўәллифи-  
нин дедикләри арасында мўәјјән фикир јахынлығы вар-  
дыр. Биз Сабирини дэфиниңдә иштирак едән вә һазырда  
јашајән бәзи адамларла да сөһбәт етмишик. Гочамап  
мўәллимләрдән Чәмә Чәбранлбәјли, Әлимәммәд Муста-  
фајев, шаирини гызы Сәкинә ханым Таһирли вә бир чох  
башгалары да бир ағыздан тәсдиғ едирләр ки, Шамаһыда  
Сабирини дэфни мәрәсимни бөјүк издиһама чеврилмишиди.  
Сәкинә ханым данышыр ки; һәјәтимиздә, һәмчинини һәјә-  
тимизини габағындакы күчәдә адам әлиндән јер јох иди,  
ијнә атсајдын јерә дүшмәзди.

Сабирини чәнәзәси үзәриндә итгләр сөјләнмәдијин-  
дән наразылығ едәнләрә кәлдикдә исә, нәзәрә алмағ ла-  
зымдыр ки, о заман Азәрбајчанда, хүсусән Шамаһы ки ми  
бир гәза шәһәриндә бөјүк адамларын дэфни мәрәсимниңдә  
анчағ дуа охунарды, итг сөјләмәк адәт дејилди. Бизим  
билдијимизә көрә, итгиләбдан әввәл Азәрбајчан јазычы-  
ларындан јалныз һ. Зәрдабинини дэфни мәрәсимниңдә ми-  
тинг олмушдур. Бизчә, бу да она көрә олмушдур ки,  
1907-чи илдә Бақыда һ. Зәрдабинини дэфни бејнәлмиләл  
маншјјәт дашымышдыр.

Дејиләнләрә әсәсланаһар, белә бир нәтичәјә кәлмәк  
олар ки, Сабирини лајигилә дэфни едилмәмәси һагдакы  
фикирләр јанлышдыр. Шамаһы чамааты, хүсусән шәһә-  
рини мүтәрәгги зијалылары вә кәңчләри шаирни бөјүк  
сһтирамла дэфни етмишләр. Әқәр о заман Аға Мирмеһди  
ағанын гијафәсиндән үрәјиндә Сабирә лә'нәт охудуғу  
һисс едиллирдисә, јахуд һачы Шејх һәбиб күнчдә-бучагда  
«ким Сабирини өлүсүнүн үстүнә кетсә кафирдир»—демиш-  
лирсә, бу, гәтијјән тәәччүблү дејил. Башга чүр дә ола  
билмәзди. Сабирини дирисинини дүшмәни олан мүртәчә  
лаһрәләр өлүсүнә дә дүшмән кәсилмәли вә севинмәли  
идиләр. Бу анчағ вә анчағ бөјүк шаирини үрәјиндән олан

бир һадисә иди. Әкәр онун имканы олса иди, шүбһәсиз, руһаниләрин һәмин бу һәрәкәтинә дә гәһгәһә илә кү-  
ләрни.

\* \* \*

М. Ә. Сабирин вәфатыны мәтбуатда охучуларә илк дәфә «Каспи» гәзети хәбәр верди. һәмин хәбәрдә шаирин тәрчүмеји-һалыны өйрәнмәкдә әһәмијјәт кәсб едән бир тарихин олдугуну һәзәрә алараг, ону ашағыда еј-  
нилә верприк:

*«Ијулун 12-дә сәһәр јенимә ачыларкән мәшһур Азәр-  
бајҗан шаири Сабир Таһирзадә вәфат етмишидир. Мәрһум  
Сабир «Молла Нәсрәддин» журналында вә башга Азәр-  
бајҗан гәзетләриндә көркәмли рол ојнамишидыр. Онун  
мәзһум әсәрләри сатирик хәрәкәтләрдир. О, сатирик  
әдәбијјатда јени јол ачмишидыр. Онун әсәрләри Русия-  
нын, демәк олар ки, бүтүн савадлы мүсәлманларына мә-  
лумдур.*

*Беш күн әввәл мәрһум муәлифә үчүн Бакија кәл-  
мишиди, ләкин һәкимләрин мәсләһәтилә Шамахија гәји-  
дыб, ики күн сонра орада вәфат етмиш вә сәһәри күндүз  
саат 11-дә дәфн олумушидыр. Дәфн мәрасиминдә мә'та-  
бәр шәхсләр, руһаниләр вә зијалылар иштирак етмиш-  
ләр. Тәссүф ки, дәфн мәрасиминдә һеч бир нитг сөјлә-  
нилмәмишидир. Шаирин табутуну гәбир евинә мушајјәт  
етмәклә кифәјәтләнишишләр. Онун өлүмү Азәрбајҗан әдә-  
бијјаты үчүн чоһ бөјүк иткидир»<sup>1</sup>.*

Шаирин вәфатындан дөрд күн сонра дәрч едилән бу мә'лумат һәм Сабирин вәфатыны халга билдирән илк хәбәр кими, һәм дә онун ијул ајында Бакидан Шамахија дөнмәсиний тарихини мүәјјәнләшдирмәјә көмәк етдији үчүн гијмәтлидир. Ләкин хәбәрдә көстәрилән тарихләрдә

<sup>1</sup> Смерть поэта. «Каспий», 16 ијул 1911, № 158.

долашыглыг вардыр. Белә ки, гәзет Сабиринн вәфатындан беш күн әввәл Бакыја кәлдијини кәстәрир. Иналбуки, мүнһәррир Н. И. Гасымовун биринчи фәсилдә һаггында бәһс етдијимиз мәгаләсиндән<sup>1</sup> биз билirik ки, Сабир Бакыја вәфатындан беш күн габаг, јә'ни ијулун 7-дә дејил, бир-ики күн әввәл кәлмишдир. Гасымовун мәгаләси гәзетдә ијулун 4-дә чыхмышдыр. Мүәллиф мәгаләдә «Исламијјә» мейманханасынын 18-чи нөмрәсиндә јашајан хәстә шаирлә нечә көрүшмәсиндән данышыр. Демәк, мүәллиф хәстә шаирлә мәгалә гәзетдә чыхмаздан бир-ики күн әввәл көрүшмүшдүр. Биз јухарыда Сабиринн Шамахыдан Бакыја ја ијунун лап ахырынчы күнләриндә, ја да ијулун башланғычында кәлдијини сөјләркән, һәмин мәгаләдә дејиләниләрә әсасланмышыг вә бу еһтимал һеч бир шүбһә доғурмур. Буна көрә белә бир нәтичәјә кәлмәк олар ки, гәзетин, «беш күн әввәл мәрһум мүәличә үчүн Бакыја кәлмишди»—ифадәсиндә шаиринн Бакыја кәлдији күн јох, Бакыдан кетдији күн нәзәрдә тутулушду. Хәбәринн «һәкимләринн мәсләһәти илә Шамахыја гајыдыб, ики күн сонра вәфат етмиш»—ифадәси дә буну тәсдиг едир. Белә ки, о заман Бакыдан Шамахыја фургонла кедир вә үчүнчү күн чатырдылар. Демәк, Сабир ајын 7-дә Бакыдан чыхыб, 10-да Шамахыја чатмыш вә ики күн сонра, јә'ни ијулун 12-дә вәфат етмишдир. Јухарыда дејиләниләри нәзәрә алараг, белә нәтичәјә кәлмәк олар ки, Сабир Бакыдан Шамахыја ијулун 7-дә кетмишдир.

«Баку» гәзетининн 7 ијул тарихли нөмрәсиндә<sup>2</sup> Сабиринн Бакыда олмасыны хәбәр верән мә'лумат да бу еһтимала шүбһә доғурмур. Чүнки гәзет һәминн мә'луматы

<sup>1</sup> Н. И. Гасымов. Ә. Сабир, јахуд хәстә шаиримиз, «Мә'лумат», 4 ијул 1911. № 3.

<sup>2</sup> Бах: Помощь поэту. «Баку», 7 ијул 1911, № 150.

мәтбәәжә иҗулун 6-да көндәрмишди. Демәк, Сабир аҗын 6-да Бақыда олуб, 7-дә жола дүшә бвләрди.

\* \* \*

О заман М. Ә. Сабирни вахтсыз өлүм хәбәри һәр тәрәфә җајылды, шаирни достларыны, мәсләкдашларыны, гәләм јолдашларыны сарсытды, онларың үрәјиндә дәрни аләм вә кәдәр доғурду. Чәлил Мәммәдгулузадә, Аббас Сәһһәт, Ф. Көчәрли, А. Шанг, Ү. Һачыбәјов, М. Һади, Ә. Гәмкүсар, Ә. Мүзһиб, Һ. Һ. Гасымов, М. Һачински, Сабир Бадикубәји, Не'мәт Бәсир вә башга мүһәррирләр мәтбуатда чыхыш едиб, өз дәрдләрини охучуларла бөлүшдүрдүләр.

1911-чи илдә Гафгазда чыхан гәзетләрин иҗул, август, сентјабр нөмрәләриндә Сабирни вәфатына һәср олуимуш чохлу мәгаләләр вә ше'рләр чап олуимушдур. Буларда Сабирни вахтсыз өлүмү умумхалг иткисен кими гиймәтләндириәмиш, бөјүк мүсибәт үз вермиш халгын ағыр һүзи вә кәдәри өз ий'накасыны тапмышдыр.

Сабирни вәфаты һаггында Азәрбајчан мәтбуатында охучулара илк хәбәри мәрһумун мүасирни вә садиг досту шаир Аббас Сәһһәт верди. О, халгын үрәк агрысыны, чәкилмәз дәрдини «Гара хәбәр»<sup>1</sup> ады алтында чап етдирдији мәгаләдә нечә дә тә'сирли ифадә етмишдир:

*«Ej gare! Məgaləmin sərləvhəsi nəzərçünizə çarpdygda bir müsibət xəbəri olduğunu, jəgin ki, biləcəksən. Və lakin hansı bəjək bir ne'mətin millətədən fəvqə ketdiğini dujmamış isən, goj dejim: gəzətləri, jurnal-ları oxudugda o nəvəsə oxudugun kəzəl-kəzəl şe'r-lər, şirin-şirin məzmunlar, duzlu-duzlu səzlər ki bir an-*

<sup>1</sup> Аббас Сәһһәт. Гара хәбәр. «Мә'лумат», 19 иҗул 1911, № 16.

да сәни һәм ағладыб, һәм күлдүрүрдү, онлары бир дә көрмәзсән. Зирә онларын назими, онларын мүбдәи, онларын мүхтәрәи олан севкили, әзиз шаиримиз Сабир әфәнди әлимиздән кетди!

Јалныз бир истәкли рәфиг, мейрибан дост итирдийимдән бу гәдәр мүтәәссир дејиләм; бир бөјүк милләт, бир гижмәтли шаир итирдийүндән кәдәрим билмүзәәфдир. Сабирин вәфаты милләт үчүн бир зијаи-әбәдидир, бир зәрбеји-фәләкәтдир ки, онун ағрысыны милләт өз вүчүдүндә һәлә сонралар дәрк едәчәкдир...

Сабир! Алимләр, әдибләр, шаирләр өләндә сән онлар үчүн мәрсијә јазырдын, нитгләр сөјләрдин. Инди сәкин үчүн мәрсијә охујан јохлу, әчаба? Хејр, нә гәдәр өлмәмишәм, сәни јаддан чыхартмарам. Сән јаддан чыхмазсан, сән өлмәмишсән, сән аләми-мә'нада дирисән. Бир милләти дирилтмәјә чалышан өзү өләрми? Јох, өлмәз!»

Сонра мәгаләдә дејилир: «Сабир! Аз вахтда милләтимиңә чох хидмәт етдин. Сәнин хәдәмәтына даир нитгләр охунмады, әјјами-һәјәтына даир мәгаләләр динләнмәди. Гырх сәккиз сәһәлик бир өмүрдә сабун тижаныныи кәнарында одлар-аловлар ичиндә тагәтфәрса зәһмәтләрлә милләтини үчүн чалышдын, дөвреји-һәјәтын гәјәт мәрарәтли кечди, јашадығын мүһитдән чисмән, руһән, бәдәнән чәфадән гејри бир шеј көрмәдин».

Мәгаләнин ахырына мүәллиф бу ағыр иткидән дујдугу кәдәри, кечирдији һисс вә һәјәчанлары ифадә едән гырх мисралыг сәмини бир ше'р дә әлава етмишдир ки, һәмин ше'р индијәдәк нә Сәһһәтин әсәрләринә дахил едилмиш, нә дә там шәкилдә башига бир јердә чап олуи-мушдур. Көрүн, шаир өз достунун вахтсыз өлүмүнә нечә дә дәрин кәдәрләнмиш, нечә дә јаныглы көз јашлары төкмүшдүр:

Сабир, еј шаир-дүһанәрнәр,  
 Ејләдин әрши-кибријаја сәфәр.  
 Чан киви севдијин јазыг милләт  
 Нәлә сәндән умарды чох хидмәт.  
 Тәнкитәји-чәһани тәрк етдин,  
 Әдәлибим, нә тез учуб кетдин?  
 Мүгтәдир, бийәзир шаир идин.  
 Нәр бала кәләс нән сабир идин.  
 Јохса, сәбриңи түкәндимин, Сабир!  
 Бизә көндүн күчәндимин, Сабир!  
 Дәмбәдәм гән чәкәр икән руһун,  
 Дәзмәди јохса гәлби-мәчрүһун?  
 Милләтин дәрди илә гәмләндин,  
 Булмадынымы дәва, вәрәмләндин?  
 Көзүмүздән үзүн ниһан оладу,  
 Күлшәни-шөвгүмүз хәзан оладу,  
 Ағлајыб күлдүрүрдүн иисаны,  
 Ағләдыр мөвтүн әһли-вицланы.  
 Сабирим! Кет, мүгим-ришван ол!  
 Вали ордан бизә икәлибан ол!

Мүәллифин һиссләри нечә дә тә'сирли, сәмини вә еј-  
 ни заманда мә'налыдыр! А. Сәһһәтин бу мисраларында  
 дәрин һүзи вардыр. Бөјүк достуну итирән шаирин үрә-  
 јиндән түкәнмәз кәдәрин алову бир вулкан кими пүску-  
 рур, о, вахтсыз өлмүш әмәл достуна, әвәзсиз сирдашына  
 көз јашлары төкүр.

Сабирин вәфаты мүнасибәтилә башга мәтбуат орган-  
 ларында чыхан јазыларда да ејни һүзи вә кәдәр руһу  
 вардыр.

Мәлумдур ки, о заман «Молла Нәсрәддин» һәфтәдә  
 бир дәфә нәшр едилрди. Лакин сензурун тә'гиби үзүн-  
 дән бә'зән ајры-ајры нөмрәләрин арасында бөјүк фасил-  
 ләләр олурду. Белә фасилләрдән бири дә Сабирин вә-  
 фаты күнләринә тәсадүф едир. Белә ки, журналын 25-чи  
 нөмрәси ијунун 27-дә чыхдығы һалда, 26-чы нөмрәси  
 ијулун 20-дә чыхмышдыр. һәмнин нөмрәнин бириңчи сә-  
 һифәсиндә ики гырмызы хәтт чәкилиб ағ бурахылмыш

вә сәһифәһин ашағысында бу сөzlәр язылмышдыр:  
*«Мәсләһәт белә олду ки, бурадакы шәкли даһдин позг».*

Демәк, «Молла Нәсрәддин»ни нөвбәти нөмрәси сеп-зурун «мүдахиләси» үзүндән бу гәдәр кечикибмиш. Буна көрәдир ки, журнал Сабирни өлүмүнү охучуларә сәккиз күн сонра хәбәр вермишдир. Журнал Сабирни вәфатында сонра чыхан биринчи, јәһни 26-чы нөмрәсиндә «Јә'с» башлығы илә гара рамкада (чәрчивәдә) нәшр етдији некрологда јазырды: «Мөһтәрәм охучуларымыза мә'лум олсун ки, бу ијул ајынын он иккинчи күнүндә Шамакы шәһәриндә әзиз олан Сабир тәхәллүслү шаиримиз Мәшәди Әләкбәр Таһирзадә чәнаблары вәфат едиб әлимиздән кетди.

Һопһоп, Әбунәср Шејбани вә бундан савајы гејри им-залар вә имзасыз ләззәтли ше'рләри мәчмуәмиздә охумага адәт едән охучуларымыз билирләр ки, бир белә вүчудун јох олмагы маариф достлары үчүн нә бөјүк дәрддир. Лакни истәкли јолдашымызын әгрәбасына башсағлығы веририк вә биз дә бунунла тәсәлли тапырыг ки, өлүмүн габағында кәдә да, султан да ачиздирләр»<sup>1</sup>.

«Молла Нәсрәддин» һәмни нөмрәсинин ахырында бүтүн сәһифә боју Сабирни шәклини гара рамкада вериб, алтында јазмышдыр: *«Бу ијул ајынын 12-дә вәфат едән шаиримиз Сабир».*

Гәзетләрин ијул, август, сентјабр ајларында чыхан нөмрәләри Сабирни өлүмү мүнәсибәти илә јазылан мәгаләләр вә ше'рләрлә долудур<sup>2</sup>.

<sup>1</sup> Јә'с, «Молла Нәсрәддин», 20 ијул 1911, № 26.

<sup>2</sup> Бах: Сабир Бадикубәји. Устади-мөһтәрәм Сабирни руһи-мүгәддәсинә, «Мә'лумат», 19 ијул 1911, № 16; М. Гаджинский. Поэт-сатирик, «Каспий», 20 ијул 1911, № 151; Әлаббас Мүзини б. Сабирни јадикарына итһаф, «Мә'лумат», 21 ијул 1911, № 18; Әли Фәһми. Ваг'еји-дилсуз, јенә орада; С. Ејиәтуллајев.

Мэгалэлэрдэ анчаг яс, кэдэр ифадэ едилмир, шаирин жарадычылыгы наггында да даңышылыр, эсэрлэринэ бэдин тәһлиллэр дэ верилирдя. Бэдин тәһлиллэрэ даир сонракы фәсиладэ хүсуси бәһс ачагағымыз үчүн биз бурада анчаг шаирин вәфатынын доғурдуғу күчлү тә'сири ифадэ едән, онун шәхсијјәтини, тәрчүмеји-һалынын гаранлыг чәһәтләрини ишыгландыран жазылар үзәриндә дајанагағы.

О дөврүн танынмыш мүһәррирләриндән бири, Сабирин һәмјерлиси Әли Фәһми (1886—1915) «әдиби-мөһтәрәм Сабирин вәфаты» мүнәсибәтилә жаздығы «Вәг'ејидилсүз»<sup>1</sup>-адлы мэгаләсиндә Сабирин вәфатыны охучулара үрәк ағрысы илә хәбәр верир: *«Eј гаре! Eј әдәбијјат марағлыларм! Бу күн сизә әлимдәки шу дәмир гәләм нә ачы, нә мүәссиф бир хәбәр јазачағдыр... О пүрғијмәт вүчүд, о јеканә әдибилиз Сабир сәһнеји-чәһанә ачы, фәчи, әбәди бир вида етмәклә, чүмләмизин үрәјини гана дөндәрдис. Мүәллиф өз мэгаләсиндә Сабир наггында «исми-мүсәммасына мутабиғ олан... һәр бир тәәррүзи-гәһрә көкс кәрәрәк бөјүк-бөјүк мүчаһидләр илә тутдуғу мәсләки-*

Ә. Сабирә һејкәл, јенә орада; М. Н. Гаракөзов. Иртиһали-дәри-бәгә вә тәәсүфн-ә'зәм. «Ничат», 23 ијул 1911, № 37; Әли Сәт-тар Ибраһимов. Сабирин јадикарына итһаф, «Мә'лумат», 25 ијул 1911, № 21; А. Ч. Сабирә, «Мә'лумат», 26 ијул 1911, № 22; Нә'мәт Басир. Сабирин јадикарына итһаф, јенә орада; Әли Раһим. Сабирин јадикарына итһаф, «Мә'лумат», 27 ијул, 1911, № 23; Чакәр. Сабирин јадикарына итһаф, «Мә'лумат», 3 август 1911, № 29; Ф. Көчәрли. Вәфати-шаир, јенә орада; Үзејир һачибәјов. Идарәјә мәктүб, «Мә'лумат», 7 август 1911, № 32; Сара ханым Вәзирзадә. Идарәјә мәктүб, «Јени иршад», 28 август 1911, № 1; Мәһәммәд һади. Сабирин јадикарына итһаф, јенә орада; Аббас Сәһһәт. Сабир, «Јени иршад», 29, 31 август вә 6 сентјабр 1911, № 2, 4, 7; Әлигулу Нәчәфзадә. Јенә Сабир, «Јени иршад», 18 сентјабр 1911, № 15; Әли Нәзми. Итһаф, «Јени иршад», 25 сентјабр 1911, № 24 вә с.

<sup>1</sup> Бах: «Мә'лумат», 21 ијул 1911, № 18.

мүстәғими»ндән һеч бир вахт дөнмәјәрәк «милли шилә-  
римизин ислаһына, тәрзи-ғәдимдә олан әдәбијјатымызын  
үсули-чәдидә тәһәввүл вә тәбдилина чалышан» мәтин  
характерли бир инсан, чәсур бир вәтәндаш, өлмәз бир  
шаир кими данышыр вә үмид едир ки, «...бир әср кәләр  
ки, мүчәссәми-һәғиги ше'р вә тәнғидләрини милләт көрәр  
дә тәғдир едәр.

— Еј руһи-наки-Сабир! Мүстәрһим ола. Сәнин намын  
әбәди јад олуначағдыр».

Мәғаләнин ичәрисиндә Аббас Сәһһәтин «Сабир, еј  
аләм-хәлгә тәрчүман» мисрасы илә башланан ше'ри дә<sup>1</sup>  
илк дәфә нәшр едиллирди ки, бу да Сабирини пәрәстиш-  
карлары үчүн ән јахшы бир төһфә иди.

Сабирини өлүмү мүнасибәтилә бурахылан мәғаләләр-  
дә кәдәр, һүзи, әләм һисси илә јанашы, шаирини пәчиб  
һиссини кејфијјәтләрини, онун кениш охучу күтләләри  
арасында нечә популјар олмасыны көстәрән фикирләр дә  
иһадә едилмишдир. Дөврүн танынмыш мүнәррирләрини-  
дән Мейдибәј һачһиски рус дилиндә чыхан «Сатирик  
шаир» адлы мәғаләсини белә башлајырды: «Һәр кәсдән  
сорушсаныз ки, Таһирзадә кимдир, јәгин ки, јалһыз белә  
бир чаваб алачағсыныз: танымырам. Амма Сабир ады-  
ны чәкән кими һәр бир азәрбијчанлы кимдән сәһбәт кет-  
дијини дәрһал биләчәк вә ачы күләшләрлә чәмијјәти  
күлдүрән, онун һалына јанан бу ад гаршысында пәрәс-  
тиш етдијини билдирәчәкдир»<sup>2</sup>.

«Мә'лумат» гәзетиндә чыхан бир мәғаләдә дејилирди:  
«Мәләкүләмакан Сабир әфәнди шаир олмагла бәрабәр,

<sup>1</sup> А. Сәһһәтин «Сечилмиш әсәрләри»ндә (Азәрнәшр, 1950, сәһ.  
82) һәмши ше'рин алтында «1912» тарихи гојулмушдур. Инди мә'лум  
олур ки, А. Сәһһәт бу ше'ри Сабир өләндән сонра јох, 1911-чи иләд,  
шаирини хәстә олдугу күнләрдә јазмышдыр.

<sup>2</sup> М. Гәдјилескиј. Поэт-сатирик, «Кәспиј», 20 ијул 1911,  
№ 151.

шаирлэрэ жарашан али хислэт, көзэл тэбиэт, үлви нэээр, үлви фикир, үлви руһ саһиби бир сабир хэлүг иди. Эрбаби-гәләмимиз арасында бу гэдэр хоихисал зәват надир булунујор. Буна көрә белә надирүлвүчүд затлардан ајрылмаг, шүбһәсиз, һәр кәсә тә'сири-әмиг ичра едәр, һәнимиз мүтәәссир вә мүтәһәссир булунјоруз. Бу затын арамыздан ајрылмасы тә'сири илә ә'маги-руһијјәмиздән голуб кәлән атәшин тәһәссүрәт гәлбү әфкарымызы јагмјор»<sup>1</sup>.

Көркәмли маариф хадими, әдәбијјатшүнас вә тәнгидчи Ф. Көчәрли Боржомда истираһәт етдији вахт М. Ә. Сабирини вәфаты хәбәрини охујуб, сарсылмаг дәрәчәсинә чатмыш, бу ачы хәбәрини доғурдуғу үрәк ағрысыны белә ифадә етмишдир: «Мә'лумат» рузнамәсинин ахырынчы нөмрәләри јетишиди. Бәрәдәрим Сәһһәтин вердији «Гара хәбәр»и охудум. Бир нечә дәгигә көзләримә гаранлыг чөкдү, билахтијар гәзет әлимдән јерә дүшидү. Бу хәбәр чилли шаиримиз Мирзә Әләкбәр Таһирзадә Сабирини вәфаты хәбәри иди... Сабир кетди, бизи дәхи синәси дағлы вә үрәји гәмли. һәсрәтдә гојуб кетди. Мәрһумдан бизи бөјүк тәмәнналарымыз вар иди. Онун лисанындан тәзә сөzlәр, тәзә фикирләр ешитмәк истәрдик. Вәли, чох әфсус ки, әчәлдән мачал олмады вә Сабир һәсрәтлә кедиб, бизи дә һәсрәтдә гојду»<sup>2</sup>.

Һәмни мәгаләдә Сабирини ирсини өјрәнмәк нөгтеји-нәзәриндән диггәти чәлб едән бир чәһәт вардыр. Көчәрли јазырды: «Мәрһумун тәрчүмеји-һалы вә асары һаггында кәләчәкдә әһәмијјәтли мә'лумат јазмағы мөһтәрәм охучуларымыза вә'д веририк. Онун мәнәдә бир чох нәз-

<sup>1</sup> С. Ејнәтуллајев. Сабирә һејкәл. «Мә'лумат», 21 ијул 1911, № 18.

<sup>2</sup> Ф. Көчәрли. Вәфати-шаир, «Мә'лумат», 3 август 1911, № 29.

ман ва нэсрэн јазылмыш мәктубаты вар ки, чүмлэси мәним мәһәлли-игамәтим олан Гори шәһәриндә галибдыр».

Лакин, билдијиниз кими, Ф. Көчәрли Сабирин онда олан «нәзмән вә нәсрән јазылмыш мәктубаты» һаггында сонралар һеч бир јердә мә'лумат вермәмнишдир. Бизчә, «нәзмән вә нәсрән јазылмыш мәктубаты» ифадәсини сәдчә јазышма шәклиндә дүшүнмәк сәһв оларды. Күман етмәк олар ки, «нәзмән вә нәсрән јазылмыш мәктубат»да шаирин әсәрләри дә вар имиш вә ким билир, бәлкә онларың ичәрисиндә Сабирин индијәдәк нәшр едилмәмниш ше'рләри дә олмушдур. Одур ки, әдәбијатшүнасларымыз Сабирин «нәзмән вә нәсрән јазылмыш мәктубаты»ның изинә дүшмәли, онлары тапыб мејдана чыхармаға чалышмалыдырлар.

М. Ә. Сабирин вәфатындан сонра гәзетләрдә шаирә һәср едилмиш бир сыра ше'рләр дә чыхмышдыр. Һәмниш ше'рләрдә, бир тәрәфдән, шаирин вахтсыз өлүмү мүнәсибәтилә һүзи, кәдәр мотивләри ифадә едилридисә, диһәр тәрәфдән, шаирни әзәмәти, иәчиб образы тәрәннүм едилрди.

Сабирин әмәл досту вә садиг сирданы Аббас Сәһһәт һәлә шаир ағыр хәстә јатдығы күнләрдә гәләмә алдығы сәмнини ше'риндә севимли јолдашының чарәсиз дәрлә дүшдүјүндән, күндән-күнә шам кими әријиб, өлүмә доғру кетмәсиндән риггәтә кәлиб јазырды:

Сабир, еј алаһи-хәлгә тәрчүман!  
Еј һәр анда кәсә-кәсә ган удан!  
Еј гоча бир гөвмә ағларкән күлән.  
Наләсилә халгы дағларкән күлән.  
Гәм сәнә ол гәдр тә'сир ејләминш,  
Кирјәни һүзиңи кәлукир ејләминш!

Шаир ачыјыр, дәһшәтә кәлир, лакин бир шејлә тәсәлли таныр ки, онун досту бөјүк инсан, бөјүк сәпәт ада-

1 Бах: «Мә'лумат», 21 июл 1911, № 18.

мыдыр. О, шәрәфли өмүр сүрмүш, әдәбијјат әләминдә күнәш кими парлајараг дүнјанын бөјүк сәнәткары сәвиј-јәсинә јүксәлмишдир:

Ше'рдә тәрһи-нөв ичәд ејләдин,  
Гоголу, һүголары јад ејләдин.  
Игтидари-шаиранән фашдыр,  
Сән күнәшсән, һасиди хәффашдыр.  
Тәрзу үслуби-бөјанын садәдир,  
Чәзби-гәлб етмәклијә амадәдир.  
Хасдыр бу шивеји-рөвшән сәнә,  
Мәрһабалар, Сабирин, әһсән сәнә!<sup>1</sup>

Сабир вәфат едәркән онун досту шаир Мәһәммәд Һади Истамбулада иди. Сабирин өлүм хәбәри Һадинн сарсытмыш, бу ағыр иткенин доғурдуғу әләмли тәәссу-раты ифадә едән бир ше'р јазыб Азәрбајчана көндәр-мишди. О, «бир такым чаһилану наәһлан»ын Сабирин «фејзи-барына» дүшмән кәсилдијиндән, вәтәни «хүттеји-Ширванына» онун үчүн «дузәхи бир дијара» чеврилдијин-дән ачы-ачы шикајәтләр едир, ше'ри ашағыдакы бейтлә битирди:

Истираһәткәһи-әдәмдә бу күн  
Хју, анма ки, милләтә күсүңү<sup>2</sup>.

А. Сәһһәт кими, М. Һади дә Сабирин әзәмәтли обра-вы илә фәхр едир, инанырды ки, Сабир чисмән өлсә дә, «шаирин-зиндәруһи» әбәдијјәтә говушмушдур, о, даим ја-шајачаг, тез-кеч «чаһилану наәһлан»ы гәфләт јухусун-дан ојадачагдыр.

М. Ә. Сабирин шаир достларындан А. Шаир онун өлүмүнә ән чох ачыјан, һәзин көз јашы төкән мүасирлә-

<sup>1</sup> «Мә'лумат», 21 јул 1911, № 18.

<sup>2</sup> М. Һади. Сабирин јадикарына итһаф, «Јени иршад», 28 август 1911, № 11.

риндэн биридир. Шаиг бүтүн өмрү боју өз достуну бир ан олсун белә унутмамыш, хатирәснин әзиз тутмуш, вахташыры ону јад етмишдир. О, Сабирә чохлау әдәби-тәнгиди мәгаләләр вә хатирәләрлә јанашы, сәксән беш мисрадан ибарәт бөјүк, сон дәрәчә тәсирли вә сәмини бир ше'р дә<sup>1</sup> һәср етмишдир. А. Шаиг бу ше'рлә Сабирни образыны бүтүн әзамәти илә чанландырмышдыр. Кәлини ше'рин башланғычыны охујаг:

Бир кениш чәбһә, бир сәмаји-әнјә,  
Бир әнис чөһрә, шух бир сима,  
Көзләриндә дәрни бир үлвијјәт,  
Бир үфүгсүз сәбат, чиддијјәт,  
Бир тәбәссүм додагларында әјан,  
Титрәјир һәп, сөнәр киби ләрзән.  
«Забирни кәрчи пәк күләр кибидир,  
Батнини һәп јетимләр кибидир».  
Күлүјор һычгырыгла ағлајараг,  
Ағлајыр һәп күләр киби дурараг.  
Бөјлә симаји-пүрвүгары илә,  
Бүтүн әш'ари-абдары илә,  
Күлдүрүр бир ләтифә тәрән илә,  
Охшәјиб сөјләмәкләдир нөвһә,  
Күләр-ағлар киби едәр шиквә  
Бу лига, бәнчә, Сабирә јарашыр,  
О бөјүк, шанлы шаирә јарашыр<sup>2</sup>.

Шаирни тәсвири, тәшбехләри нә гәдәр сәмини, нә гәдәр дә тәсирлидир! Чәсарәтлә демәк олар ки, әкәр Сабирни шәкли олмасајды, бу ше'ри охујан һәр һансы бир һәссас уstad рәссам онун шәклини асанлыгла чәкә биләрди.

<sup>1</sup> А. Шаигни бүтүн китабларында нәдәксә һәмни ше'рин јарысы ихтисар едилмиш вә бир чох мисралары дәјишдирилмишдир.

<sup>2</sup> Талыбзадә Абдулла Шаиг. Шаирә-милли Сабир әфәнди мәрһумун јөвми-вәфаты мүнәсибәтилә, «Ничат», 5 мај 1912. № 18.

Заманын танынмыш мұһәррир вә шаирләриндән Әл-аббас Мүзиниб, Сабирин вәфатындан бир һәфтә сонра газетдә чыхан бир ше'риндә мәрһум шаирин үлвијјәтини, нәчиб синасыны тәрәннүм етмиш, «устади-маһир» бир шаир олдуғуну көстәрмишдир. Оун вахтсыз өлүмүнүн халг үчүн, заман үчүн нечә бөјүк бир дәрд олдуғуну мү-әллиф белә гәләмә алмышдыр:

Милләт јетим галды десәм, һәглијәм, әвәт,  
Вармы мясәли сәи кими устади-маһирини?!  
Мин әләмин фәрагинә Сабир дөвәр, фәғәт,  
Мин әләми јағар гәми тәк бирчә Сабирини<sup>1</sup>

О вахт Сабирә һәср едилән ше'рләрин һамысында сәммин бир руһ вардыр. Башга шаирләр дә Сабирин өлүмүнү кәдәрлә гәләмә алыб, һәзин кәз јашлары төк-мүш, оун әзәмәти, өлмәз образы гаршысында еһтирам-ла бәш әјмишләр.

Сабирин вахтсыз вәфаты мүнәсибәтилә о дөврүн мәт-буатында чыхан мәғаләләрдән, ше'рләрдән кәтирдиймиз мисалларын сајыны артырмаг да оларды. Лакин кәти-рилән мисаллар чох ајдын бир шәкилдә көстәрир ки, Сабирин вәфаты о заман Азәрбајчанда үмумхалг мәтәми кими гејд едилмиш, халгын үрәјиндә түкәнмәз кәдәр ләғурмуш вә-ејин заманда оун өз өлмәз шаиринә бәс-ләдийн сонсуз мәһәббәтин нүмајишинә чеврильмишдир.

\* \* \*

Јазычылар, шаирләр, мұһәррирләр, охучулар Сабирин унутмур, өлүмүнүн илдөнүмүндә гәләм достлары мәт-буат сәһифәләриндә ону јад едир, шаирин шәрәфинә әдә-би јығынчаглар кечирирдиләр. 1920-чи илә кими нәшр

<sup>1</sup> Әл-аббас Мүзиниб. Сабирин јәдикарына итһаф, «Мә'лу-мат», 21 ијул 1911. № 18.

едилэн гээтлэрнн, журналларын сәһһифәләрнндә биз Сабирнн вәфатынын илдөнүмү күнләрнндә дәрч едилән мәгаләләрә, хатирәләрә, ше'рләрә раст кәлирик<sup>1</sup>.

Сабирнн вәфатынын доғурдуғу бөјүк кәдәр халгын үрәјнндә бүтүн ағрысы илә јашајыр, онун достлары бу ағыр иткини унуда биямирдиләр. Шаирнн өлүмүнүн илдөнүмү мүнәсибәтилә мәтбуат сәһһифәләрнндә чыхан мәгаләләрнн бә'зиләрнндә јенә дә сонсуз јас вә әләм һисси јанығлы, тә'сирли бир диллә ифадә едилирди ки, бу, һәр ил өлүмүнүн илдөнүмү күнләрнндә Сабирә һәср едилмиш јазыларын биринчи хүсусијјәтидир. Бу хүсусијјәт шаирнн гәләм досту көркәмли әдиб Ә. һағвердијевнн «Ики ил» адлы мәгаләснндә чох тә'сирли верилмишдир:

*«Ики илдир ки, Сабиримиз алимиздән кедиб. Ики илдир ки, һоһһонумузун молланумалара, залым бәјләрә, чамаат ганы соран тачирләрә, милләт ганыны шүшәјә тутдуран ханларә, он дәфә гурана анд ичиб, андыны по-зуб ахырда мәчлис-миллини топи тутдуран шаһа раһат-лыг вермәјән сәси кәсилиб. Өврәтләр охујарлар: дүшмәнә хәбәр олсун—һасил олду диләкләр. Дүшмән севинир.*

*...һаны, јолдаш, сәнин фәснх дилин? Һаны сәнин о раван, мөвзун, үрәјини јандырыб, чамааты күлдүрән әш'арын? Јатыбсан, јухудасан? Һејф ки, тез јатдын!..*

<sup>1</sup> Талыбзадә Абдулла Шанг. Шаир-милли вә мөһтәрәм Сабир әфәнди мәрһумун јөвми-вәфаты мүнәсибәти илә, «Ничат», 5 мај 1912, № 18; һ. И. Гасымов. Тәхәтгүрат, «Иғбал», 12 ијун 1912, № 84; Әли Фәһми. Ә. Сабир, «Иғбал», 12 ијул 1912, № 110; Г. Минһасазов. Сабир. К. годовщине кончины, «Баку», 13 ијул 1912, № 157; Ә. Тоғиғ. М. Ә. Сабир, «Мәктәб» журналы, 3 ијул 1912, № 11; Сејид һүсејн. «Иғбал», 12 ијул 1913, № 409; Ә. һағвердијев. Ики ил, «Молла Нәсрәдлин», 23 ијул 1913, № 20; Тағи Шахбазн. Памяти Сабир, «Баку», 12 ијул 1914, № 154; Сахиб Грей. А. Сабир. «Кәспий», 12 ијул 1914, № 151; Әзиз Шәриф. Ә. Сабир Таһирзадә, «Јенн дүнја» гәзети, 6 август 1920, № 8 вә с.

Тэгдири-газајэ тамаша един: молла бабалар, шејх һә-  
библэр, молла исмајыллар, шејх фәзлуллаһлар, мәммә-  
дәлилэр, камил пашалар, сәмәд ханлар тәк ислам дәрја-  
сыны гарышдырыб буландыранлар јашаја билдикчә,  
јашајыб бојунларыны јоғукландырырлар. Амма... мил-  
ләтини чанындан артыг истәјән шаир вәтгиндән гову-  
лур, гапы-гапы кәзиб өзүнә мааш јолу ахтарыр, ахырди  
дәрддән үрәји, чијәри шишиб, әһли-фәсады шад едир.  
Гәрибә һалдыр! Сөз јох, өлүмдән һеч кәс гуртармајачаг.  
Амма милләт хошбәхтлијинә чиддән чалышан бир вүчу-  
дун гәфләтәң орталыгдан кәтүрүлмәји адамы јандыраp.

...Инсан чох давамлы олар: ата өлүмүнә, гардаш,  
оғул, гыз өлүмүнә бир нөв давам етмәк мүмкүндүр, амма  
рәфиг өлүмүнә давам етмәк чәтиндир! Ики ил кечиб,  
баикһәмә һәр бир «Молла Нәсрәддин»ин нөмрәсини  
ачанда јәгин едирсән ки, һопһопун әи'арыны кәрәчәк-  
сән. Амма јох»<sup>1</sup>.

Һ. И. Гасымовун «Тәхәттүрат»<sup>2</sup> адлы хәтирәси,  
А. Шангин «Ничат» гәзетиндә бөјүк шә'рлә башлајан  
мәгаләси<sup>3</sup> вә бир сыра башга мәгаләләрә, шә'рләрә дә  
сјни һүзи, кәдәр руһу һакимдир.

М. Ә. Сабир вәфат едәркән, Аббас Сәһһәт демниди  
ки, Сабирин вәфаты милләт үчүн елә «бир зәрбеји-фәла-  
кәтдир ки, онун агрысыны милләт өз вүчудунда һәлә сон-  
ралар дәрк едәчәкдир»<sup>4</sup>. Һәр ил Сабирин вәфатынын  
илдөнүмү күнләриндә мәтбуатда чыхан мәгаләләр

<sup>1</sup> Ә. Һагвердијев. Ики ил, «Молла Нәсрәддин», 23 јул  
1913, № 20.

<sup>2</sup> Һ. И. Гасымов. Тәхәттүрат, «Игбал», 12 јуль 1912, № 84.

<sup>3</sup> Тәлибзәдә Абдулла Шанг. Шаир-милли вә мөн-  
тәрәи Сабир әфәлп мәрһумун јөвхи-вәфаты мүнәсибәти илә, «Ни-  
чат», 5 мај 1912, № 18.

<sup>4</sup> Аббас Сәһһәт. Гара хәбәр, «Мә'лумат», 19 јул 1911,  
№ 16.

А. Сәһһәттин бу сөzlәрини ачыг бир шәкилдә тәсдиг едир. Заман кечдикчә, ајлар, илләр бир-бирини әвәз етдикчә Сабирин јохлуғу даһа чох һисс олунур, онун вахтсыз өлүмү үрәкләри јенидән дағлајыр, өз јаныглы тәсирини даһа габарыг бүрузә верирди. Мүасирләри шаирини бө-јүклүјүндән, нәчиб образы, мүгәддәс инсани кејфијјәтлә-ри һаггында мәнәһбәтлә данышыр, онун әзәмәтини јени бир гүввә илә дујур, лајигилә сүјмәтләндирмәјә чалы-шырдылар. Сабирин һәмјерлисн Әбдүррәһман Әфәнди-задә Тофигни «Мәктәб» журналында чыхан «М. Ә. Са-бир» адлы мәгаләсиндә<sup>1</sup> дејиллирди: «Сабирин адыны тарих унутмаз. Ону биләндәр һәр вахт адыны ехтирам илә зикр едиб, тә’зим едәр. Чунки о, бөјүк бир шаир иди, ше’рин бөјүк бир устады иди, таби-шаирәнәси о гәдәр кеңиш вә парлаг иди ки, истәдијини һәр зман вә һәр јердә сөјләмәкдә азад иди... Сабир бизим о гәдәр бөјүк бир шаиримиздир ки, ондан сонра онун јеринә кәлән һә-нуз јохдур»<sup>2</sup>.

Һүсәјн Чавидин 1912-чи илдә јаздығы бир мәгаләдән ајдын олур ки, Сабир Тифлисдән Шамаһыја гајыдаркән, ону јола саланларын ичәрисиндә һ. Чавид дә олмушдур. һ. Чавид «Улу Гафгазын гајиб етдији севкили өвлады» Сабирин вәфатына дәрнн тәәссүфләр едир, шаирлә кө-рүшүнү бәлә хатырлајыр: «Мән Сабирн Тифлисдән Ша-

<sup>1</sup> Мәрһум профессор Ч. Х. һачыјевин 1940-чи илдә чыхан «Сабир» адлы китабында (сәһ. 4), бу сәтирләри јазанын «Мүасирләри Сабир һаггында» мәгаләсиндә («Әдәбијјат вә ичәсәнәт», 22 ијул 1956, № 30), һәмчинин «Шаир вә әдибләримиз М. Ә. Сабир һаггында» («Әдәбијјат вә ичәсәнәт», 31 мај, 1947, № 15) сәрләвһәли јазыда бу мәгаләнин јанлыш оларат Абдулла Тофигә мәхсус олдуғу көстә-рилмишдир. һалбуки, Азәрбајҗан әдәбијјатына данр бир сыра гүј-мәтли мәгаләләрини мүәллифи мүәллим Мирзә Абдулла Мәммәдзадә Тофиг (Сур) һәмини мәгалә чыхаркән сәг дејилди. О, 1912-чи илин мајында вәфат етмишди.

<sup>2</sup> Ә. Тофиг. М. Ә. Сабир, «Мәктәб» журналы, 3 ијул 1913, № 11.

махыжа, ја'ни мазарн-адәмә доғру јолландығы сырада көрмүшдүм. О ләтнф вә дүшкүн сима хала көзүмүн өнүндә тәчәссүм едиб дурујор. Гафгаз өјлә надир вүчуда пәк чәтинликлә малнк ола биләр»<sup>1</sup>.

Сабириш вәфатынын бир иллији күнүндә «Игбал» гәзетиндә нәшр етдирдији мәгаләсиндә<sup>2</sup> Әли Фәһми јазырды ки, Сабир әдәбијјатымызда ингилаб јаратмаға мүвәффәг олды, мүасирләри вә өзүндән сонракы кәнич әдәби нәсил үчүн нүмунә ола биләчәк чыгыр ачды, елә бир поезијанын биначыны гојду ки, ону һәр кәс охујуб баша дүшүр, бәднн зөвг алыр вә мүәјјән ибрәт дәрси әхз едир.

Јазычы вә ичтимаи хадим Тағы Шаһбази шаприн вәфатынын бешинчи илдөнүмү мүнасибәтилә јаздығы мәгаләсиндә Сабир сатирасынын ичтимаи тә'сир вә тәрбијәви әһәмијјәтиндән бәһс ачарағ көстәрир ки, о, чәһаләтин түнд гараңлығына гәрг олмуш мүһитимиздә гүввәтли бир шүа кими пардады. Бу шүа чәһаләт пәрләсини јыртмағ, онун архасындакы чиркабы көстәрмәк јолу илә јатан шүүрлары ојатмағ үчүн кәлмишди. «Ити тир кими јаған бу шүадан өзләрини мүһафизә етмәк истәјән «көзлү корлар» нә гәдәр чалышыр исәләр дә, о ишығ мәнбәјини нә мәнв едә билир вә нә дә онлары бидәр етмәкдә олан охләрдән өзләрини хилас едә билирләрди. Чохлары чана кәлиб «аһ, нә чох јатмышығ!»—дејә ајылмағ истәјир, фәгәт бунулла бәрабәр, бир чохлаы да «нә јахшы јатмышығ, мәрдимазар гојмады ки!...»—дејә е'тираф едирләрдн»<sup>3</sup>.

Сабир һаггында јазан мүәллифләр шаприн шәхсијјәтинин јүксәклијини, ағыл вә зәкасынын әнкилијини тәсвир үчүн чәтинлик чәдикләрини е'тираф едир, ону

<sup>1</sup> Н. Чаввд. Накамыг, «Игбал», 14 мај 1912, № 59.

<sup>2</sup> Әли Фәһми. Ә. Сабир, «Игбал», 12 ијул 1912, № 110.

<sup>3</sup> Тағы Шаһбази. Подһону јад ет, «Ачығ сөз», 12 ијул 1916, № 233.

заманын фөвгүндә дајаныб, мүсирләринин шүүруну истәдији тәрәфә—азадлыг, мәдәнијјәт, әсә инсан кими јашамаг угрунда мүбаризәјә доғру истигамәтләндирән дүһа кими гијмәтләндирдиләр. Танымыш мүһәррир һүсәји Минасазов јазырды ки, Сабирни идракы о гәдәр дәрин, о гәдәр итидир ки, онун мәнтигинә табе олмамаг гејри-мүмкүн иди. Сабир авамы дилә тутуб тәрбијәләндирмир, онун шүүруна амиранәликлә һөкм едирди<sup>1</sup>.

Көркәмли јазычы Јусиф Вәзир ичтиман фикримизни инкишафы тарихиндә Сабирни мөвгејини белә мүүјјәләшдирди: «Сабир философдур, мүрәббидир, ингилабчыдыр—һамысында да сәминидир»<sup>2</sup>.

Сабир јарадычылығынын вүс'әтини, ичтиман, мәдәни вә тәрбијәви әһәмијјәтини мүүллиф нечә дә дүзкүн тәјин етмиш, нечә дә дәгиг гијмәтләндирмишдир. Мәкәр Сабир халгын ағлыны, зәкасыны тәмсил едән сатирасында бир философ кими чыхыш етмәмишдирми? Мәкәр о, Т. Шаһ-базинин дедији кими, јатмыш шүүрлары ојадыб, јүз минләрин, бәлкә дә милјонларын мәһәви гүсүрларыны кестәрән, ислаһ едән бир тәрбијәчи, бир мүрәбби дејилдирми? Мәкәр Сабир халгынын һәм бәдин инкишафында, һәм дә ичтиман-сијаси һәјатында мүбариз бир ингилабчы олмамышдырмы? Буларын һамысы һәгигәтдир вә јазычы Јусиф Вәзир өз һөкмүндә тамамлә һағлыдыр.

Кәтирдијимиз мисаллардан көрүндүјү кими, шаирин вәфатынын илдөнүмү күнләриндә чыхан материаллар ади јубилеј характери дашымыр, шаирин һәјаты, шәхсијјәти вә јарадычылығына даир һәммин материалларда гијмәтли мәлүмат верилмишдир ки, сабиршүнаслыг үчүн онларын елми тәдгигинин бөјүк әһәмијјәти вардыр.

<sup>1</sup> Г. Минасазов. Сабир К годовщины кончины, «Баку», 13 июл 1912, № 157.

<sup>2</sup> Бах: «Мүсирләри аСбир һағгында», сәһ. 69.

Бир мүнүм чәһәт дә гејд олунмалыдыр ки, Сабирин вәфаты, өлүмүнүн илдөнүмү күнләрн, јарадычылығы һаггында о заман јалныз Азәрбајчан мәтбуаты јазмамышдыр. Бақыда вә Тифлисдә рус. ермәни дилләриндә чыхан гәзәтләр дә азәрбајчанлы шаирн јад етмиш, онун һаггында ара-сыра мұхтәлиф материаллар бурахмышдыр<sup>1</sup>. Бу материаллардан јухарыда данышылмыш вә кәләчәк фәсилләрдә дә, јери кәлдикчә, бәһс олуначагдыр. Үмуми шәкилдә көстәрмәк лазымдыр ки, рус вә ермәни гәзәтләрн дә Азәрбајчан мәтбуатынын сәсиһә сәс верәрәк, Сабирин вахтсыз өлүмү, шәхсијјәти вә јарадычылығы һаггында сәһми, һәрарәтли јазылар бурахмыш, шаирин ирсинин топланылыб нәшр едилмәси мәсәләсиһә хүсуси әһәмијјәт вермишләр.

Һәлә Сабирин ағыр хәстә јатдығы күнләрдә, апрел ајынын 24-дә «Каспи» гәзәти кичик редаксия мәгаләсиһәдә јазырды ки, «Азәрбајчанын хәстә шаирн Ә. Сабир һәл-һазырда Шамаһыда ағыр вәзијјәтдәдир... Дүһән мәктуб кәлмишдир ки, о, сон дәгигәләрини јашајыр, ләкин һеч кәс она өз көмәк әлиһи узатмыр»<sup>2</sup>. Бу сөзләрдән сонра гәзәт охучулара мұрачнәт едиб, онлары хәстә шаирә мадди јардым көстәрмәјә чағырырды.

Ијул ајынын әввәлләриндә Сабирин Бақыда олмасы һаггында биринчи хәбәри ајын 4-дә «Мә'лумат» гәзәти вермишдирсә<sup>3</sup>, икинчи хәбәри ајын 7-дә «Баку» гәзәти вермишдир<sup>4</sup>. Һәм дә гәзәт буну садәчә бир хәбәр киһи

<sup>1</sup> Ба х: «Каспи», 24. апрел 1911, № 90; «Баку», 7 ијул 1911, № 150; «Мшар», 9 ијул 1911, № 146; «Каспи», 16 ијул 1911, № 158 вә 20 ијул 1912, № 162; «Закавказская речь», 31 ијул 1912, № 175; «Каспи», 1 сентјабр 1912, № 193; 19 сентјабр 1912, № 205 вә 11 ијул 1913, № 154 вә с.

<sup>2</sup> Ба х: Из жизни и прессы мусулман. «Каспи», 24 апрел 1911, № 90.

<sup>3</sup> Ба х: «Мә'лумат», 4 ијул 1911, № 8.

<sup>4</sup> Ба х: «Баку», 7 ијул 1911, № 150.

дәрч етмәмишдир, редакцияда хәстә шаир үчүн нано гәбул олундуғуну да билдирмишдир. Буна бәнзәр хәбәри Тифлиседә чыхан «Мшаг» адлы ермәни гәзети дә бурахмышдыр<sup>1</sup>.

1911-чи илии сонунда «Баку» гәзети јенә дә Сабирни јада салараг, редакция мәгаләсиндә онун јарадычылығына белә гијмәт вермишдир: «...Биздә шаирләр аз дејилдир, хүсусән сон заманларда о гәдәр исте'дадсыз вә зәһләтөкән шаир мејдана чыхмышдыр ки, онлардан јаха гуртармаг чәтиндир. Лакин Сабир аллаһ веркиси олан бир шаирдир. Гафгаз мүсәлманларынын әдәбијјатында хүсуси вә фәхри јер тутур. Онун һәр бир ше'риндә вәтәндашлығы мотивләри һәм кәдәрли, һәм дә никбин бир шәкилдә өз ифадәсини тапмышдыр ки, бу да бизим поезијамызда надир әләмәтдир... Фөвгәл'адә зәкаја вә көзәл гәләбә малик, мүнһитин хурафатындан узаг олан сатирик шаир өз көзәл вә дәрин ше'рләри илә мүсәлман һәјатынын гаранлығы чәһәтләрини амансызчасына ифша едирди. О, гәзетләримиздә вә журналларымызда иштирак етдији гыса мүддәттә кениш шөһрәт тапмыш вә бөјүк ад газанмышдыр»<sup>2</sup>.

Мәгаләдәки «поезијамызда надир әләмәтдир» ифадәси көстәрир ки, гәзет Сабирдән јалныз бир Азәрбајчан шаирни кими дејил, башга халгларын да надир исте'дадлы шайри кими бәһс едир.

Јухарыда кәтирдиймиз мисаллар көстәрир ки, о вахт Сабирни шөһрәти Гафгазда јашајан дикәр халгларын да арасында јайылмыш, онлар да азәрбајчанлы шаирни јарадычылығына һөрмәт бәсләмш, онунла марагланмыш, она јардым етмәјә, ону агыр хәстәликдән гуртар-

<sup>1</sup> Бах: Мүсәлман әләминдән хәбәрләр, «Мшаг», 9 ијул 1911, № 146.

<sup>2</sup> К судьбе произведений Сабиря, «Баку», 15 декабр 1911, № 281.

маға чалышмышлар. Неч шуубһәсиз ки, бу һәм Сабирин тәдиги, һәм дә башга хаягларла гаршылыгы әдәби әлагәләримизни өйрәнмәк үчүн диггәтәләйиг һадисәдир.

\* \* \*

Мүтәрәгги язычылар, зијалылар, охучулар јалныз Сабирин һаггында јубилеј вә сәирә мүнасибәтләрлә мәтбуатда мәгаләләр јазмагла кифајәтләмһирдиләр, онун ирсинян, еһтијач ичәрисиндә олан әиләсинин гајғысына дә галыр, шаирә һәср едилимиш әдәби јығынчаглар да кечирһирдиләр. Вахтилә Сабир Балаханыда мүәллимлик едәркән, ону мүртәчеләрин һәдәләриндән горујан Бахыш Әһмәдовун 1911-чи илин декабрында «Јени иршад» гәзетиндә белә бир мәктубу чыхмышдыр: *«Бу мәктубла идарәнизә он манат көндәрдим. һәмич пулу севкили әдби-бизиз мәрһум Сабирин әиләсинә көндәрмәниз рича олунур. Бир иләдәк мәрһум Сабирин әиләсинә һәр ијда он манат вермәји дәрһид едирәм»*<sup>1</sup>.

Гәзет бу мәктубу: «гејри саһиб-сәрвәтләримизин дәхи ибрәт алмалары төвсијә олунур»—гејди илә нәшр етмишдир. Лакин «саһиб-сәрвәтләр»ни сәси ешиндирмәди.

Бу иләрдә мүхтәлиф шәһәрләрдән мүтәрәгги зијалылар вә охучулар Сабирин әиләсинә, өз имкаһлары дахиндә, мүәјјән миғдарда пул көндәрир, буна көрә Аббас Сәһһәт һәмни адамларә гәзетләр вәситәсилә «ишари-тәшәккүр» едирди<sup>2</sup>.

1912-чи илин ијул ајында Шамаһыда шәһәр зијалылары мәшһур ханәндә Сејид Шушинскинин иштиракилә бир тамаша тәшкил етмишдиләр. Бу һагда гәзетдә чыхан

<sup>1</sup> Б. Әһмәдов. Идарәјә мәктуб. «Јени иршад», 6 декабр 1911, № 81.

<sup>2</sup> Бах: «Иғбал», 25 декабр 1912, № 245; 17 јанвар вә 2 апрел 1913, № 263 вә 322 вә с.

мәлүматда дејилір ки, «...Театродан чәм олмуш мәда-хилик жарысы әдиби-мөһтәрәм Ә. Сабирин мәһфәәтинә кедәчәкдир. Бу пара илә мәрһумун мәзарынын үстүнә даш салыначагдыр»<sup>1</sup>.

1913-чү илин ијул ајында, Сабирин вәфатынын иккинчи иләдөнүмү күнүндә Шамахи зијалылары «Једди күнбәз» гәбристанлығына топланыб тәнтәнәли бир шәрантдә шаирин гәбрини көтүрмүшләр<sup>2</sup>.

Марағлы бир факт киими гејд едилмәлидир ки, һәм сағлығында, һәм дә өләндән сонра Балаханы чамааты Сабири әзизләмиш, она хүсуси еһтирам бәсләмишдир. Ингилабдан әввәл бир нечә дәфә Балаханыда «Һопһоп» кечәси кечирилмиш вә кечәдән топланылан мәбләғ Саби-рин аиләсинә көндәрилмишдир<sup>3</sup>.

1917-чи ил ијул ајынын 12-дә, Сабирин вәфатынын иләдөнүмү күнүндә Шамахида мұәллимләр тәнтәнәли «Әдәби сәһәр» тәшкил етмишләр. Күндүз саат 12-дә ачы-лан мәчлисдә «әввәл Аббас Сәһһәт чәнаблары мәрһумун тәрчүмеји-һалы илә һазирун ашина едир вә һәмин күнә даир... сөјләдији ше'ри охујур. Сонра мұәллимләр тәрә-финдән мәрһумун өз ше'рләриндән охунур вә арабир милли нәғмәләр охунуб мүсиги чалыныр. Мәчлис о гәдәр руһлу кечир ки, һазирун ше'рләрин вә нәғмәләрин тәк-рар охунмасыны тәвәгге едирләр. Әләлхүсус, Сәһһәт чә-набларынын сөјләдији ше'р хәләјигдә јени бир руһ әмәлә кәтирир»<sup>4</sup>.

Мұәллимләр «Әдәби сәһәр»ә билет сатмыш вә топланы-лан гырх једди мапаты шаирин аиләсинә вермишләр.

1917-чи илин ијул ајында Јереван зијалылары Саби-

<sup>1</sup> Театро вә мүсиги, «Игбал», 25 декабр 1912, № 120.

<sup>2</sup> Бах: «Игбал», 22 ијул 1913, № 417.

<sup>3</sup> Бах: «Касиј», 21 ијул 1914, № 137.

<sup>4</sup> Бах: Шамахида Сабир күнү, «Ачығ сөз», 31 ијул 1919, № 533.

рин шәрәфинә биркүлүк «Һопһоп» журналы бурахмағы гәрара алмыш, «мәчмуәни сатмаг истәјән вәкилләрдән, мигдарыны тәјин илә бәјанә көндәрмәләрини хәһини етмишләр»<sup>1</sup>.

Биркүлүк «Һопһоп» журналынын чыхыб-чыхмадығы һәләлик мәлүм дејил. О заман гарышыг илләр иди, ола биләр ки, бу вә ја башга сәбәб үзүндән Јереван зијалыларынын иңјәти баш тутмамышдыр. Лакин белә бир тәшәббүсә әл атмағын өзү мараглы һадисә олдуғу үчүн гејд едилмәјә лајигдир.

1919-чу ил сентјабр ајынын 19-да Бакыда Сабирин һәјат вә јарадычылығына һәср едилмиш бир әдәби јығынчаг кечирилмишдир. Јығынчагда Сабирин һәјаты вә јарадычылығы мөвзусунда јазычы Сејид Нүсәјини мүфәссәл мәрузәси дикләнилмиш вә шаирин әсәрләрини јени нәшринә даир тәшәббүс етмәк гәрара алынмышдыр<sup>1</sup>.

Бу фактлардан көрүнүр ки, халг һеч бир заман Сабирини унутмамыш, ону һөрмәтлә јад етмиш, шаирин һагында нә исә јәхшы бир иш көрмәјә чалышмышдыр.

\* \* \*

Сабирин мүасирләри, хүсусән онун кечмиш шакирдләри бүтүн өмүрләри боју ону унутмамыш, шаирин шәхсијјәтиндән, һәјатындан, әсәрләриндән бәһс едән бир сыра хатирәләр јазыб нәшр етдирмишләр. Шаирин һәјатынын әјры-әјры чәһәтләрини, ирсини, дүнјәкөрүшүнү өјрәнмәкдә һәмни хатирәләриң мүәјјән әһәмијјәти вардыр.

Јухарыда, лазым кәлдикдә, хатирәләрдән данышылмыш, кәләчәк фәсилләрдә дә, јери кәлдикчә, данышы-

<sup>1</sup> «Һопһоп», «Ачыг сөз», 24 ијул 1917. № 526.

<sup>2</sup> Азәрбајҗан ССР Мәркәзи Дөвләт Архиви, фонд 83, сијаһи 7, говлуг 14.

лачагдыр. Лакни биз бурада Сабирин «Һүммәт» тәшкилаты илә билаваситә јахын олмасыны көстәрән вә ону бир мүәллим кими сәчијјәләндирән хатирәләрдән хүсуси бәһс аймаг истәјирик. Она көрә ки, һәр ики чәһәт сабир-шүнаслығы үчүн әһәмијјәтлидир.

1903-чү илдән Сов.ИКП үзвү, кизли ингилаби фәалијјәт дөврүнү Балаханыда кечирән шаир Агаһүсеји Рәсулзадәнин (1884—1938) М. Ә. Сабирин һаггында јаздыгы бир хатирәдә охујуруг ки, о заман, јәһин Сабирин Балаханыда мүәллимлик етдији вахт «мәктәб јанында олан «Нур» адлы гираәтханада болшевик јолдашлар кәндин јүзләрдә кәнчләрини әһәтә едәрәк, оларла истәр ичтиман (театр, дәрнәк, мүһазирә, мүсаһибә) вә истәрсә сијаси ишләр апарырдылар. Сабир үчүн бу кими кенш сәһә кизли галмады вә чох кечмәдән бу гүввә илә јахынлығы етди. Кәнчләрин театр, нәғмә јазмаг, чочуглара хор өјрәтмәк, курс вә башга ишләриндә иштирак етди. Сабирин јаздыгы ше'рләр мәктәбдә охујан бир чох кәнчләрә тез тә'сир бағышламаға башлады»<sup>1</sup>.

М. Ә. Сабирин Балаханы мәктәбиндәки кечини шакирдләриндән, 1919-чу илдән Сов.ИКП үзвү, ичтиман хадим вә шаир Әлисәттар Ибраһимовун хатирәсиндә Сабирин фәалијјәтиндәки бу диггәтәләјиг чәһәт даһа конкрет көстәрилмишидир. О өз хатирәсиндә севкили мүәллиминин шакирдләрдә мейрибан рафтарындан данышдыгдан сонра әләвә едир ки, «Сабир ејин заманда Балаханыда кизлини чалышан «Һүммәт» болшевик тәшкилатына да јардым едирди. Мә'лум олдуғу үзрә, Балаханы кәнд мәктәби јанында «Нур» адлы бир гираәтхана вар иди. Бу гираәтханада кәндин бүтүн кәнч һәвәскәрлары иштирак едирдиләр... Бу гираәтхана «Балахански кружок»

<sup>1</sup> А. Н. Рәсулзадә. Сабир Балаханыда. «Мүасирләрн Сабир һаггында», сәһ. 207—208.

адлы театрда... мұхтәлиф пјесләр тамашаја гојараг партија тәшкилаты үчүн пара топлајырды. Сабир бизә, пјесләрдә хор сифәтнндә иштирак етмәк үчүн нәғмәләр өјрәдир вә өзү дә актив сурәтдә бу ишләрдә иштирак едирди»<sup>1</sup>.

Сабир сатирасынын, шаирин дүниәкөрүшүнүн өјрәнилмәсиндә һәмнин хатирәләр мүнәжјән әһәмијјәт кәсб едир. Бу хатирәләр кәстәрир кп, 1905—1907-чи илләр ингилабы дөврүндә силаһлы мүбаризә, Дөвләт думасына мүнәсибәт вә заманын бир сыра башга мүнүм ичтиман-сијаси мәсәләләриндә болшевикләрә јахынлашан, оларла бир чәбһәдән чыхыш едән Сабир илк имкан тапдыгда болшевикләрлә шәхсән јахынлашмыш, «Һүммәт»ни фәалијјәтнндә билаваситә иштирак етмишидир.

Сабирин шәхсән «Һүммәт» тәшкилатына јахынлашыб, әнүн фәалијјәтнндә билаваситә иштирак етмәси тәсадүфи дејилдир. Сабирин 1905-чи илдән сонракы бүтүн јарадычылығы болшевизм идејаларынын тәсприлә тәшәккүл тапыб инкишаф етмишидир. Ингилаб илләрнндә:

Еј әһли-фәгрү фәгә, вер шаирә сәләлин,  
Дәмдир кп, шаир олсун дилдәдеји-кәләлин,  
Дәмдир кп, шәри-нәғзим шәри етсин әрзи-һалын,  
Шәјани-рәһм олунсун һәр кәсчә ишфалын,  
Сурәтнүмәлиг етсин әјнеји-вүсәлин,  
Кәзләрдә чилбәләксин иһсан кимч чәмәлин,—

дејә мүбаризә мејданына атылыб фәһлә синфинин чыхышларыны, тәләбләрини өзүнәмәхсус бир үслубла тәрәннүм едән шаир болшевизм идејаларындан илһам алырды. Ингилаб илләрнндә вә сонра јаздығы әсәрлә-

<sup>1</sup> Ә. Ибраһимов. Сабир һаггында хатирәләр, «Мүасирләри Сабир һаггында», сәһ. 287.

риндә о, «фәһләләрнин вә кәндлиләрнин һәјатыны көзәлчә тәсвир едиб, онларын көзләринни ачмышдыр»<sup>1</sup>.

Азәрбајчанда пролетариат сиифи дөјүшләрдә Сабирин сатираларында кәскин мүбаризә силаһы кими истифадә едирди. 1919—1920-чи илләр фәһлә мәтбуаты Сабирин 10—15 ил әввәл мәтбуатда чыхмыш әсәрләринни јенидән өз сәһифәләриндә бурахыр, онларын васитәсилә әһмәткеш күтләләрини шууруна тәсир көстәрин, дүшмәнләри ләрзәјә салырды<sup>2</sup>.

Бунлар һамысы онун нәтичәси иди ки, «Сабирин дүнјакөрүшүнүн инкишафында дөврүн пролетар һәрәкаты вә болшеви́зм идеолокијасы өз мүһүм мүсбәт ролуну ојнамышдыр»<sup>3</sup>.

Одур ки, 1910-чу илдә Балаханыда чалышаркән М. Ә. Сабирин болшевик «Һүммәт» тәшкилатынын ишләриндә билаваситә иштирак етмәси тамамилә тәбин бир һал иди. Лакин, бунунла белә, Сабирин 1910-чу илдә болшевик тәшкилатына билаваситә јахынлашмасы, онун фәалијјәтиндә иштиракы хүсуси олараг тәдгиг едилмәлидир.

\* \* \*

Јухарыда көстәрилди ки, Сабир һаггында јазылан хатирәләрдә шаирин бир мүәллим кими сәчијјәләндирәк мараглы мә'луматлар вардыр. Бу, шаирин һәјатыны вә фәалијјәтинин өјрәнимәк үчүн аз әһәмијјәт кәсб етмир. Чүнки зәркин јарадычылығынын һикмәти илә халгын мүәллими, тәрбијәчиси олан шаир бир нечә ил мәктәб-

---

Друһулла Ахундов. Түрк халг шаирин Сабир, «Фәһлә вә мәдәнијјәт» гәзети, 27 апрел 1919, № 1.

<sup>2</sup> Бу һагда бах: Х а с а ј В э з и р о в. Сабир вә болшевик мәтбуаты, «Әдәбијјәт вә ишчәсәнәт», 31 март 1962, № 13.

<sup>3</sup> Мид һәт Ағамиров. М. Ә. Сабирин дүнјакөрүшү, Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, 1962, сәһ. 182.

лэрдэ мүүллимлик дэ етмиш вэ бу нэчиб пешэни гэлбэң севмишидр.

Сабир өз сатираларында чәһаләти, наданлығы, керилји амансызчасына тәңгид едәркән әсасән бир мәгсәд-халгы әсрләр боју көк салмыш бу ичтиман бәлалардан хилас едиб, маариф вэ мэдәнијјәтә говушдурмаг мәгсәдинн күдүрдү. Шаир бунун башга јолларыны да ахтарыр, һәмни јоллардан бирини дэ мәктәбдә көрүрдү. Онуң ингиләб илләриндә јаздыгы мәгаләләрининн бириндә дејилирди ки, инди артыг һүрријјәт, мэдәнијјәт әсридр, бүтүн дәрләрни чарәсини ахтарыб тапмаг заманы чатмышдыр. «Әчәба, бизим дэ дәрдимизни чарәси вармы?.. Бәли, чарәмиз, ән бөјүк чарәмиз мәктәбдр, мәктәб, јенә мәктәб!.. Шәһәрдә, бачардыгча һәр кәнддә иштијаг илә, иттифаг илә мәктәб ачмалы... Әвлады-вәтәни тәрәггијә, мэдәнијјәтә ирсал етмәли»<sup>1</sup>.

Лакин М. Ә. Сабир мәктәб ачмағы тәблиғ етмәклә кифәјәтләнмәмиш, «мәктәбә лазым олан үлүма кәсби-бәләдијјәт»<sup>2</sup> етдикдән сонра, 1908-чи илдә Шамахыда бөјүк чәттиликләр баһасына бир мәктәб ачыб мүүллимлик башламышдыр. «Мәктәби-үмид» адланан һәмни мәктәбдә Сабир јахшы мүүллим киши танынмыш, онун тәлим вэ тәрбијә үсулу мүасирләри тәрәфиндән тәгдир едилмиш, мөтбуат сәһифәләриндә дэ тәрифләнмишидр<sup>3</sup>.

Балаханыда чалышыдыгы дөврдә мүүллим Сабирин шөһрәти даһа чох јайылмыш, Балаханы мәктәбиндә «үч-дөрд әј мүддәтиндә көстәрдији һүнәри сәјәсиндә әјлыг маашы ијirmi манат артырылмышды»<sup>4</sup>.

Сабирин истәр «Мәктәби-үмид»дәки, истәрсә дэ Ба-

<sup>1</sup> Ба х: «Газә һәјәт», 19 сентјабр 1907, № 124.

<sup>2</sup> «Ҡоһоһоһиә», 1922-чи ил пәһри, сәһ. 401.

<sup>3</sup> Ба х: «Иттифаг», 20 ијул 1909, № 166.

<sup>4</sup> «Мүасирләри Сабир һаггында», сәһ. 18.

лаханы мәктәбиндәки шакирдләри Сабирн көзәл бир мұәллим кими јад едиб, онун һаггында бөјүк миниәтдарлыг һисси илә данышмышлар.

Сабиршүнас Әзиз Мирәһмәдов шаирни тәләбәләринни хатирәләринә әсастанараг јазмышдыр: «Сабир бир мұәллим вә тәрбијәчи олараг, чох мүдрик, һәссас вә чошгун руһлу адам олмушдур. Кечдији әдәби гираәт дәрсләриндә шакирдләрә мүмкүн гәдәр әтрафлы билик вермәк вә хүсусилә, онларда бәдин зөвг тәрбијә етмәк үчүн бөјүк шөвг илә чалышармыш»<sup>1</sup>.

Сон хатирәләр бу һагдакы тәсәвүрүмүзү даһа да кенишләндирир. Сабирни Балаханы мәктәбиндәки шакирдләриндән, 1919-чу илдән Сов.ИКП үзвү М. Гафаров өз мұәллимини белә хатырлајыр: «Сабир инзибатчылығы севмәз, сөзү-сөһбәти мисалсыз кечмәзди. Сејид Әзимдән тәмсилләр сөјләр, Чәлил Мәммәдгулузадәнин фелјетонларындан тез-тез мисаллар кәтирәди»<sup>2</sup>.

Демәк, мұәллим өз тәләбәләринни һәвәсләндирмәк, онларын билик даирәсини кенишләндирмәк үчүн анчар дәрсликлә кифәјәтләnmәз, мәшғәлә заманы кәнардан мұвафиг мисаллар кәтирәр, әләвә мәләумат верәрмиш.

Шакирдләрин хатирәләриндән биз өјрәнирик ки, «инзибатчылығы севмәјән» мұәллим, јери кәлдикдә, сон дәрәчә тәләбкар давраһымыш. «Мәктәби-үмид»дә тәһсил алан јазычы һачыбаба Нәзәрлиһин (1895-1938) хатирәсиндә дејилир ки, дәрсләриниһи һазырламадыгда, јахуд башга бир хәта етдикдә «Сабир бизи тәсирли сөзләрлә данлајырды. О бир шејдән мүтәәсир олдугда көзләри алов сачыр вә кениш аһнында көј дамарлар заһир олуруду»<sup>3</sup>.

<sup>1</sup> Әзиз Мирәһмәдов. Сабир, Азәрбајҗан ССР ЕА Нәшријаты, 1958, сәһ. 37—38.

<sup>2</sup> «Мүәсирләри Сабир һаггында», сәһ. 248.

<sup>3</sup> Јенә орада, сәһ. 164.

Мүөллим Сабир мүлајим олдуғу гэдэр дэ тэлэбкар  
нмиш, шакирдни дэрсэ һазыр кэлмэдији, јахуд башга  
бир хэтаја јол вермэси онун мүөллимлик гүруруна тоху-  
нар, мүөллим белэ һаллары сојугганлы гаршылаја бил-  
мэзмиш. Бу да чох тэбин һалдыр: шакирдни һэр һансы  
бир хэтасына һэгиги мүөллим лагејд јанаша билмэз.

Мүөллим Сабирни фэалијјэтиндэки башлыча хүсусиј-  
јэтлэриндэн бири дэ будур ки, о, дэрсдэнкөнар вахтлар-  
да да шакирдлэри диггэтсиз бурахмаз, онларын тэлим-  
тэрбијэси илә мәшғул олар, шакирдлэрэ элиндэн кэлэн  
көмэји эсиркэмэзмиш. Онуи Балаханы мәктэбиндэки  
шакирдлэриндэп Ә. С. Ибраһимов (1895—1937) хатирэ-  
синдэ јазыр: «Сабир һәмншэ бизэ јалныз дэрслэримиздэ  
дејил, һэтта башга саһэлэрдэ дэ јардым едэрни. Чох  
көзэл јадымдадыр ки, «Мүөллим» үнванлы ше'рими јаз-  
дығым заман (бу ше'р 1910-чу илдэ «Күнэш» гэзетиндэ  
чап олуи мушдур). Сабирдэн ону дүзэлтмэји хаһиш ет-  
дим. Сабир бөјүк бир диггэтлэ ше'ри тэсһиһ етди вэ мә-  
нэ гајтарды. Демэк олар ки, о ше'римни јарыдан чоху  
Сабир тэрэфиндэн дүзэлдилмишди»<sup>1</sup>.

Сабир өз шакирдлэринэ гэлбэн бағлы имиш. Мүхтэ-  
лиф сәбәблэр үзүндэн бу вэ ја башга шакирдни мәктэби  
бурахмасы она олдуғча ағыр тәсир едәрмиш. һачыбаба  
Һазэрли хатирәсиндэ «Мәктәби-үмид» дэ баш вермиш  
белэ бир әһвалаты нағыл едир:

«...Биз фарс дили дэрсен кечәчәкдик. Сә'динни «Кү-  
лүстан»ыны ачдыг. Синиф башчысы ушағларын сијаһы-  
сыны охуду:

- Әһмәд Сәфәроғлу!
- һазыр.
- Нәчәф Мухтарзадә!
- һазыр.

<sup>1</sup> «Мүасирлэри Сабир һаггиндә», сәһ. 187.

— Начыбаба Әләскәрзадә!

— Һазыр!

— Тағы Абузәроғлу!

— ...

— Тағы Абузәроғлу!

— ...

Тағының әвәзинә мұәллим Сабир өзү чаваб верди:

— О кәлмәјчәк. Ону гардашлары мәктәбдән чыхарып ишә көндәрмишләр. О, башмагчы шакирдлијинә кедир.

Тағы он беш јашлы, зәки, чалышган бир шакирд иди. Атасы Абузәр бәнналыг едәрди. Он күн әввәл өлмүшдү. Сабир давам етди:

— Тағы атасыз галды. Дүнән гардашы кәлиб деди ки, ону ишә көндәрмәк истәдији үчүн артыг мәктәбә кәлмәјчәк.

Мұәллимни көзләри јашла долмушду... Јетим галарғ, чөрәк газанмаг үчүн тәһсилдән әл чәкмәјә мәчбур олан ушағын вәзијјәти бу гуманист ишсанын гәлбини јараламышды. Қим билир... бәлкә дә:

Еј дәрбәдәр кәлиб үрәји ган олан чочуг,

Бир логма нан үчүн көзү кирјан олан чочуг,—

ше'рини о күн сәһәр јазмышды. Бу ше'рдәки ачы көз јашларыны ким һисс етмир?»<sup>1</sup>.

Кәтирдијимиз мисаллар көстәрир ки, кечмиш шакирдләрини хатирәләри М. Ә. Сабирни педагожи фәалијјәтини өјрәнмәк үчүн хүсуси әһәмијјәти олан тарихи сәнәдләрдир. Олар педагогика мütәхәссисләрини мütләг диггәтини чәлб етмәлидир.

Јухарыда дејиләнләрә әсасланараг, белә бир фикир сөјләмәк олар ки, шаир Сабирни халг гаршысындаки мислсиз тарихи хидмәтләрини мұәллим Сабирни педа-

<sup>1</sup> «Мүәсирләри Сабир һаггында», сәһ. 164—165.

гожи фəалијјəти тамамламышдыр; бəјүк шаир Сабир ејни заманда фəдакар, өз пешəсини, шакпрдлəрини үрəкдən севən, онларын сонсуз мəһəббəтини газанан, хəм јумшаг хасијјətли, хəм дə тəлəбкар мүəллим Сабир олмушдур.

\* \* \*

Хүлəсəсини вердијимиз мəгалəлəрдən, хатирəлəрдən вə шe'рлəрдən белə бир мəнтиги нəтичə чыхармаг олар: ингилабдан əввəl Азəрбајчанда өз зəманəсинин мətбуатында хеч бир јазычы, хеч бир шаир Сабир кими диггət мəркəзиндə олмамышдыр; хеч бир сənəткарын һаггында Сабирин барəсиндə јазылан гэдər јазылмамышдыр ки, бу дə өз дөврүндə онун нечə кениш шөһрət тапдығыны, үрəклəрдə өзүнə əбədи јува гурдугуну, нечə бəјүк һөрмət газандығыны кəстəрир вə Сабирин өз мүасирлəри тэрəфиндən ашлашылмадығы, баша дүшүлмəдији кими əсəсыз, гејри-елми мүддəалары рəдд едир.

Бүтүн бунларла јаңашы, мүасирлəринин Сабир ирсинə кəстəрдиклəри гajғынын əн бəјүк тəзəһүрү «ҺопҺопнамə»нин нəшридир ки, бу һагда нөвбəти фəсилдə мүфəссəl бəһс едилəчəкдир.

### III Ф Ə С И Л

#### САБИРƏ ЬЕЈКƏЛ

*«ҺопҺопнамə»нин дөјмəдији галы, кирмəдији ев галмады, ону охујанлар да севди, охуданлар да.*

А. Ш а и г

Азəрбајчан классиклəринин, демəк олар ки, əксəријəти өз əсəрлəринин китаб һалында нəшрини көрмəк һəsрəти илə јашамыш, лакин онларын бу арзулары кəзлə-

риндә галмыш, һәјатдан бөјүк һикаранчылыг һисси илә кетмишләр. Ејни ачыначаглы тале М. Ә. Сабирә дә һәсиб олмушдур.

Әсәрләриниң талејиндән һикаранчылыг һисси өмрүнүн сон күнләриндә Сабири хусусилә нараһат етмишди. Јазычы Сејид һүсеји хатирәләриндә Сабирин кечирдији бу һикаранчылыг һиссини белә тәсвир едир: «Сабир... хәстәлијиниң сон заманларда чох һикишаф едиб өзүнү нараһат етдијини сөјләјәрәк, мүәллими һачы Сејид Әзим илә олан бир көрүшүнү мисал кәтирди:

— Мән,—деди,—бир дәфә һачы Сејид Әзимни көрүшүнә кетдикдә көрдүм ки, бүтүн шәһәрләрини гаршысына төкүб онларла мәшғулдур. Һәр заман зарафат едиб әјләнән Ага о күн чох бикеш вә кәдәрли иди. Сәбәбини сорушдум. «Бир шаир үчүн,—деди,—бундан бөјүк бәдбәхтлик олмас ки, көзүнү һәјата јумаркән бүтүн өмрүнүн мәһсулу олан әсәрләриниң мүгәддәрәтини билмәсин. Мәни ким хатирчәм едәр ки, сабаһ өлдүкдән сонра бу әсәрләрим тәб вә һәшр едилиб адым тарихләрдә јашајачагдыр. Мән бунларын күнч-бучагларда итиб тәләф олмајачагындан архајын дејиләм».

Сабир һачы Сејид Әзимни бу сөзләрини данышлыгдан сонра өз әсәрләринә кечәрәк әлава етди:

— Мән дә ишти ејни кәдәрлә кәдәрләһирәм. Өлүм һисандан чох да узаг дејил. Һәлә вүчуду мәним киши һәр хәстәдијә мүстәнд олан бир адам үчүн лап гулағынни диниңдәдир. Көрүнүр, мән дә һачы Сејид Әзим киши өз китабымы көрмәдән һәсрәт илә өләчәјәм»<sup>1</sup>.

Чох тәәссүф ки, белә дә олду. Сабир өз китабын сағлыгында көрмәди, көзләрини һәсрәтлә һәјата јумду.

Лакин Сабир һәјатдан һәсрәтлә кетсә дә, үмидсиз кетмәди. Шаир һананырды ки, садиг достлары тез-кеч

<sup>1</sup> «Мүәсирләри Сабир һаггында», сәһ. 217—218.

онун эсэрлэрини топлайыб нәшр едәчәкләр. Тифлисдә өлүмлә әлбәјаха олдугу күнләрдә досту Аббас Сәһһәтә көндәрдиңи мәктубда јазырды:

*«Өлүрсәм, гал етмәрәм, чүнки билирәм, сиз мәним асарымы таб етдирарсиниз»<sup>1</sup>.*

Сабир сәһв етмирди. Шаирин вәфатындаң бир ил сонра достлары онун кичик бир китабыны нәшр етдиләр. Лакин нечә нәшр етдиләр, онлар бу китабы бурахаркән нечә бөјүк чәтишликләрә раст кәлдиләр!

Сабирин һәмјерлисн вә досту, көркәмли маариф хадими Маһмудбәј Маһмудбәјов (1863—1923) «Һоһһоһнамә»нин 1912-чи ил, јә'ни илк нәшринә јаздыгы кичик мүгәддимәдә өлмәз шаирин эсәрлэрини нәшр едәилэрини мәруз галдыгы чәтишликләри чох јаныгылы, лакин үстү-өртүлү бир шәкилдә тәсвир етмишидр: «Һоһһоһнамә»нин илк нәшириниң әмәјиниң тәсәввүр едиб лајигилә гијмәт-ләндирмәк үчүн һәмин мүгәддимәши нәзәрдән кечирмәк, орадакы үстүөртүлү мәсәләләри нишыгләндирмаг лазымдыр. Чүнки бу, мүасирлэриниң Сабирә олан мүнәсибәтин өјрәнмәјин чох вачиб бир сәһәсидир.

М. Маһмудбәјовун мүгәддимәсиндә дејилир:

«Кечән ил ијул ајынын 12-дә милли шаиримиз Сабир әфәнди вәфат етди. Ону дирилтмәк үчүн нә гәдәр милләтдән һүммәт истәдиксә, һеч бир сәс чыхмады.

Дәфәат илә јазылды, јалварылды ки, ај чаным, ај милләт, ај чамаат, ахы бу бичарә Сабирин эсәрләри отаг күнчләриндә сичанлара јем олур, чап етмәк лазымдыр. һеч бир кишидән чаваб чыхмады. Ахырда бир мәрданә ханымдан беш манат кәлди ки, «бу беш манаты Сабирин эсәрләри чап олмаг үчүн фонд едип, бәлкә кишиләр дә һүммәтә кәлә».

Бу ханыма пејрәви олмаг үчүн Сабирин эсәрләри илә

<sup>1</sup> «Һоһһоһнамә», 1914-чү ил нәшри, сәһ. 337.

мә'нәви мәнфәәтбәрдар олан мұәллимләрдән он беш ма-  
нат әввәлки беш маната илһаг олду. Нечә ајлар кечди,  
дејәсән, милләт, чамаат лал олду, ја кисәси мөһүрләнди.  
Бир кәсдән сәс чыхмады. Јенә рус, мұсәлман гәзетләрин-  
дә, бәлкә дә фирәкк гәзетләриндә гышгырыг-бағырыг  
чыхды ки, Сабирни әсәрләри чап кәрәк олсун, пара ла-  
зымдыр. Бир шеј олмады. Бир аздан сонра бир нәфәр  
«алиһүммәт» чаван чирмәниб ортаја чыхды ки, «һеч  
кәсдән нанә, һүммәт лазым дејил, мән өз хәрчимлә Сабир-  
ни әсәрләрини чап етдирәчәјәм, тәкчә әсәрләри кәтир-  
лин».

Биз дә севиндик, тезчә сизсиз телеграф илә Сабирни  
рәфиғи Сәһһәтә хәбәр вердик ки, нә дурмусан, тезчә өзүн  
дә кәл, Сабирни әсәрләрини дә кәтир ки, бирдән бәлкә  
«саһиби-һүммәт» чаванымыз пешман олду. О бичарә  
кәлди, Сабирни әсәрләрини дә кәтирди. «һүммәтли ча-  
ванымыз» Бакидан јох олду. Тамам шәһәр аранды, кә-  
зилди, бу чавандан бир нишан верән олмады.

Сабирни рәфиғинә дедим: «Ашна, нечә кәлмисән, елә  
дә Шамаһыја кет. Сонра биз ишә дүшәрик. Дејәрләр  
ки, филан «һүммәтли чаван»ын јох олмасына вәбәб сиз  
олмусуруз.

Нә исә, бу јајда Диличан јајлағында бир-кии мұәл-  
лим ермәни ханымлары васитәсилә бир мұсамирә дүзәл-  
диб Сабирни әсәрләрини чап етмәк үчүн бир гәдәр пул  
чәм еләди. Биз дә габагкы ијирми манат вә Диличандан  
кәлән јүз манат пул илә чохдан арзу еләдијимиз әсәрләр-  
ни биринчи һиссәсини чап етмәјә шүру етдик.

Әкәр бу китабы алыб әхујан олса, онда галән һиссә-  
ләри дә чап олачаг<sup>1</sup>.

Көрүндүјү киби, бурада сәһбәт конкрет дејил, үстү-  
өртүлүдүр. Сабирни әсәрләрини нәшри үчүн илк нанә

<sup>1</sup> «Мүасирләри Сабир һағында», сәһ. 57—58.

верән о мәрданә ханым вә сөзүнә әмәл етмәјән «алиһүм-мәт» чаван кимдир? Сабирин әсәрләринин нәшринә пул топламаг үчүн Диличан јайлағында мүсамирә тәшкил едән мүәллимләр кимләрдир? Һәмин мүсамирә нә вахт вә нечә кечмишдир? Бу суаллар сон заманларадәк һәм сабиршүнаслар, һәм дә мүасир охучулар үчүн чавабсыз галмышды. Һалбуки Сабирин еями биографијасыны өј-рәнемәк, ирсинин нәшри тарихини тәдгиг етмәк үчүн он-ларын әјдышлашдырылмасынын әһәмијјәти аз дејилдир.

Сабирин анадан олмасынын јүз иллик јубилеји кечи-рилдији күнләрдә вә сонра нәшр етдирдијимиз ики мә-галәдә<sup>1</sup> һәмин суаллара гисмән чаваб вермишк. Бурада исә онлары мүмкүн гәдәр әтрафлы вә мүфәссәл ишыг-ландырмага чалышачағы.

\* \* \*

Јазычы Сејид Һүсејин һагғында бәһс еднлән хатирә-синдә «Һопһопнамә»нин нәшри тарихинә даир бә'зи баш-га гијмәтли мә'луматлар да верилмишдир ки, онлар ән ө'тибарлы тарихи сәнәд кими диггәти чәлб едир. Чүнки Сабирин сағлығында Сејид Һүсеји она ән чох јахын мү-асирләриндән бири олмуш, вәфатындан сонра шаирин ир-синин өјрәнилмәси вә нәшриндә фәал иштирак етмишдир. Тәкчә буну кәстәрмәк кифәјәтдир ки, Сејид Һүсеји «Һоп-һопнамә»нин икинчи (1914) чапыны һазырлајыб нәшр едән комиссијанын үзвү<sup>2</sup> кими «китабын тәсһини, тәр-тиби, бурахылышы» она тапшырылмыш<sup>3</sup>, һәмчинин Сабирин әсәрләринин дөрлүнчү нәшринини<sup>4</sup> тәртибчәси

<sup>1</sup> А. З а м а н о в, «Һопһопнамә»нин нәшри тарихиндән, «Азәр-бајчан мәктәби» журналы, мај, 1962, № 5; «Һопһопнамә»нин нәшри тарихинә даир, «Азәрбајчан» журналы, октябр 1964, № 10.

<sup>2</sup> Б а х: «Ачыг сөз» гәзети, 28 октябр 1915, № 22.

<sup>3</sup> Бах: «Мүасирләри Сабир һагғында», сәһ. 219—220.

<sup>4</sup> М. Ә. С а б и р. Бүтүн әсәрләри, Азәрнәшр, Бақы, 1934.

олмушдур. Буна көрә Сабир ирсинин нәшри тарихини тәдгиг едәркән, Сејид һүсејини хатирәсинә тарихи бир сәнәд киши бахылмалы вә ондан кеннш истифадә едил-мәлидир.

Сејид һүсејини хатирәсиндән биз өјрәнирик ки, М. Ә. Сабир сағлығында әсәрләрини бир јерә топлајыб китаб һалында нәшр етдирмәк истәјирмиш. Бу һагда хатирәдә охујуруг: «Сабир өз ше'рләрини китаб шәклиндә көрмәкдән чох марагланырды. һәр нә гәдәр Бақыда Оручов гәрдашларынын, һачы Зејналабдын Тағыјевини, һашым-бәј Вәзировун вә башгаларынын азәрбајчанча мәтбәәләри вардыса да, онлар китаблары өз һесаблирына јох, мүәллифләрин һесабына олараг чап едәрдиләр. Сабирни чәттилијә салан чәһәт дә бу иди. О, үзү јашыл кағыз бир папканы мәним гаршыма гојараг:

— Сән мәтбәә ишләрини билирсән, һесабла көр, нә гәдәр хәрчи олар,—деди.

Мән папканы ачдым. Бурада гәзет вә мәчмуәләрдән кәсилмиш ше'рләр илә бәрабәр, карандаш вә черниллә јазымыш әлјазмалары да варды. Бу әлјазмаларынын бир һисми мәктәб дәфтәрләриндә, бир һисми дә садәчә кағыз парчаларында јазымышды. Сабир бу папкаја өзүнүн бешинчи ил ишгилабындан сонракы мәшһур әсәрләри илә бәрабәр, ишгилабдан әввәлки әсәрләринини дә бир һисмини топламышды. О, биринчи нөвбәдә «Молла Нәсрәддин» вә башга мәзһәкә мәчмуәләриндә нәшр олунап ше'рләрини чап етдирмәк истәјирди. Мән тәхминән һесабладым. Ијирми мәтбәә листи гәдәр оларды. һәр листни 20—22 манат хәрчи иди. Мән Сабирни руһдан салмамаг үчүн бу хәрчи гәсдән олараг аз көстәрдим:

— Үч јүз манатдан артыг хәрчи олмаз, әкәр мин нүсхә чап едилсә, китабын бири сизә отуз гәпнјә баша кәләр.

Мән һеч зәни етмәздим ки, Сабирни чибн бу хәрчи

верә билмәз. О, папканы тәкрар өз габағына чәкиб әл-  
язмаларыны бир-биринин үстүнә, сәлиғә илә жығарағ,  
бағлады»<sup>1</sup>.

Шаир өз нијјәтини һәјата кечирә билмәсә дә, мүасир-  
ләри һәјата кечирдиләр. Бунун үчүн онлар чох бөјүк  
әзијјәтләрә гатлашмалы олдулар. Бу јолда онларын чәк-  
дији әзијјәт, һәгиги мә'нада вәтәндашлығ рәшадәтнә бә-  
рабәрدير.

М. Ә. Сабирин вәфаты мүнәсибәтилә гәзетләрдә чы-  
хан илк мәғаләләрдә онун әсәрләринини тезликлә нәшри  
тәшәббүсү ирәли сүрүлүр вә бу, мәрһум шаирә ән јахшы  
хатирә кими, үмүмхалғ әһәмијјәти олан мүһүм тарихи бир  
вәзифә кими гијмәтләндирилди. Шаирин вәфатындан  
бир һәфтә сонра «Мә'лумат» гәзетиндә «Сабирә һејкәл»  
ады алтында бурахылан бир мәғаләдә<sup>2</sup> дејилди ки,  
Сабир чоғ бөјүк сәнәткар вә «алихисләт» бир инсан иди.  
Башга милләтләр белә бөјүк сәнәткарларына һејкәл го-  
јурлар. Һәләлик бизим буна имканымыз јохдур. Әкәр ин-  
ди биз севимли шаиримизин сәнәт ипчиләри олан әсәрлә-  
рини топлајыб бир китаб шәклиндә чап етсәк, һәм халға  
көзәл бир һәдијјә бәхш едәр, һәм дә она бөјүк бир һејкәл  
тикмиш оларығ.

М. Ә. Сабирин гырхы мүнәсибәтилә «Каспи» гәзе-  
тиндә «Мүсәлманлара хитаб»<sup>3</sup> адлы мәғаләдә дә тәхми-  
нән ејни фикир ирәли сүрүлүрдү. Мәғаләдә дејилди ки,  
биз Гафгазын мүсәлманларына, бүтүн хејирхан адам-  
ларына үзүмүзү тутуб, онлары өз шаирләринә, өз јазы-  
чыларына һејкәл гојан авропалылардан нүмунә көтүр-  
мәјә чағырырығ. Сабирин һејкәлә еһтијачы јохдур. Инди  
она бирчә шеј лазымдыр: әсәрләринини нәшри.

<sup>1</sup> «Мүасирләри Сабир һаггында», сәһ. 218.

<sup>2</sup> С. Ејнәтуллајев. Сабирә һејкәл, «Мә'лумат», 20 јуль  
1911, № 18.

<sup>3</sup> К мусулманам, «Каспи», 25 август 1911, № 190.

Көрүндүжү кими, Сабирини вәфатындан сонра шаирин эсэрлэринини нәшри мәсәләси мүасирлэрини, мүтәрэгги зијалылары дәрһал дүшүндүрмүшдүр.

«Мүсәлманлара хитаб» мәтбуатда чыхдыгдан сонра, о замаи бу нәчиб чагырыша биринчи олага, һәмни «мәрданә ханым» сәс верди. О, «Јени иршад» гәзетинә көндәрдийи мәктубда јазырды:

«Үрфанпәрвәр мүдир әфәндим!

...Өзүмә борч билирәм ки, өз алдыгым мөвачибимдән беш манат хидмәтинизә көндәриб, рича едәм ки, бу аз мөбләғи кәләчәкдә Сабирини эсэрлэрини чап етмәк үчүн чәм олаи сәрмајәјә дахил едәсиниз.

Бунунла бәрәбәр, үмид едирәм ки, саһибн-сәрвәт гардашларым вә бачыларым Сабирини бизим һаггымызда чәкдийи зәһмәтнини јаддан чыхармајыб, онун јадикарына олага эсэрлэрини чап етдирәрләр. Таиики, милләтимиз о эсэрләрдән бәһрәмәнд ојасун, һәм дә о мәрһумун өвладына бир нанә олунсун»<sup>1</sup>.

Сабирини эсэрлэринини нәшри үчүн нағә топламаг чагырышына илк дәфә сәс верән о «мәрданә ханым» шәһәрини икинчи гыз мәктәбинин мүдирини, драматург Н. Вәзировун гызы мүәллимә Сара ханым Вәзирзадә (1888—1962) иди.

Сара ханым Вәзирзадәнин бу мәктубунун гәзетдә чыхдыгы вахтдан күнләр кечди, ләкин «саһибн-сәрвәт» гардашларын вә бачыларын сәси ешидилмәди. Одур ки, «Јени иршад» гәзетини С. Вәзирзадәнин нәчиб чагырышыны бир даһа халга хатырлатмалы олду. Сара ханымнун мәктубундан он күн сонра «Јени иршад» тәкрат Сабирини эсэрлэринини нәшри мәсәләси үзәринә гајыдыб, хүсусен бир мөгалә илә чыхыш етди<sup>2</sup>. Мөгаләдән көрүнүр ки,

<sup>1</sup> «Јени иршад», 28 август 1911, № 2.

<sup>2</sup> Мөһдибәј һачинески. Гејрәт етмәли, «Јени иршад», 7 сентјабр 1911, № 8.

Сабирин эсэрлэринин нэшир үчүн илк тэшэббүсүн бир гадын тэрэфиндэн едилмэси о заман ичтиманѳѳэтэ, хүсүсэи шаирин достларына чох хош тэ'сир бағышламышдыр. Мэгалэдэ деѳилирди: «Сабирин һэјатында она көмэк едэн, һәмиданэ бир һимајэ едэн бир өврэт һамидэ ханым<sup>1</sup> вэ өлэндэн сонра ону јади салан јенэ бир өврэт: даһа бундан зијадэ нэ бир тэ'сир ола билэр? Бундан эфзэл нэ ола билэр?»

Башдан-ајага нэснһэт, чағырыш руһунда јазылмыш һэмии мэгалэдэ мүәллиф «Гафгаз мүсәлманларынын арасында» Сабирин эсэрлэринин нэшир үчүн «Һеч бир тэшэббүс көрүимэмэсинэ» үрәкдэн ачыјыр, дэрин тээсүфлэр едир, охучулары «мәрданэ ханымын» чағырышына гошулмаға дэ'вэт едирди: «Сабирин јаддан чыхармаг эһи биинсафлыгдыр», Сабир үчүн «бу күн вериләчәк бир гәпик олса белә, инандырырыг ки, о пул батмајачаг, онун һәр бир гәпијиндэн бир әдәбијјат зүһура кәләчәк... Аллаһ хатиринә кәликиз, бир гејрәт един вэ Сабирин јада салаг!.. Әкәр Гафгазын мүсәлманлары һәрә бир гәпик версә, милјон-милјон гәпик ејләр... Инаныкыз ки, һәр гәпик гијмәтлидир. Қим бу ишдә нэ гәдәр ианә еләсә, «аллаһ ондан разы олсун»дан савајы бир шеј дејә биләрик»<sup>2</sup>.

Мүәллиф, халгын мә'нәви инкишафында бәдин әдәбијјатын ролундан данышыр, бөјүк јазычыларын эсэрлэринин итиб-батмасынын фәлакәтли бир һал олдуғуну көстәриб гејд едирди: «...һәр милләтин ки әдәбијјаты мәһв олду, о милләт дәхи јаваш-јаваш мәһв олачагдыр, јер үзүндән көтүрүләчәкдир».

<sup>1</sup> 1911-чи илдә Сабир Тифлисдә мүәличә олунаркән Чалил Мәмәдгулузәдәнин арвады һәмидә ханымын она көстәрдийи сәмини гајғы вэ мадди јардым нәээрә тутулур.

<sup>2</sup> М. Һачински. Гејрәт етмәли. «Јени иршад», 7 сентјабр 1911, № 8.

Бүтүн бу нәснһәтләр нәтичә вермәди, јенә дә һеч кәс-дән бир сәс чыхмады.

Лакин мүтәрәгги зијалылар, Сабирин гәләм достлары раһат ола билмирдиләр. Онлар нечә олурса-олсун, нәјин баһасына олурса-олсун, шаирин әсәрләрини топлајыб бурахмаг, кениш охучу күтләләриниң малы етмәк әзми илә чырпынырдылар.

Он күн сонра «Јени иршад» јенә бу мәсәләјә гајытды. Бу дәфә дә гәзетдә молланәсрәддинчи шаир Әлигулу Гәмкүсар чыхыш етди<sup>1</sup>. О, Сабирин әсәрләриниң нәшринә һанә топламаг чағырышыны һеч кәсин гошулмадығына гәзәбләнәрәк охучулара мүрачнәтлә дејирди: «...күндә гәзетдә «Сабир белә кәлди, белә кетди, белә јазды, белә деди»—сөзләрини тәқрар етмәкдән һеч бир фәјда һасил олмаз.

«Ајинәси ишир кишини, лафә бахылмаз,  
Шәхсин көрүнүр рүтбеји-әгли әсәриндә»<sup>2</sup>.

Ә. Гәмкүсар јенә дә охучулара мүрачнәт едир, һәм гәзәбли, һәм јаныглы, һәм дә нәснһәтаминз ифадәләрлә онларың шүүруна тә'сир көстәрмәк истәјирди. О, үзүнү охучулара тутуб дејирди: «*Замани-һәјатында Сабир әфәндијә күлли мајалар гојуб дәрдинә әлач арамадыгса да, ламәһалә инди чалышыб онун мәчмүәсини чап олунуб китаб шәклинә кирмәјинә бәзли-һүммәт едәк, та бәлкә һамы милләтимиз әдипин абдар кәламларындан мүстәфиз вә бәһрәмәнд олсунлар. Вә һәм дә бу мәмәрдән онун нөвбавәсинә бир тәриғи-мааш вә имкани-тәһсил-елм вә тәрбијә фәраһәм олуб, о бичарәнин дә руһу шад олсун*»<sup>3</sup>.

<sup>1</sup> Әлигулу Нәчәфзәдә. Јенә Сабир. «Јени иршад», 18 сентјабр 1911. № 15.

<sup>2</sup> Јенә орада.

<sup>3</sup> Јенә орада.

Күнлэр кечди, јенә неч кәслән сәс чыхмады. Бир ајдан сонра «Јени иршад» тәкрар бу мәсәләјә дөндү, јенә дә тәсирли ифадәләр, јаныглы сөзләр ишә салынды. Гәзет-дә чыхан бир мәгаләдә дејилирди ки, Сабир чисмән вә-фат етсә дә, мә'нан өлмәмишдир, әкәр «онун бизә гојуб кетмиш олдуғу асар» топланылыб чап едилсә, шаир ја-шајар, јенә дә өз охучулары илә көрүшәр, сағлыгында олдуғу кими инди дә онлара өз күчлү тәрбијәви тәсирини көстәрәр. Лакин чох тәссүф ки, шаирин әсәрләринини нәшри үчүн һанә топламаг чагырышына *«анчаг бир геј-рәтли ханымын беш манат вердијини ешитдик. Иштә бу гәдәр! Бу гәдәр лагејд.лијимизә, һәмијјәт вә һүммәтсизли-јимизә әфсус, мин кәрә әфсус!»*<sup>1</sup>.

Мәгаләнини мүәллифи гоишу халгларын өз јазычыла-рына, онларын ирсинә нечә гајғы илә јанашмасына даир мисал кәтирмәк, «әдиби-мөһтәрәм, һәчвкүји-шәһир мәр-һум Сабирин асар-күндәләринини күнчләрдә бир һали-әсәфәнкизлә» галмасы, шүбһәсиз, бизләр үчүн ејибдир» кими ифадәләр ишләтмәк јолу илә охучуларә тәсир ет-мәк истәјирди.

Лакин јенә сәс чыхмады.

1911-чи илин сонунда «Јени иршад» бир даһа бу мә-сәләјә гајыдыр. Декабрын 13-дә нәшр етдији редаксия мәгаләсиндә<sup>2</sup> гәзет М. Ф. Ахундовун анадан олмасынын јүз иллик јубилеји мүнәсибәтилә һәр ики сәнәткарын дөврү, јарадычылығы, шәхси тәлеји арасында ошар чә-һәтләрин олмасына даир бәзи мараглы мүлаһизәләр сөјләјир вә тәкрар Сабирин әсәрләринини нәшри мәсәлә-сини там кәскиналији илә мејдана атыр. Редаксиянын фикринчә, «Сабирин әсәрләри, Мирзә Фәтәлинин әсәрлә-

<sup>1</sup> Әли Фәһми. Сабир үчүн, «Јени иршад», 20 октябр 1911, № 44.

<sup>2</sup> Сабир һаггында. «Јени иршад», 13 декабр 1911, № 81.

ри илэ бэрабэр, һэр бир савадлымыз үчүн столүстү китаб олмалыдыр, һэр анда, һэр иттифагда бу эсэрлэр бизим үчүн рəһбэр олмалы китабдыр».

Мəгалəһини мүəллифи Сабирини эсэрлəринини нəһрини үчүн ианэ топланышы һаггындакы чагырышыни охучулар арасында экс-сəда тапмамасындан дəһшэтə кəлир, онларын үиванына мəзəммəтлэр жагдырыр вə гəти бир шəкилдə дејрди ки, Сабир кими «мүгтəдир шаирини ганлы јашлар илэ кəзэл не'рлəрдə сөјлəдији һагг кəламлары чап етмэк борчумузду. Өјлə борч ки, надəһи бу күни ва-чибдир. Бир аз кечə, ја биздэн сонра кəлэнлэрə гəјмаг—үзрү гəбул олмајан бир эталəтдир».

Мараглыдыр ки, «Јени иршад» гəзетинини бу мəгалəһи о заман рус дилиндə чыхан «Баку» гəзетинини диггəтини чəлб етмишдир. «Баку» гəзети һəмини мəгалəдə гəјулан мəсəлəһини, јə'ни Сабирини эсэрлəринини нəһринини əһəмиј-јəтиндэн данышаркəһи, Азэрбајчан əдəбијјаты тарихиндə Сабирини мөвгəјиндэн гыса данышыб, шаирини јарадычылыгына јүксək гижмэт верир вə үмид едирди ки, «јəһини, кəлəчəkдə бир чəмијјət, јахуд һэр һансы бир фəрди шəхсијјət бу нəчиб ишə шүрү едəчəkдир<sup>1</sup>.

«Јени иршад» вə «Баку» гəзетлəринини бу чагырышларына да сəс верэн олмады.

«Һопһопһамə»нин илк нəһринини мүгəддимəһиндэн биз билirik ки, «...бу ханыма (јə'ни Сара ханым Вəзир-задəјə—А. З.) пејрəв олмаг үчүн Сабирини эсэрлəри илэ мə'нəви мəһфəэтдар олан мүəллимлəрдэн он беш манат əввəлки беш маната илһаг олду»<sup>2</sup>. «Јени иршад» гəзетинини јухарыда һаггында бəһс етдијимиз мəгалəһиндə исə бу, иисбэтэн кəһкəрет кəстəрилir. Мəгалəдə дејилir ки, «Түрк əлифбасы», «Иккинчи ил» вə «Јени мəктəб» ки-

<sup>1</sup> Бах: «Баку», 15 декабр 1911, № 281.

<sup>2</sup> «Мүасирлəри Сабир һаггында», с.һ. 57.

табларынын мўаллифлари Сара хайым Вазирзаданин вердији беш маната «он беш манат элава етмишлэр»<sup>1</sup>. «Јени иршад» гезети, он беш манат верэн адмларын адларыны чэкмэсэ дэ, онларын шэхсијјетини мўэјјэнлэшдирмэк үчүн имкан јаратмышдыр. Чүнки гезетдэ ады көстэрилэн китабларын мўаллифларини тэјин етмэк— һәммин адамларын шэхсијјетини мўэјјэн етмэк демэкдир вэ бу чох асан ишдир. Бунун үчүн һәммин китабларын чилдлерини нэзэрдэн кечирмэк кифајетдир. Биринчи мўаллимлэр гурултајынын (1906) гэрары илэ јазылыб, 1911-чи илдэ бешинчи чапы нэшр едилэн «Икинчи ил» китабынын мўаллифлари Маһмудбэј Маһмудбэјов, С. С. Ахундов, Сүлејман Әбдүррәһманов, Фәрһад Ағазадэ, Абдулла Шанг вэ Әләдин Әфандизадэ; «Түрк әлифбасы»нын (1907) мўәллифи М. Маһмудбэјов; «Јени мектеб»ин мўәллифлари М. Маһмудбэјов вэ Аббас Сәһһәтдир. Демэк, он беш манаты верэнлэр—јухарыда адлары чәкилэн адамлардыр вэ заманын көркәмли маариф хадимлери олан бу адамларын һамысынын шэхсијјети мөлүмдүр.

Беләликлэ, 1911-чи илин сонуна кими вур-тут ијirmi манат топланды ки, бу мәбләғ илэ Сабирин эсэрлеринин нэшринэ башламағ олмазды.

«Һоһһоһнамә»нин 1912-чи ил нэшринин мўгәддимәсиндәки ики үстүөртүлү мәсәлә, јәни Сабирин эсэрлеринин нэшри үчүн топланылан фондун эсасыны гојан «мәрданә ханым»ын вэ «она пәјрәв олан мўәллимлерин» шэхсијјети бура гәдәр јазыланларда артыг ајдылашдырылды. Бәс Сабирин эсэрлерини өз һесабына нэшр етдирмәјә сөз вериб сонра сөзүндән гачан «алиһүммәт» чаван кимдир? Мәтбуат сәһифәлериндә бу һағда һеч бир шәј јазыламышдыр. Ләкин о заман Сабирә јахын олан јазычылардан бири Әлаббас Мүзнибин (1883—1938) әл-

<sup>1</sup> Сабир һағгында, «Јени иршад», 13 декабр 1911, № 81.

жазмасы халында олан хатирэсинэ эса слана раг, һәмни адамын да шәхснйјәтннн мўәјјәйләшдирмәк мүмкүндүр.

«Сабирдән бир хатирә» адланап һәмни әлјазмасы мәрһум јазычы Әвәз Садыгып шәхсн архивиндәдир<sup>1</sup>. Күман етмәк олар кп, хатирә 1936-чы илдә, М. Ә. Сабирин вәфатынын 25 иллијн мүнәсибәтидә јазылып нәшр едилмәк үчүн «Ишгилаб вә мэдәнијјәт» журналына верилмиш, ләкин нәдәнсә чап едилмәмиш, о заман журналын мәс'ул катиби олан Ә. Садыг хатирәни кәтүрүб сахламышдыр.

«Сабирдән бир хатирә»нин «Һопһопнамә»нин илк нәшри» адлы һиссәсиндә (әлјазмасынын 41-чи сәһифәсиндә) мўәллиф ашағыдакы чүмләләрнн јазмыш, сонра исә үстүндән чызыг чәкмишдир:

«Бу заманларда Салман Мүмтаз Бакыја кәлди. Сабирин әсәрләринин нәшр олунмасына тәшәббүс едилдијини вә ејни заманда мүмкүн олмајыб әһалинин јардымына еһтијачы олдуғуну билди: јардым кәрәк олмадығыны вә... «Һопһопнамә»ни чыхарачағына сөз верди, Ләкин бу сөз слә сөз олараг галды, мүсбәт бир нәтичә мејдана чыхмады. Салман Мүмтаз нә гәдәр ахтарылдыса тапылмады. Бу фәгәрәни һүсејн Садиг (јә'ни Сејид һүсејн — А. З) дәхи лазымынча билир».

Ә. Мүзнибин бурада дедикләринин доғрулуғу шүбһә доғурмур. Бизчә, Ә. Мүзнибин булары үјдурмага еһтијачы јох иди. Демәк, «алиһүммәт» чапан Салман Мүмтаз олмушдур. Көркәмли әдәбијјатшүнас вә молланәсрәддинчи шаир<sup>2</sup> Салман Мүмтаз истәр Сабирин сағлығында, истәрсә дә вәфатындап сонра шаирин мүәличәси, аилә-

<sup>1</sup> Һәмни хатирәни ихтисар шәклиндә илк дәфә «Азәрбајчан» журналында (1962-чи ил, № 2), сонра исә «Мүәсирләри Сабир һағында» китабында (сәһ. 221—224) нәшр етмишк.

<sup>2</sup> С. Мүмтазын сатирик ше'рләри «Молла Нәсрәддин»дә вә башга сатирик журналларда «Хортданбәј» тәхәллүсү илә чап олунурду.

синин тә'минн вә әсәрләринин нәшри үчүн нанә топла-  
нылмасында фәал иштирак едәләрден биридир.

О. М. Ә. Сабирлә шәхсән достлуг етмиш, һеч бир вахт  
она әлиндән кәләп көмәји әсәркәмәмишдир. Белә олдуғу  
һалда, бәс нә үчүн јухарыда дејилән хошакәлмәз һәрә-  
кәтә јол вермишдир?

Бу јахынларда архивдә С. Мүмтазын Сабир һаггында  
гејри-мәтбу бир хатирәсинә раст кәлмишик<sup>1</sup>. Һәмни ха-  
тирә бу суала чаваб вермәјә көмәк едир. Белә ки,  
С. Мүмтазын јаздығына көрә «Сабир вәфатына бир күн  
гаалмыш Сәһһәтә ағзыбағлы бир пакет, ичиндә бир нечә  
ше'р верәрәк, вәфатындан јалныз он ил сонра ачылыб  
нәшр едилмәсини тапшырмышды вә она гәлиз андлар  
верәрәк вәсијјәтинә әмәл едәчәјинә сөз алмышды. Мәи  
нә гәдәр сә'ј етдимсә, Сәһһәт сөзүндән дөимәди. «Бу мә-  
ним тәрәфимдән Сабирә гаршы хәјанәт олар»,— деди».

Күман етмәк олар ки, С. Мүмтазын «ҺопҺопнамә»ни  
өз һесабына нәшр етмәкдән бојун гачырмасына елә һә-  
мин бу һадисә сәбәб олмушдур.

Беләликлә, Сабирин әсәрләринин нәшри 1911-чи илдә  
баш тутмады.

Сонралар Тифлисдә рус дилиндә чыхан гәзетләрдә бу  
мәсәлә ики дәфә галдырылды<sup>2</sup>, ләкин јенә дә нәтичә һә-  
сил олмады вә бир нечә ај мәтбуат бу һагда сусду.

1912-чи илдә мүтәрәгги зијалылар тәкрар бу мәсәлә-  
нин үзәринә гајытдылар. Олар истәјирдиләр ки, Сабир-  
рин вәфатынын биринчи илдөнүмүнәдәк онун китабыны  
нәшр етсинләр. Сабирин јахын досту вә гәләм јолдашы  
А. Шаиг «Ничат» гәзетиндә дәрч етдирдији бир мәгалә-

<sup>1</sup> Азәрбајҗан ССР Мәркәзи Дөвләт Әдәбијјат вә Инчәсәнәт Ар-  
хиви, фонд 162, сијаһы 1, иш 65.

<sup>2</sup> Бах: «Закавказье», 29 декабр 1911, № 169; «Закавказская  
речь», 17 декабр 1911, № 282.

дә<sup>1</sup> Сабирин вәфатынын илдөнүмүнүн јахынлашдыгыны охучуларга хатырладарга, «мәрһумун вәрәг пара оларга, тоз алтында чүрүмәжә башламын асарыны» өлүмүнүн илдөнүмүнәдәк нәшр етмәк тәклифини бир даһа мејдана атды. О, үзүнү зијалыларга тутуб үрәк агрысы илә дејрди: «Сабир әфәнди, милләттинә, султанларга мүјәссәр ола билмәжән кирәнбаһа чәвалһирәт илә мәмлү бир хәзи-неји-најаб бурахды да кетди. Иһсаф едилсин, белә дү-һапәрвәр шаһримизин асары-бәркүзидәләрнин сәнеји-дөври-вәфаты мүнасибәти илә тәб етдирмәжә мүбадирәт едәлим. Бу әнәдәк саһиб-сәрвәтләримиздән бөјлә бөјүк бир еһсанә кимсә игдам етмәди. Кәлиһиз, бизләр бу бө-јүк еһсанә мүвәффәг олалим! Сәнеји вәфатыны шу чүзи бир тәгдир илә гаршылајалым! Вә севимли шаһримизин руһуну шад вә хоһнуд едәлим. Бу күндән «Ничат» гәзә-тәси идарәсиндә мәрһум Сабирин әсәрләрини тәб етдир-мәк мәгсәди илә һанә дәфтәри ачылып. Бөјүк шаһри руһуну шад етмәк истәјәнләр, һәр кәс мүмкүн дәрәчәдә һанә етмәкдән чәкинмәјәчәк зәһиндәјәм. Һәмийјәт, геј-рәт, гардашларым!»

А. Шаһг «саһиб-сәрвәтләрдән» үмидини кәсмәкдә тамамилә һағлы иди. Ејни фикри А. Шаһгдән тәхминән бир ил әввәл Ә. Гәмкүсар да сөјләмишди. О да Сабирин әсәрләрини нәшри үчүн јоллар арајаркән «...мин-ләрдә әјјашлыга паралар сәрф едән әһијаларымыза төвснјә етмәји сојуг дәмири дөјмәк тәбилиһидән әдд еди-рәм»<sup>2</sup>,—дејиб варлы тәбәгәләрдән үмидини кәсмишди.

«Саһиб-сәрвәтләр», јухарыда гејд едилдији кими,

---

<sup>1</sup> Талыбзәдә Абдулла Шаһг. Шаһри-милли вә мөһ-тәрәм Сабир әфәнди мәрһумун јөвми-вәфаты мүнасибәти илә, «Ничат», 5 мај 1912, № 18.

<sup>2</sup> Әлигулу Нәчәфзәдә. Јенә Сабир, «Јени иһсад», 18 сентјабр 1911, № 15.

нә Сабирин саглығында она көмәк етдиләр, нә дә әсәрләринин нәшри үчүн бир гәппк гыҗдылар.

«Ничат» гәзетинин сонракы нөмрәләриндә А. Шангин чағырышына чаваб иләринә раст кәлмәдик. Демәк, јенә сәс чыхмады.

Беләликлә, мүтәрәгги зијалыларын Сабирин әсәрләрини вәфатынын илдөнүмү күлләриндә нәшр етмәк арзусу баш тутмады. М. Ә. Сабирин вәфатынын биринчи илинин тамам олмасы мүнәсибәтлә «Игбал» гәзетиндә чыхан бир мәгаләдә<sup>1</sup> бу, бөјүк тәәссүфлә гејд едилди. Мәгалә муәллифи Сабирин «халг үчүн бирәр Сабир ола биләчәк» ирсинин күндә-бучагда галмасындан тәәссүфлә данышыр, едилән тәшәббүсләрин баш тутмадығына әсәбиләшир, гәзәбләннр вә буһу белә ифадә едилди: «...*Мәрһум Сабирин әсәрләрини тәб едиб милләт арасында нәшр етмәк үчүн өз наширлијини, һәмийјәтини мејданә гојуб, јалан-јалан сөзләр илә кәндисини вә башгаларыны алдаданлар биздә нәк чоһдур. Буһлара тәәсүфдән башга бир шеј демәјәчәјик*».

Бүтүн бу манеәләр мүтәрәгги зијалылары руһдан салмырды. Олар манеәләри арадан галдырмаг, Сабирин әсәрләрини мүтләг нәшр етмәк әзминдән дөнмүр, мәгсәдә чатмаг үчүн јоллар арамагда давам едилдиләр.

Нәһәјәт, 1912-чи илин јайында Диличан јайлагында истираһәт едән азәрбајҗанлы муәллимләр ермәни зијалыларынын јахын иштиракы илә бир тамаша тәшкил едиләр ки, «*һоһоһонамә*» илк дәфә һәмни тамашадан тоһланылан вәсантлә нәшр едилди.

«*һоһоһонамә*»<sup>2</sup> илн илк нәшри әдәбијјатымызын тарихиндә әләмәтдар бир һадисә олдуғу киши, буһу доғуран Диличан тамашасы һаггында да әләмәтдар бир һадисә

<sup>1</sup> Әли Фәһми. Ә. Сабир, «Игбал», 12 ијул 1912, № 110.

кими данышмаг, онун тәшкилатчыларынып бу тәшәббүсүнү тарихи бир хидмәт кими гүжмәтләндирмәк лазымдыр.

Диличан тамашасынын тарихи бир һадисә олдуğunu о заман Сабирин мүасирләри баша дүшмүш вә ону рус, ермәни вә Азәрбајчан мәтбуатында инсбәтән кенни ишыгландырмышлар<sup>1</sup>. Мәтбуатдакы материаллара әсәсләнараг, иштиракчыларыны, һәмчинин тамашанын мәдаһил вә мәхаричинин конкрет шәкилдә мүәјјәнләшдирмәк мүмкүндүр.

Һәр шәјдән әввәл гејд едилмәлидир ки, Диличанда мүсамирә дејил; театр тамашасы верилмиш, тамашадан сонра нсә мәктәблиләр хор охумушлар. Буна көрә дә М. Маһмудбәјовун ишләтдији «Диличанда мүсамирә» ифадәси «Диличан тамашасы» ифадәси кими баша дүшүлмәлидир.

Ингилабдан әввәл Азәрбајчанын мүхтәлиф јерләриндә ишләјән мүәллимләр, зијәлилар, һәмчинин Русијанын шәһәрләриндә тәһсил алан тәләбәләр јәј әјларында истираһәт үчүн Шушаја, Шамаһыја, Диличана вә башга јәјлаг шәһәрләринә, гәсәбәләринә топлашардылар. Јәјда бу јерләрдә истираһәт етдикләри мүддәтдә онлар мүтләг бир-ики театр тамашасы верәр, мүсамирәләр тәшкил едәр, бунлардан топланылан мәбләг мүхтәлиф хејријә мәгсәдләри үчүн сәрф олунарды.

Диличан тамашасы да 1912-чи илли јәјында Диличанда истираһәт едән Мәммәд Гарајев (1887 -1913),

---

<sup>1</sup> Бах: Гәза театры, «Мшәг», 26 ијул 1912, № 162; Спектакль на мусульманском языке, «Закавказская речь», 31 ијул 1912, № 175; һәвәсли чәванларымыз: «Тәзә хәбәр», 3 август 1912, № 71; Диличандан. Театро, «Игбал», 5 август 1912, № 130.

Абдуллабәј Сүбханвердиханов<sup>1</sup> (1883—1936), Мирзә Чаббар Мәммәдов (1882—1937), Исмајыл аға Мустафајев, Әскәр аға Ахундов кими танынмыш Азәрбајчан мүәллимләринин тәшәббусу илә кечирилмишдир<sup>2</sup>.

Ијулун 20-дә кечирилән Диличан тамашасында Сүлтанмәчид Гәнизадәнин ермәни драматургу Габријел Сундукјанын (1825—1912) ејни адлы әсәриндән тәбдил етдији «Ахшам сәбри хејр олар» пјеси вә Васаг Мәдәтов Нәзминин (1845—1914) «Гырт-гырт» комедијасы ојна-нылмышдыр<sup>3</sup>.

Тамашада роллары мүәллимләрдән М. Гарајев, Ә. Ахундов, А. Сүбханвердиханов<sup>4</sup> вә һәмчинин Тифлис ермәни театр труппасынын артистләриндән<sup>5</sup> Азинн ханым, Андроник Мирочанјан ифа етмишләр.

Тамашанын сонунда мәктәблиләр мусигинин мушајиәти илә Сабирин ше'рләриндән хор охумушлар. һәм «Мшаг» гәзетинин, һәм дә «Игбал»ын бурахдығы мәгаләдә мәктәблиләрни хору һаггында мә'лумат верилр. Лакин «Мшаг»ын мә'луматында хору тәшкил едән вә тар чалан мүәллимин фамилијасы тәһриф едилмиш вә бу, сонралар да јанлышылыға сәбәб олмушдур.

Мәсәлән, «Мшаг»ын мә'луматында дејилр: «Түрк (азәрбајчанлы) мүәллимин Маһмедов кичик, јенијетмә шакирдләрни илә көзәл бир мүсамирә верди. Онуј өзү тар, шакирдләринин бир нечәси камәнча вә гавал чалыр-

<sup>1</sup> «Игбал» гәзетиндә Диличан тамашасы һаггында чыхан мә'луматда (5 август 1912, № 180). «Абдуллабәј Сүбханвердибәјов» кетмишдир. О заман Азәрбајчанда Абдуллабәј Сүбханвердибәјов адлы мүәллим олмамышдыр. һеч бир шүбһә ола билмәз ки, Абдуллабәј Диванбәјоглуун фамилијасы гәзетдә «Сүбханвердиханов» әвәзинә, сәһәни «Сүбханвердибәјов» кетмишдир.

<sup>2</sup> Бах: Диличандан. Театро, «Игбал», 5 август 1912, № 130.

<sup>3</sup> Бах: М. Караев. Спектакль на мусульманском языке. «Закавказская речь», 31 июл 1912, № 175.

<sup>4</sup> Бах: «Игбал», 5 август 1912, № 13.

дылар. Шакирдлэр ширин бир аһәнклә баяты охујур-дулар»<sup>1</sup>.

Азәрбајчан-ермәни әдәби әлагәләринин тәдғигатчысы, филологија еямләр намизәди Әкбәр Јереванлы «М. Ә. Сабир вә ермәни халгы» адлы гүјмәтли әсәриндә «Мшаг» гәзетинин јухарыда һағгында данышылан мәғаләсиндән бәһс едәркәң, «Мшаг» гәзетинин мә'луматындакы «Маһмедов»ун Маһмудбәј Маһмудбәјов олдуғуну күман едәрәк јазыр: «Бу мәғалә (јә'ни «Мшаг» гәзетиндә чыхан мәғалә А. З.) М. Ә. Сабирин бир чох ермәни достларынын адларыны мүәјјәнләшдирмәк үчүн бизә чох көмәк едир, ејни заманда орада халг мүәллими М. Маһмудбәјовун мүсамирәнин тәшкилиндәки фәалијјәти, кәңч азәрбајчанлы мүәллимләрини вә шакирдләрини мүсамирәдә иштирак етмәләрн һағгында да гүјмәтли мә'лумат вардыр. Бундан әлавә, ән марағлы чәһәт одур ки, Диличанда мүсамирә илә јанашы, ермәни-артистләринин иштиракы илә театр тамашасы да верилмишдир»<sup>2</sup>.

Ә. Јереванлы бурада ики јанлышыға јол вермишдир: биринчиси будур ки, М. Маһмудбәјов о вахт Диличанда олмамышдыр вә демәк, мәктәблиләрин хоруну тәшкил едән мүәллих о дејилдир; икинчиси будур ки, Диличанда театр тамашасы вә мүсамирә јанашы олмамышдыр, јухарыда дејилдији кими хор тамашанын сонунда охунмушдур.

Бәс хорун тәшкилатчысы вә тар чалаң мүәллих «Маһмедов» кимдир? Бу суала дүзкүн чаваб вермәк вә тамаша илә мүсамирәнин јанашы кечирилмәдијини дәғигләшдирмәк үчүн «Иғбал» гәзетинин Диличан тамашасы һағгында бурахдығы мәғаләјә мүрачнәт етмәк кифајәтдир

<sup>1</sup> Бах: Гәза театры, «Мшаг» гәзети, 26 ијул 1912. № 162.

<sup>2</sup> Әкбәр Јереванлы. М. Ә. Сабир вә ермәни халгы: Јереван, 1962, сәһ. 9.

«Игбал»-ын мөгаләсиндә дејилир: «Мүәллим Мирзә Чаббар Мәммәдов чәнабларынын мүтәәллимләрдән тәшкил етдији хор дәстәси милли нәғәмәтәмизәи мәрһум Сабир әфәндиини ушағларә мәхсус јаздығы әш'ары илә охујуб, һәм театромузә бәзәди, һәм дә чәмааты гәјәт дәрәчәдә мәһнун јола салды»<sup>1</sup>.

Бу кичик парча Дилчан тамашасы һаггында мүбәһисә догуран вә дүрүст олмајан үч чәһәти конкрет шәкилдә ајдынлашдырыр. Бу чәһәтләрини биринчиси будур ки, демәк, тамаша вә мүсамирә ајрылығда олмамышдыр, мәктәблиләр тамашанын ахырында тарын мүшајиәтилә хор охујуб «театры бәзәмишләр»; икинчиси будур ки, «Мшаг» гәзетинини «Маһмәдов» адландырдығы Маһмудбәј Маһмудбәјов дејил, о заман Јереван семинаријасында рус дили мүәллими Мирзә Чаббар Мәммәдовдур<sup>2</sup>, нәһәјәт, үчүнчүсү будур ки, мәктәблиләр бајаты јох, Сабрини ушағ ше'рләрини охумушлар.

«Игбал» гәзетиндәки мөгаләдән бир чәһәт дә ајдынлашыр ки, Дилчанда «Һопһопнамә»нин нәшри үчүн вәсант јалныз тамашанын билетләриндән топланмамышдыр, вәсантин мүәјјән һиссәсини «мөһтәрәм әшхасын» вердији пәиә тәшкил етмишдир. Һәмни әшхас исә бунлардыр: «Маһмудбәј Гијасбәјов, Исрафилбәј Кәрбәләјов, Тигран Јеганов, С. Туманјанс вә Калантаров чәнаблары һәрәси—5 манат; С. Арутјунов, вәкил Ходжајев.

<sup>1</sup> Бах: «Игбал», 5 август 1912, № 130.

<sup>2</sup> Мирзә Чаббар Аббас оғлу Мәммәдзәдә 1902-чи илдә Јереван семинаријасыны битириб 1907-чи илә кими кәнд мәктәпләриндә, 1907—1918-чи илләрдә Јереван семинаријасында вә 1920—1937-чи илләрдә Бақыда мүәллимлик етмишдир. Овун оғланларынын (јазычы Чалал вә Азәрбајҗан Политехник Институтунун досенти мәрһум Камал Мәммәдовларни) дејдијивә көрә, Мирзә Чаббар јахшы тәр чалар вә јазлары тәләбәләри илә бирликдә Дилчанә кедәрмиш. Демәк, хорда охујанлар Јереван семинаријасынын тәләбәләри имни.

тәбиб Мәликубаров, Г. Паралов, Аббасгулубәј Ахундов, Сәмәдбәј Мурадов, Чинкизбәј Дилбазов, Ағабәј Гијасбәјов чәнаблары һәрәси—3 манат; Оганов 2 манат 50 гәпик»<sup>1</sup>.

Беләликлә, һәм тамашаның тәшкилләндә, һәм дә нанә јолу илә пул топланылмасында ермәни зиялылары јахындан иштирак етмишләр. О заман «Закавказскаја реч» гәзетиндә Диличан тамашасы мүнәсибәтилә чыхан мәгаләдә бу, хусусилә гејд едилирди: «...Әдаләтлә демәк лазымдыр ки, ермәни чаматы да бу хејрли тәшәббүсә мамнунијјәтлә гошулуб тамашаја тәшириф кәтирмишиди»<sup>2</sup>.

Јухарыда дејиләнләрнә нәзәрә алараг, М. Маһмудбәјовун «...бу јәјдә Диличан јәјлағында бир-ики мӯәллим ермәни ханымлары васитәсилә бир мӯсамирә дүзәлдиб»<sup>3</sup> ифадәсини дүрүстләшдирәрәк, демәк лазымдыр ки, «Һопһоннамә»нин илк нәшринин тәјејини һәлл едән Диличан тамашасы Азәрбајчан вә ермәни зиялыларының биркә сәји илә дүзәлдилмишдир.

Бу чәһәт, бир тәрәфдән, Азәрбајчан-ермәни әдәби әлагәләрнин өјрәнимәкдә мӯһүм әһәмийјәти олан, диқәр тәрәфдән, һәр ики халғын арасындакы достлуғун нә гәдәр дәрин көкләри олдугуну бир даһа ајдын көстәрән тарихи бир һадисә кими диггәти чәлб едир.

Диличанда нанә вә тамашадан топланан 179 манат 75 гәпикдән 78 манат 56 гәпик театр салонуна, мусигијә, актјорлара вә саирә хәрчләрә верилмиш, галан 98 манат 19 гәпик Бақыја «Каспи» гәзети редаксиясында Мейдибәј һачинскинин үстүнә көндәрилмишдир.

Беләликлә, 1912-чи илин август ајына кими Сабирин әсәрләринин нәшри фондуна анчаг 128 манат 19 гәпик

<sup>1</sup> Бәх: «Игбал», 5 август 1912, № 130.

<sup>2</sup> М. Караев. Спектакль на мусульманском языке, «Закавказская речь», 31 ијул 1912, № 175.

<sup>3</sup> «Мүасирләри Сабир һағында», сәһ. 58.

дахил олду ки, неч шүбһәсиң, бу мәбләг кифајәт дејилди. Демәк, мүтәрәгги зијалыларың Сабирни эсәрләрини шаирни вәфатының илдөнүмүнәдәк нәшр етмәк нијјәтләри баш тутмады. Буна көрә дә онлар бә'зәи үмидсизлијә гапылыр, арзуларының баш тутачағына артыг инанмырдылар. 1912-чи ил ијул ајының иккинчи јарысында, јәни Сабирни вәфатының илдөнүмү кечдикдән сонра мәтбуатда чыхан бир мәгаләдә бу әһвали-руһијә белә ифадә едилмишдир: *«Нечә күн бундан әгдәм «Игбал» гәзетиндә шаирни-мөһтәрәм Сабирни вәфатындан бир ил өтдүјүнү охудум<sup>1</sup>. Тамам бир илдир ки, мәрһумун кирән-баһа әсәрикин чап олунмасы барәсиндә мүсәлман руһни-мәләринин, тәгрибән, һәр күн чыхан нөмрәләриндә мүсәлман гардацллара хитаб олараг, јазылан сүзәшли бәндләри, јалварычы мәгаләләри, рәмзи ишарәләри һеј охујурал. Бәли, һәлә ки, Сабирни китабы чап олунмајыб вә бундан белә јенә нә гәдәр дадү фәрјад едилсә дә вә гапы-гапы кәзилиб чамаатымыза јалварылса да, чап олунмағына үмид јохдур»<sup>2</sup>.*

Бунуңла белә, мүтәрәгги зијалылар тамамилә нәүмид олмур, јенә дә халга мүрациһәт едир, онлары Сабирни эсәрләриниң нәшри үчүн һанә вермәјә чағырырдылар. Мәсәлән, 1912-чи ил августун 3-дә «Тазә хәбәр» гәзетиндә «Бир мүәллим» имзасы илә мәгалә нәшр етдирән мүәллиф јазырды: *«Тәмәддүн вә маариф шәһринин гапысыны јеничә дөјән азәрбајчанлыларың шүәрасындан мисли аз булуңан мөһтәрәм Сабирни вәфатындан бир ил өтдү. Амма «онун әсәрләри һәнүз чап олунмајыб» сәси һәр јердә ешидилмәкдәдир... һаләтијиз ачыг-ачығына*

<sup>1</sup> Ә. Фәһминин «Ә. Сабир» мәгаләси нәээрдә түтулар («Игбал», 12 ијул 1912, № 10).

<sup>2</sup> М. Ә. Сидги. Нәшријјатымыза даир, «Тазә хәбәр», 23 ијул 1912, № 57.

*буну көстөрүк ки, бу шидэ... Сабир мэгамында дуруб, бир шэхсин вэ ја бир чэмийјетин тэрәһһүмә кәлиб, о мәрһумун эш'арыны тәб етдирәчәјини көзләмәк олмаз»<sup>1</sup>.*

Бу сөзләрдән сонра мүүллиф «Бас нә етмәли?» суалыны прәли сүрүр вә үмид етдијини билдирирди ки, тарих бу вәзифәни зијалыларымызын үзәринә гојмушдур, әкәр Бақыда, Кәнчәдә, Шәкидә, Тифлисдә, Јереванда, Нахчыванда вә башга шәһәрләрдә јашајан зијалыларымыз мүүллимләрин Дилчан јайлағындакы нәчиб-тәшәббүсләриндән нүмунә көтүрүб она бәизәр бир иш көрсәләр, Сабирин әсәрләри нәшр едиләр, чүнки «һүм-мәти-нисан гојар дағлары дағлар үстүнә».

Сентјабр ајында Сабирин әсәрләринин нәшринә даир «Каспи» гәзетиндә ики мә'лумат верилмишдир. Биринчи мә'луматда дејилр ки, «...бир груп мүсәлман зијалысы сентјабрын орталарында мәрһум шаир М. Ә. Сабирин әсәрләринин нәшринә башламаг нијјәтиндәдирләр. Топланмыш вәсаит илә онун әсәрләринин биринчи чилдини нәшр етмәк, сонра исә икинчи чилдин нәшринә башламаг нәзәрдә тутулур. Шамакы дөвләтликләриндән бири мадди јардым көстәрмәјә сөз вермишдир».

«Каспи» гәзетинин икинчи мә'луматындан исә биз өј-рәнирик ки, «һәләлик ниширләрин сәрәнчамында 200 манат<sup>2</sup> вардыр. Һалбуки нәшр хәрчләри үчүн 500 манат лазымдыр. Тәләб олунан вәсаит топланан кими биринчи һиссәнин нәшринә шүрү едиләчәкдир».

<sup>1</sup> Бир мүүляим. Һөвәсли чаванларымыза, «Тәзә хәбәр», 3 август 1912, № 71.

<sup>2</sup> М. Маһмудбәјовун «Һопһопнамә»јә јаздығы мүүгәддимәдә вә о заманкы мәтбуәтдә 128 манат 19 гәник топланылдығы көстәрилдији һалда, «Каспийини мә'луматында 200 манат көстәрилир вә 128 манат әләвә едилән мәбләғин, јә'ни 72 манатын нә јолла әллә едилмәси һағында һеч нә дејилмир. О заман ианә гәзетин редакция-

Көрүнүр ки, артыг нанә кәлмәмиш, наширләр, јә'ни М. Маһмудбәјов, Сејид Нүсеји вә М. Нәчински Сабирини эсәрләринин кичик бир һиссәсини ајырыб чапа вермәјә мәчбур олмаушлар.

Бүтүн бу әзијјәтләрдән сонра Сабирини эсәрләринин илк нәшри 1912-чи илги сонунда чапдан бурахылды. Наширләр китабы Сабирини ән чох мәшһур олан тәхәллүсү «Һопһоп» илә бағлајараг, «Һопһопнамә»<sup>1</sup> адландырдылар. 104 сәһифәдән ибарәт олан бу китаба Сабирини эсәрләринин чох чүзи бир гисми—110 сатирасы дахил едилмишди. Јәгин елә бунун үчүн дә наширләр китабын үстүндә «биринчи һиссә» јазмышлар. Китаб «Милләт нечә тарач олур-олсун, нә ишим вар»<sup>2</sup> сатирасы илә башланыб «Киши» («Дурма, јыхыл јат һәлә, Фәһрат киши») ше'ри илә битир. Китабын әввәлиндә М. Маһмудбәјовун<sup>3</sup> кичик мүгәддимәси вә М. Ә. Сабирин Аббас Сәһһәт тәрәфиндән јазылмыш тәрчүмәји-һалы верилмишдир.

«Һопһопнамә»нин чилдиндәки тарихлә китабын сонунда верилән тарих бир-биринә ујғун кәлмир. Чилддә «1912», китабын апаратурасынын рус дилиндә јазылдыгы сон сәһифәдә исе «1913» тарихи гојулмушдур. Бу тарихләрин һансыны тәбул етмәк лазымдыр? һәмни суала дү-

сында ишләјән Мейдибәј Нәчинскинин үстүнә көндәрилиран. Буна көрә «Қаспи» гәзетинин мәлуматынын дүрүстләјү шүбһә доғра билмәз. Күман етмәк олар ки, һәмни 72 манаты ја һәдәлик шәхсиј-јәти мүәјјән едилмәмиш «Шамахи дәвләтлисә», ја да башга хәјр-хәш шәхсләр веришләр.

<sup>1</sup> Һопһопнамә. Шаһри-шәһир Сабир Тәһирзәдәнин эсәрләри. Наширәси: мәрһум Сабирин зөвчәси Б. ханым Тәһирзәдә, биринчи һиссә, гижәти 50 гәлик, Бакы, Исабәј Ашурбәјлинин «Қаспи» мәтбәәсиндә чәп олунду, 1912, сәһ. 104.

<sup>2</sup> Бил һәмни сатиравын Сабирин олмадыгы гәнаәтиндәјик, бу һагда ашағыда данышылачағдыр.

<sup>3</sup> Мүгәддимә һизасыз кетјишдир. Лакин онун М. Маһмудбәјов тәрәфиндән јазылдыгы тәсдиг едилир (бу һагда бах: «Мүәсирләри Сабир һаггинда», сәһ. 297).

рүст чаваб вермәк үчүн о дөврүн мэтбуатында «Һопһопнамә»жә даир бә'зи јазылары, хусусәи, «Һопһопнамә»нин чандан чыхыб сатыша бурахылмасына даир е'лаңлары нәзәрдән кечирмәк лазымдыр.

«Мәктәб» мәчмуәси «Һопһопнамә»нин сатыша бурахылмасы һаггындакы е'ланы 1913-чү илин 30 јанварында чыхан икинчи нөмрәсиндә вермишидр<sup>1</sup>. Журналын биринчи нөмрәси исә һәмнин илин 16 јанварында чыхмышды. Журналын нашир вә редакторларындан бири, Сабирин һәмјерлис вә досту Әбдүррәһман Әфәндизадә иди. О, «Һопһопнамә»нин нәшри мәсәләләри илә јахындан бағлы иди. Мәтбуатдакы материаллардан мә'лум олурки, «Һопһопнамә»нин наширләри шаирин варисләри илә Ә. Әфәндизадәнин вәситәсилә әләгә сахлајырмышлар<sup>2</sup>. Демәк, «Һопһопнамә» 1912-чи илин декабрында чандан чыхсајды, «Мәктәб» декабрын 30-да чыхан 22-чи нөмрәсиндә е'лан верә биләрди.

Бурадан белә бир еһтимал да дога биләр: бәлкә «Һопһопнамә» 1912-чи илин лап ахырынчы күнләриндә, «Мәктәб»ни сон нөмрәси мэтбәәдә јығылдыгдан сонра чандан чыхмышдыр. Әкәр белә олса иди, «Мәктәб» «Һопһопнамә»нин е'ланыны 1913-чү илин икинчи нөмрәсинә гојмајыб, 16 јанварда чыхан биринчи нөмрәсиндә верәди.

«Һопһопнамә»нин чандан чыхыб сатыша бурахылмасы һаггында е'лан башига мэтбуат органларында да 1913-чү илин әввәлләриндә верилмишидр<sup>3</sup>.

<sup>1</sup> «Мәктәб»ни һәмнин нөмрәсиндә бурахылан е'ланын мәтнин беләдири: «Һөрмәтли шаиримиз Сабир әфәндиини эсәрләриндән «Һопһопнамә» чандан чыхыб сатылмагдалыр. Бу китаб һәр бир милли әдәбијаты севән кәс үчүн мизүстү бир китаб олмалыдыр. Гимәти 50 гәпккдир».

<sup>2</sup> Бу һагда бах: «Мүәсирләри Сабир һаггында», сәһ. 287—288.

<sup>3</sup> Бах: «Шәләлә» журналы, 16 фебрал 1913, № 3; «Игбал» гәзети, 24 март 1913, № 314.

1914-чү илнн 29 январында «Игбал» гәзетиндә «Һопһопнамә»нинн јени нәшриннн һазырланмасы һаггында верилән мәгалә белә башланыр: «Мәрһум Сабирин «Һопһопнамә»синнн биринчи һиссәси һүммәтлн милләтдашларын һанәси илә кечән ил (јә'нн 1913-чү ил—А. З.) чап олду»<sup>1</sup>. һәмнн мәгалә «Һопһопнамә»нинн ингилабдан әввәлки һәр ики чанынын наширләри М. һачински вә Сејид һүсеји тәрафиндән јазылмышдыр. Демәк, онларын јанылдыгыны күман етмәк олмаз.

Јухарыдакы дәлилләрә әсасланараг, белә бир нәтичәјә кәлмәк олар ки, «Һопһопнамә»нинн илк нәшриннн сонунда верилән «1913» тарихи дәһа чох һәгигәтә ујғундур. һеч бир шүбһә јохдур ки, Сабирин әсәрләри 1912-чи-илнн соңларында мәтбәәјә көндәрилмиш, ләкин 1913-чү илнн әввәлләриндә чапдан чыхмышдыр. Беләликлә, артыг бундан сонра «Һопһопнамә»нинн илк нәшриннн тарихинн 1912-чи ил дејил, 1913-чү ил кимн гәбул етмәк ләзымдыр.

М. Ә. Сабирин әсәрләриннн илк нәшриннн тарихинә даир јухарыда верилән хүләсә көстәрир ки, «Һопһопнамә»нинн илк нәшри мütәрәгги Азәрбајчан зијалыларынын бөјүк вәтәндашлыг рәшадәти иди. Әдәбијјатымызын тарихиндә мүһүм бир һадисә кимн гаршыланан «Һопһопнамә» охучуларын столүстү китабы олду. Унудуямаз әдибимиз Абдулла Шангин дедији кимн, «Һопһопнамә»нинн Азәрбајчанда дөјмәдији гапы, кирмәдији ев галмады. Ону охујанлар да севди, охуланлар да».

\* \* \*

«Һопһопнамә»нинн илк нәшри сүр'әтлә јайылды, чох кечмәдән һадир тапылан бир-китаб олду. Китабын оху-

<sup>1</sup> М. Маһмудбәјов, М. һачински, Сејид һүсеји, һүммәт ләзымдыр, «Игбал», 20 январ 1914, № 557.



Бу эсэрлэр варлыгымызын айнасыдыр; бу эсэрлэр бизэ доғру рәһбәрдир. Белә бөјүк миллә әднбнн чап олуб, ел малы олмага һүммәт еднннз. Азмы, чохму, һәр кәс өз күчүнә көрә, бу чапа вердннн нанәнн Сабнрә, Сабнрнн әпләсннә дејнл, тамам милләтә еднр. Бу нанәләрнн тәшәккүрүнү нәннкн нндкн милләт фәрдрәнн, бәлкә бнз-дән сонра қәлән өвләдымыз едәчәк»<sup>1</sup>.

Көрүндүјү кнмн, «Һоһоһнамә»ннн нәшрн о заман јалныз мүаснр нәслнн дејнл, қәләчәк нәсилләрнн дә тәлејн илә бағлы олан, үмүмхалғ әһәмнјјәтн кәсб едән тарнхн бнр нш кнмн гнјмәтләнднрнлнрдн. Бу нсә бөјүк шанрнн өз мүаснрләрннә көстәрдннн гүввәтлн тәснрнн нәтнчәсн, онун бөјүклүјүнүн һәлә өз дөврүндә етирафы де¬мәк ндн.

«Һоһоһнамә»ннн нашнрләрнннн јухарыдакы чағырышы артығ әкс-сәдәсыз галмады. «Һоһоһнамә»ннн бнрннчн нәшрнннн тарнхнндән бнз бнлнрнк кн, Сабнрнн эсәрләрнннн чапы үчүн нанә топламағ чағырышындан сонра кенән бүтөв бнр нлнн мүддәтнндә вур-тут нјнрмн манат топланды. Мүтәрәггн јазычыларын мәтбуатда вахташыры чыхан төвснјләрннә бахмајарағ, Днлнчхан тамашасынадәк бу мәбләғнн үстүнә бнр гәпнк белә олсун қәлмәдн. Лакин һәмнн чағырышдан сонра нсә бнз тамам башга бнр вәзнјјәтнн шаһндн олуруғ. Сабнрнн пәрәстншкарлары Бақыдан вә Кәнчәдән, Ирәвандан вә Нахчывандан, Шамахыдан вә Көјчајдан, Чүлфадан вә Азәрбајчанын башга јерләрнндән нашнрләрнн чағырышына сә верднләр. «Һоһоһнамә»ннн нәшрн үчүн мүәјјән мәбләғ топлајыб көндәрднләр<sup>2</sup>.

<sup>1</sup> Бах: һүммәт лазымдыр, «Иғбәл», 20 јанвар 1914, № 557.

<sup>2</sup> Бах: «Иғбәл» гәзетн, 17 вә 27 феврал; 16, 19, 25, 27 март; 2, 9, 13, 15, 17 апрел; 11 мај; 20 нјун 1914-чү ил, № 580, 589, 601, 604, 609, 611, 616, 622, 625, 627, 629, 649, 683; «Тәрчүман» гәзетн, 2 нјун 1914, № 133 вә с.

Сабирин эсэрлэрийн нэши үчүн нанэ верэнлэр јенэ дэ халгын эмөкчи тэбэгэлэрийн нүмајэндэлэри—фәһлэлэр, зәһмәткеш зијалылар, шаирлэр, мүәллимлэр иди. Нанэ верэнлэри сијанысында јенэ дэ «саһиб-сәрвәт»-лэри адына раст кәлмирик.

«Һоһһоһнамә»-нин нэши үчүн нанэ топланышында Бакыны нефт мәдәнлэриндә чалышан фәһлэлэри јахындан иштирак етмәси фактыны хүсусилә кәстәрмәк лазымдыр. Балаханыда Мухтаровун нефт мәдәнлэриндә ишләјән фәһлэлэр «Һоһһоһнамә»-нин нэши үчүн 23 манат 50 гәлик пул топлајыб кәндәрмишдилэр. Олар редаксияја бу мәбләглә бирликдә кәндәрдиклэри мәктубда<sup>1</sup> Сабир кими севимли халг шаирини «эсэрлэрийн нәшр едилмәмәсини ачыначагы вә тәәссүф едиләчәк бир һал» кими гијмәтләндирдилэр. Бајыл мәдәнлэриндә фәһлэлэр 10 манат топлајыб кәндәрмиш вә өз мәктубларында јазмышдылар ки, олар бөјүк шаирин эсэрлэрийн нэшинә үрәкдән севинир, «бу чәмијјәтә милләтин тәрәгги вә тәаласына нәһајәт дәрәчәдә үмид артыран» бир һадисә кими бахырдылар<sup>2</sup>.

Халг «Һоһһоһнамә»-нин мүкәммәл нәшрини көрмәк үчүн һәр чүр васитәләрә әл атыр, мүхтәлиф тәдбирләр көүрдү. Бу мәсәлә һеч вахт унутулмур, мүнасибәтли-мүнасибәтсиз мәчлисләрдә јада салышыр, һәтта тојларда, јасларда белә унутулмурду. Мәсәлән, 1914-чү илин ијул ајында Шамаһыда Азәрбајчан мүәллимлэрийн јај сессиясы кечирилмишдир. Тәдрис илини јекунлары вә кәләчәк вәзифәләрлә әлагәдар олараг, мүхтәлиф методики мәсәләлэрин мүзакирәси үчүн топланмыш сессия иштиракчыларынын шәрәфинә шәһэрин зијалылары хүсуси бир зијәфәт вермишләр. Көркәмли мүәллим вә мү-

<sup>1</sup> Бах: «Игбал», 24 декабр 1913. № 537.

<sup>2</sup> Јенә орада, 2 апрел, 1914, № 616.

Һәррир Чәфәр Бүңадзадә (1891—1917) җерли әдәбијат һәваскарларындан Әһмәдбәј Нафизини Сабирә һәср етди-ји ше'ри «зијафәт мәчлисн»нин әввәлиндә авазла охудугдан сонра мәрһум шаирини хатирәсинә «алгышлар гопмуш» вә елә орадача «һопһопнамә»нин јени нәшри үчүн 45 манат топланыб «мөһтәрәм «Иғбал» идарәсинә көндәрилмишдир»<sup>1</sup>.

Һәмни илин баһарында «Рәһмана (Рамаһна—А. З.) гәрјәсиндә чәнаб Балабаба Ширәлијевини тој мәчлисиндә мәрһум Сабирини китабынын мәңфәәтинә Әбуталыб Рәсуловун мә'рифәти илә 45 манат 50 гәпик һанә топланыл-масы» мәтбуатда хәбәр верилир<sup>2</sup>.

Илк бахышда, хүсүсәи инди ади бир һал кимни нәзәрә чарпан бу мисаллар әслиндә Сабир ирсинин өз зәманәсиндә нечә јүксәк гүјмәтләндирилдијини, әһалинин мүх-тәлиф тәбәгәләри арасында шаирини нечә кешш шөһрәт тапдығыны, онун әсәрләринин үрәкләрә нечә дәрин нү-фуз етдијини көстәрән чох дигтәтәләјиг, чох марағлы фактлардыр.

Беләликлә, һанә топланышы давам едир, Сабирини достлары бу иши сүр'әтләндирмәк үчүн мәтбуат сәһифә-ләриндә чыхышлар едир, охучулары һанә вермәјә чағы-рырдылар. 1914-чү ил март ајынын 9-да Мәммәдәли Сид-ги М. Ә. Сабирини о вахтадәк һеч јердә чап олунмамыш «Һәмдүллиллаһ ки, бу күн бәхтәвәр олду башымыз» мис-расы илә башланан ше'рини «Иғбал» гәзетиндә<sup>3</sup> чап ет-дириб, ше'рини ахырында бу сөзләри јазмышдыр: «Инди охучуларымыздан хәһиш едирәм ки, мәним бу бајрам-лығымы гәбул, сонра өз бајрамлығларындан да бир гәдәр

<sup>1</sup> Бах: «Иғбал», 30 ијул 1914, № 701.

<sup>2</sup> Јенә орада, 9 апрел 1914, № 622.

<sup>3</sup> Мәммәдәли Сидги. Охучуларә бајрамлығ, «Иғбал», 9 март 1914, № 597.

ајырыб Сабирини китабынын чап олунмағы үчүн көндөрсинилер».

«Һоһһоһнамә»нин икинчи нәшрини бурахмаг үчүн топланылан мәбләгин миғдарыны дүрүст мүәјјәнләшдирмәк мүмкүн дејилдир. Чүнки әлдә олан мә'луматлар һәләлик буна имкан вермир. 1914-чү ил мартын сонунда мәтбуәтдә чыхан бир мә'луматда хәбәр верилир ки, «Һоһһоһнамә»нин нәшри үчүн «6—7 жүз манатадәк нанә чәм едилмишдир, һазырда алты жүз манат да лазымдыр»<sup>1</sup>.

Бу мә'луматдан сонра нанә топланышы јенә дә давам етдирилди вә нәһәјәт, 1914-чү илин ијулун 18-дә мәтбуәт бөјүк севинчлә охучулара билдирди ки, «чоһдан бәри мөһтәрәм әһалиминин кәмали-нитизар илә көзләмәкдә олдуғлары «Һоһһоһнамә» чапдан чыхыб мәһәлли-фүруша тојулду»<sup>2</sup>.

Наширләрин јухарыда һаггында бәһс едилән чагырышында<sup>3</sup> дејилир ки, «Һоһһоһнамә»нин икинчи чапы 200 сәһифәдән ибарәт олачагдыр. Лакин китаб 350 сәһифәдә, рәссам Әзим Әзимзадә тәрәфиндән чәкилмиш 23 шәкиллә чыхмышдыр. Көрүнүр ки, әһалинин мадди вә мә'нәви јардымы наширләри руһландырмыш, онлар китабын һәчмини 150 сәһифә артырмышлар.

Гәзетдә бурахылан е'ланда китабын «26 әдәд рәнкли шәкилләр илә» чыхдығы көстөрилир. Лакин, јухарыда дејилдији кими, китабда 23 шәкил верилмишдир. Беләликлә, шәкилләрин е'ланда көстөрилән сајы китабда верилмиш шәкилләрин сајына ујғун кәлмир. Еһтимал етмәк олар ки, китабда 26 шәкил вермәк нәзәрдә тутулмуш, лакин бизә мә'лум олмајан сәбәбә көрә үч шәкил сон-

<sup>1</sup> Һоһһоһ кечәси, «Иғбал», 30 март 1914, № 613.

<sup>2</sup> Јенә орада, № 689.

<sup>3</sup> Һүммәт лазымдыр, «Иғбал», 20 јанвар 1914, № 557.

радан чыхарылмышдыр. Јәгин, е'лан һәлә китаб мэтбәәдә чилдләндији заман тәртиб едилидији үчүн шәкилләрини сажы гәзетдә әслиндә олдуғу кими, јә'ни 23 дејил, нәзәрдә тутулдуғу кими, јә'ни 26 көстәрилмишдир.

Китабын әввәлиндә М. Ә. Сабирин Аббас Сәһһәт тәрәфиндән јазылмыш тәрчүмеји-һалы, сонунда Сабирини Тифлисдән Сәһһәтә көндәрдији ики мәктуб бурахылмышдыр.

\* \* \*

«Һопһопнамә» чапдан чыхдыгдан сонра наширләр бүтүн тиражы хүсуси шәртнамә илә Оручов гардашларының китаб мағазасына тәһвил вермишләр. Бә'зи гаранлыг чәһәтләр ајдылашдырмаг үчүн шәртнамәнин мәтнини ашағыда ејнилә веририк:

«Биз ашағыда имза едәләр—бир тәрәфдән Маһмудбәј Маһмудбәјов, Сејид һүсеји Садиг, Мехдибәј һачински—Сабирин «Һопһопнамә»сини чап едән комиссија, диқәр тәрәфдән Абузәр Оручов өз арамызда бу шәртнамәни бағлајырыг:

1. Маһмудбәј Маһмудбәјов, Сејид һүсеји Садиг, Мехдибәј һачински үч мин чилдән ибарәт чап едилимиш «Һопһопнамә»ни комиссија тәригилә сатмаг үчүн Абузәр Оручова вердик ки, о да габагча «Һопһопнамә»нин хәрчи олараг, мэтбәәјә олан борчуну тамамилә әда етсин вә өз хәрчинә гәзетдә е'лан вермәк шәртилә комиссија һаггы олараг, јүзә гырх фәиз чыхсын. Үч мин китабын гијмәти олан дөрд мин беш јүз манатдан комиссија һаггы илә мэтбәәјә вердији параны чыхдыгдан сонра јердә галан мәбләги дөрд вә'дә илә әда етсин: әввәлинчи һиссәсини 1914-чү илдә декабрын онунда, икинчи һиссәни 1915-чи илдә мај ајынын онунда вә үчүнчү һиссәсини һәмнин илин октябр ајынын 10-да, галан, дөрдүнчү һиссәсини китаблар сатылыб гуртардыгдан сонра версин. Шәјәд китаблар тез заманда сатылыб тамам оларса, о вахт парасы-

нын верилмәси тә'хирә салынмајыб тез верилмәлидир. Он чилдән артыг алан китабчыларә јүздә ијирми фанз сүкунту (күзәшт) едилмәлидир.

2. Мән—Абузәр Оручов јухарыда дејилән шәртләри тамамилә гәбул едирәм.

Бу шәртнамәнин мөһкәм олмасындан өтрү имза едрик: Маһмудбәј Маһмудбәјов, Абузәр Оручов, Мехдибәј һачински, Сејид Нүсеји Садиг»<sup>1</sup>.

Бурадан биз өјрәнирәк ки, бүтүн көстәрилән сә'јләрә бахмајараг, «Һопһопнамә»нин икинчи нәшри үчүн тәләб едилән мәбләғ топланылмамыш, китаб Ашурбәјлинин «Каспи» мәтбәәсиндә борч тәриги илә чап олунмуш, борч исә китабын нәшриндән сонра өдәнилмишдир.

Шәртнамәдән һәмчинин мә'лум олур ки, «Һопһопнамә»нин икинчи нәшри 3000 нүсхә чап едилмишдир ки, бу да о заман үчүн чох бөјүк тираж иди.

Бурада бир шеји дә көстәрмәк лазымдыр ки, «Һопһопнамә»нин наширләри Сабирин әсәрләринин чап етмәкдә әсас мәгсәдлә, јәни шаирин ирсини кеңиш охучу күтләләринин малы етмәк арзусу илә јанашы, башга бир мәгсәд дә кудүрдүләр. Онлар шаирин әсәрләринин нәшриндән әлдә едилән кәлирлә онун мадди еһтијач ичәриндә галмыш аиләсинә јардым етмәк истәјирдиләр. «Һопһопнамә»нин нәшри һаггында бурахылан материалларда бу чәһәт һәмишә гејд едилирди.

Сабирин әсәрләринин истәр биринчи, истәрсә дә икинчи нәшринин кәлири вахташыры шаирин аиләсинә көндәрилди.

Лакин Абузәр Оручов «инди мұһарибә вахты олдуғундан бир чох шәртнамәләр өз күчүндән дүшмүшдүр»—дејә јухарыдакы мұғавиләјә әмәл етмәмиш вә онун бу

<sup>1</sup> Әбдүррәһман Әфәндизадә. Ачыг мәктүб. «Ачыг сөз», 28 октябр 1915, № 22.

һәрәкәти Сабирни аяләснини, һәмчинни зијалыларыни кәскин е'тиразына сәбәб олмушдур<sup>1</sup>.

Бу һадисә, Азәрбајҗанда мәтбәә тарихиндә хүсуси хидмәтләри олаи Оручовларыни «бә'зан мүәллифләрлә ади бир алверчи кими рәфтар етмәләри» һагдакы мүддәаны<sup>2</sup> бир даһа тәсдиг едир.

\* \* \*

Беләликлә, «Һоһоһнамә»нин икинчи нәшринини чандан чыхмасы илә кениш охучу күтләси Сабирни әсәрләринини һамысыны олмаса да, бөјүк әксәријјәтинин топлу шәкилдә алыб охумаг имканы әлдә етди. Бу китаб Азәрбајҗаныни сәрһәдләриндән узағлара, Јахын Шәрг өлкәләринә дә јајылараг, Сабирни шәһрәтинини даһа да артырды. Јахын Шәрг шәһәрләриндә—Тегһранда, Тәбриздә, Ангарада, Истамбулда вә башга јерләрдә Сабир һагғында јазылан рә'јләрдән мә'лум олур ки, «Һоһоһнамә»нин харичдә ән чох мәһиз икинчи, јә'ни 1914-чү ил нәшри јајылмышдыр. Көрүнүр, биринчи нәшрини тиражы аз олмуш вә буна көрә дә харичдә кениш јајыла билмәмишдир.

Мүтәрәгги зијалылар, хүсусән бу нәчиб ишин јорулмаз тәшкилатчылары М. Маһмудбәјов, Аббас Сәһһәт, Сејид һүсејн вә М. һачински «Һоһоһнамә»нин истәр биринчи, истәрсә дә икинчи нәшрини ағыр зәһмәтләр баһасына һазырлајыб бурахмагла, халг гаршысында бөјүк тарихи бир хидмәт көстәрмишләр. Инди биз онларыни бу тарихи хидмәтинини дәрин миһнәтдарлыг һисси илә јад едирик.

<sup>1</sup> Бах: «Ачыг сөз» гәзети, 28 октябр вә 2 ноябр 1915, № 22 вә 26.

<sup>2</sup> Бах: Азәрбајҗан әдәбијјаты тарихи (үч чилдә), II чилд, Азәрбајҗан ССР ЕА Нәшријјаты, Бақы, 1960, сәһ. 382.

ШЕҮРДӨ ИНГИЛАБ

*Сабир, көһнө ше'рлэ жени ше'рлэр  
арисында бир эсрлик гэдэр учурум  
ачды ки, бир даһа кери дөкүб дэ, о  
учурумү атланмага кимсэдэ чүр'эт өз  
чөсарэт галмады.*

А. Сәһһәт.

Дүңжә әдәбијјатынын тарихиндән мә'лумдур ки, бир сыра бөјүк сәнәткарларын эзәмәтнин мүасирләри дәрк едә билмәмнишләр, онларын бөјүклүјүнү анчаг сонракы нәсилләр баһа дүшүб лајигилә гиймәтләндирмишләр. Мүасирләринин е'тирафыны газанмаг хошбәхтанји надир сәнәткарлара нәсиб олмушдур.

Мирзә Әләкбәр Сабир мүасирләринин е'тирафыны газанан белә надир сәнәткарлардандыр. Оуну сатира-лары һәлә өз сағлығында әлләрдә кәзмиш, дилләр эзбәри олмуш, һикмәтли зәрби-мәсәлләрә чеврилмишиди. Лакин бу е'тираф анчаг шаирин эсәрләринин өз заманында кениш јайыламасындан, севилә-севилә охунмасындан, шүурлара нүфуз етмәсиндән ибарәт олмамышдыр. Сабирин мүасирләри мүхтәлиф заманларда оуну јарадычылығы үзәриндә елми тәһлилләр апармыш, әдәбијјатымызын тарихиндә Сабир сатирасынын мөвгәји вә әһәмийјәтинә даир марағлы әдәби-тәңгиди фикирләр сөјләмишләр.

Ингилабдан әввәлки мәтбуатымызда һеч бир Азәрбајчан јазычысынын һаггында Сабирин барәсиндә јазылдығы гэдәр чох јазылмамышдыр. XIX эср Азәрбајчан әдәбијјатынын ән бөјүк синасы М. Ф. Ахундовун һаггында өз эсиндә мәтбуатда азәрбајчанлы мүасирләринин анчаг бир-ики мәғаләси чыхмышдырса, XX эср әдәбијјатымызын ән бөјүк шаирин Сабирин һаггында нсә биз бу

вэзијјәтнин әксини көрүрүк. XX әср мәтбуаты Сабирини һәјәты вә јарадычылығына даир мүхтәлиф материалларла долудур.

Һәмни материалларын ичәрисиндә Сабир јарадычылығына верилән бәдни тәһлилләр хүсусилә диггәти чәлб едир. Сабир ирсинин елми сурәтдә тәдгиг едиллиб өјрәнилмәсиндә мүасирләринин әдәби тәһлилләринини мүһүм әһәмијјәти вардыр. Одур ки, мүасирләринин Сабир јарадычылығы үзәриндә апардыглары әдәби-тәнгиди тәһлилләр һаггында мүфәссәл данышмаға, әјрыча бәһс ачмаға хүсусен еһтијач вардыр.

Сабирини јарадычылығы һаггында илк фикри онун мүәллими Сејид Әзим Ширвани сөјләмишдир. Аббас Сәһһәтнин нәшр етдији мәктубдан<sup>1</sup> биз билirik ки, Сејид Әзим өз шакирдинин шаирлик истәдадына бөјүк үмид бәсләмишдир. Неч шүбһәсиз ки, о заман јарадычылыг аламиниә јеничә гәдәм атан Сабирини Сејид Әзим кими устад тәрәфиндән етираф едилмәси кәнч шаир үчүн бөјүк шәрәф иди.

Лакин, буна бахмајараг, 1905-чи илә гәдәр Сабирини бир шаир кими доғма шәһәри Шамахыдан кәнарда таныјан јох иди. Одур ки, 1903-чү илдә «Шәрги-Рус» гәзети Сабирини илк мәтбу шәрини белә бир гејдлә нәшр етмишди: «*Шамахылы Әли Әзимов бәрәдәримизин идарәмизә хејрхаһанә мәктубунун ләффиндәки «Сабир» тәхәллүслү бир шаирин кәламыдыр*»<sup>2</sup>.

Ајдындыр ки, гәзет белә бир гејди вермәклә «Шәрги-Рус»ун нәшри мүнасибәтилә јазылмыш һәмни шәрини мүәллифинини ким вә һаралы олмасыны охучулара билдирмәк истәмишдир.

<sup>1</sup> Бах: А. Сәһһәт. Сабирини тәрчүмеји-һалы, «Һолһопнамә», 1912-чи ил нәшри, сәһ. 6—7.

<sup>2</sup> Бах: «Шәрги-Рус» гәзети, 27 ијун 1903, № 37.

Демәк, Сабирнн Сабир едиб чаһаншүмүл бир шаир кимнн бүтүн аләмә танытдырап җарадычылығынын сон дөврү, җә'ни 1905—1911-чи илләрдир. Лакин җарадычылығынын чичәкләндији, әсәрләрининн дилләрдә әзбәр олдуғу илк илләрдә әдәби тәнгид онун һаггында һеч бир сөз демәмишдир. Мүасирләри шаирин дузлу ше'рләринн севә-севә охумушса да, анчаг өз сағлығында онун әсәрләри һаггында мөтбуатда тәнгиди фикир сөйләмәмишләр. Јалныз «Молла Нәсрәддин» журналы шаирин агыр хәстә җатдығы күнләрдә она нанә топламаг мәгсәдилә нәшр етдији јазыда Сабирнн «мөвзун вә мә'налы кәламы» илә охучуларын «тәһсинн вә тәғдириинн» газанан «мисилсиз шаир» адландырмышдыр<sup>1</sup>. Сонра исә Ф. Көчәрли ејни мәгсәдлә журналда чап етдирдији мәгаләсиндә кестәрирди ки, Сабиринн әсәрләри «дилләрдә мәдһ илә зикр олунур, мәчлисләрдә әзбәрдән охунур... Сабиринн тәбиндә бир о гәдәр зәрифлик вә дилиндә елә бир ләтафәт вар ки, күлдүрә-күлдүрә ағладыр вә ағлада-ағлада күлдүрүр»<sup>2</sup>.

Ингилабдан әввәлки Азәрбајҗан мөтбуатында Сабиринн сағлығында онун җарадычылығына данр һәмни гејдләрдән башга тәнгиди фикрә раст кәдмирик. Сабир җарадычылығына данр мүасирләрининн тәнгиди мүлаһизәләри, әсасән, шаиринн вәфат етдији 1911-чи илдә вә сонралар сөйләнмишдир.

Мүасирләрининн Сабир җарадычылығы һаггындакы әдәби-тәнгиди фикирләриндән данышаркән, һеч шүбһәсиз ки, биринчи нөвбәдә Аббас Сәһһәтдән башламаг лазымдыр. Чүнки Сабир һаггында илк санбаллы тәнгиди фикир сөйләјән, әдәбијатымызын тарихиндә шаиринн мөв-

<sup>1</sup> Охучуларымыза. «Молла Нәсрәддин», 23 апрел 1911, № 15.

<sup>2</sup> Ф. Көчәрли. Бәрәдәрим Чәлилдән чап олмагыны илтимас едирәм, «Молла Нәсрәддин», 22 мај 1911, № 19.

гејини, јарадычылығыны идеја вә бәдин әсасларыны илк дәфә дүзкүн гијмәтләндирән Аббас Сәһһәт олмуш-дур. Шаирин вәфатындан тәхминән ијirmi күн сонра «Јени иршад» гәзетиндә нәшр етдирдији мәғаләсиндә<sup>1</sup> А. Сәһһәт Сабирин јарадычылығыны һәм идеја, һәм дә гисмән бәдин сәнәткарлыг нөгтеји-нәзәриндән мүфәссәл тәһлил едәрәк, сон дәрәчә марағлы фикирләр сөјләмиш-дир. А. Сәһһәт Сабир јарадычылығыны кениш планда тәһлил етмиш, үмумиләшдирмәләр апармыш, Сабир сатирасынын әдәбијјатымызын тарихиндәки мөвгеји һаггында ишандырычы, мәнтиги нәтичәләрә кәлмишдир. А. Сәһһәт демишдир:

«Сабир әфәнди мүғәллид дејил, бәлкә елә мүчәдди-дир ки, көһнә ше'рләрә јени ше'рләр арасында бир әср-лик гәдәр учурум ачды ки, бир даһа кери дөнүб дә, о учуруму атланмаға кимсәдә чүр'әт вә чәсарәт галмады.

Бир кәрә дүшүнүлсүн, әдәбијјатымызда нә гәдәр бөјүк бир тә'сир, нә гәдәр әзим бир ишгилаб вүчуда кәтир-миш!»<sup>2</sup>.

Образлы дејилмиш бу сөзләрдә Сабирин әдәбијјатымызын тарихиндәки мөвгеји А. Сәһһәт тәрәфиндән илк дәфә бөјүк усталыгла кәшф едилмишдир.

Бу мүддәә гәрибә көрүнмәсин деја, ону бир гәдәр шәрһ едәк.

Фүзулидән сонра кечән әсрләрдә Азәрбајҗан әдәбијјаты Фүзулинин тә'сиринә һапылараг бөјүк устаддан ајрылыб ирәлијә доғру алдым ата билмирди. Ч. Чаббарлынын дедији кими, «Фүзулијанә гәзәлләр јазмаг шаирлә-

---

<sup>1</sup> А. Сәһһәт. Сабир, «Јени иршад» гәзети, 29 вә 31 август, 6 сентјабр. № 2, 4, 7.

<sup>2</sup> А. Сәһһәт. Сабир, «Мүасирләри Сабир һаггында», сәһ. 44—45.

рин идеалы олмушду. Бәһзәтмәләр, тәхмисләр јол алыб кедирди»<sup>1</sup>.

Фүзулидән ики әср сонра М. П. Вагиф Фүзулинин чы-хылмаз јолундан чыхыб гәзәл вә гәсидә тилсимини сын-дырды, әдәбијјатымызын тарихинә «Вагиф әдәби мәк-тәби» ады илә дахил олмуш јени бир әдәби мәктәб ја-ратды.

Фүзулидән үч әср сонра М. Ф. Ахундов өз дүһасы илә Азәрбајҗан әдәбијјаты үчүн тамамилә јени олан бир әдәби мәктәбин бинасыны гојду вә өзүндән сонра кәләп Н. Вәзиров, Ә. Һагвердијев, Ч. Мәммәдгулузадә, Н. Нә-риманов, Р. Әфәндијев, С. С. Ахундов кими јазычыла-рын, һәтта Сабирин дә јарадычылығы үчүн мөһкәм тә-мәл дашы олан милли зәмин һазырлады.

Лакин бу да һәгигәтдир ки, Вагиф вә Видадиниш ше-рә јени руһ, јени мотивләр кәтирмәсинә, Г. Закир вә С. Ә. Ширвани јарадычылығында һәјәтилијин күчләнмәсинә вә ичтиман сатиранын бир жаир кими мејдана чыхыб Сабир үчүн мөһкәм бир зәмин һазырланмасына бахмаја-раг, ше'рдә Фүзули «тилсимини» М. П. Вагифдән вә М. Ф. Ахундовдан сонра да давам едирди. Јенә дә епигончулук өз ишини көрүр, «Фүзулијанә» гәзәлләр, тәхмисләр јазылыр, бир чох шаирләр үзләрини ирәлијә јох, керијә тутуб, о бөјүк даһијә чатмаға чан атырдылар.

Фүзули «тилсимини» ше'рдә сон тәмәлиһәдәк «сын-дыран» бөјүк Сабир олду. Сабирдән сонра епигончу ша-ирләрин јарадычылығы артыг кичик «әдәби мәчлисләр» чәрчивәсиндән кәнара чыха билмәди, онларын јаздыгла-ры сандыг әдәбијјаты олараг галды; нигилаби сатира гүдрәтли бир әдәби мәктәб кими тәшәккүл тапыб, ағыл-лара, шүүрлара һөкм етди. А. Сәһһәтин дедији кими,

<sup>1</sup> Чәфәр Чаббарлы. Сечнамш әсәрләри, Азәрбајҗан ССР ЕА Нәширјаты, Бахы, 1949, сәһ. 221—222.

«шaнрләримиз о шивеји-мүстәһсәндә јазмаға башладылар. Даһа билмәррә көһнә үслуб тәрк олунду».

Беләляклә, Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә М. Ф. Ахундовун драматуркија вә нәср сәһәсиндә көрдүјү иши поезија аләминдә Сабир көрдү. Сабирини 5—6 ил мүддәтиндә көрдүјү бу иши сәләфләри олан шаирләр бүтөв бир әсрдә көрә билмәмишдиләр. Демәк, А. Сәһһәт «Сабир көһнә ше'рлә јени ше'рин арасында бир әсрлик учурум ачды»—јә'ни Сабирини көрдүјү иш бүтөв бир әсрдә көрүлән ишә бәрәбәрдир кими ғыса бир ифадә илә Сабир јарадычылығынын һәмин бу әзәмәтини илк дәфә кәшф етмишдир.

Шекспиршүнаслар Көтенин Һәмлетин дүшүнчәләрини ишчә бир вазада әкилмиш палыд ағачына бәнзәтмәсини—Көтенин кәшфи адландырырлар. А. Сәһһәтин Сабир јарадычылығы һагғындакы һәмин бу чох сәрраст дејилмиш ифадәси дә Сәһһәтин кәшфи адландырылмаға лајигдүр. Чүнки Көтенин ғыса бир ифадәсиндә Һәмлет сурәтинин сәчијјәси усталыгла ачылдығы кими, Сәһһәтин дә кичик бир ифадәсиндә Сабирини әзәмәти, әдәбијјатымызын тарихиндәки мисилсиз хидмәти вә јери чох усталыгла ачылмыш, даһа доғрусу, кәшф-едилмишдир.

Аббас Сәһһәт сонра өз тәһлилин и давам етдирәрәк, Сабирни «вәтәнимизин јетирдији даһијанә бир шаир», охучулары «ани-ваһидә һәм ағладыб, һәм күлдүрән шаирни-кијәфәр, кор-кар руһларда миллијјәт һисси вә көзәл дү'ғулар ојандыран бир Гафгаз шаирни» адландырыр. «әдәбијјатда вүчуда кәтирдији бөјүк ингилабын» ичтиман һәјатда, бәдин јарадычылыг аләминдә доғурдугу тә'сир һагғында чох мараглы нәтичәләрә кәлир, оңу өз әсринин фөвгүндә дуран новатор бир сәнәткар кими, зәһмәткеш инсанларын һавадары вә мүрәббиси кими охучуја тәгдим едир.

Сабир сатирасынын әдәбијјатымызын тарихиндәки

мөвгөјини дүзкүн гнјмәтләндирән А. Сәһһәт шаирин жарадычылығынын ичтимаи-тәрбијәви әһәмијјәти, һәјата, сијаси ојаныша, хусусән ингилаби һәрәката көстәрдији гүввәтли тә'сир һаггында да илк дәфә тутарлы фикрләр сөјләмишдир. О, Сабир жарадычылығыны ичтимаи чәһәтдән тәһлил едәрәк дејир: «Кәләлим сијасәт әләминә. Мә'лумдур ки, франсыз шаирләриндән Шатобриан франсыз гөвмүнүн сәлтәнәт ханәданындан олан бурбонларла Наполеон Бонапарт арасындакы мугәјисәјә даир бир китаб јазмышдыр ки, бурбон ханәданындан олан франсыз кралы XVIII Луинин е'тирафынча, бу китаб она бир ордудан зијадә хидмәт етмишдир. Мән дә идиә еди-рәм ки, Сабир әфәндиини асары бу беш илин мүддәтиндә Иран мәшрутәсинә һаман нөв бир ордудан зијадә хидмәт етмишдир»<sup>1</sup>.

А. Сәһһәтти бу сөзләриндә дә Сабир сатирасынын ичтимаи мә'насы, идрак әһәмијјәти кәшф едилмишдир.

А. Сәһһәтти Сабирин әсәрләри Иран мәшрутәсинә бир ордудан артыг хидмәт етмишдир, фикрини мүстәгним шәкилдә баша дүшмәк сәһв оларды. Бурада Сабирин јалныз Иран ингилабына көстәрдији тә'сир дејил, үмү-мијјәтлә ичтимаи һәјата көстәрдији гүввәтли тә'сир ифадә едилмишдир.

Аббас Сәһһәт охучуја Сабирин там әзәмәти илә чат-дырмаг үчүн ону Фирдовси кими даһи шаирлә, истиба-дын барышмаз дүшмәни олан мәшһур ингилабчы түрк шаирин Намиг Камалла мугәјисә едир вә бу мугәјисәләр Сабирин бөјүклүјүнү, онун жарадычылығынын һикмәт-ләрини, дәрин мә'насыны ачмага көмәк едир.

Вахтилә франсыз шаирин А. Ламартин (1790—1869)  
П. Беранженин (1780—1857) маһныларынын ингилабчы-

<sup>1</sup> Аббас Сәһһәт. Сабир. «Мүасирләри Сабир һаггында», сәһ. 45.

лара көстәрдиңи тә'сирин гүвәсини габарыг вермәк үчүн белә бир сәрраст ифадә ишләтмишидир: «Ијул күнләриндә халгын атдығы күлләләр Беранженин маһныларындан јоғрулмушду»<sup>1</sup>.

Бу сөzlәри Сабирни мүбариз ингилаби сатиралары һаггында да демәк олар. Тәбриз фәданләри Сабирни ингилаби ше'рләрини дөјүш сәнкәрләриндә, нөвбәти гәләбәдән сонра дүзәлдилән халг шәнликләриндә авазла охујур вә руһланырдылар. Мәсәлән, Сабирни мүасирләриндән, молланәсрәддинчи шаир Ә. Гәмкүсарын гардашы журналист Раагулу Нәчәфов (1885—1937) «јазыр ки, 1909-чу илдә Тәбриз он ај сүрәи мүһасирәдән чыхдыгдан сонра шәһәрдә бөјүк халг шәнлији дүзәлдилмишид. Үч күи давам едән бу шадјаналыгда бир нечә гафгазлы јоллаш да иштирак едирди. «Чәшини биринчи кечәси Раста күчәнин башында ваге олан Әничүмәни-мүчаһидин биһасында концерт вә тәнтәнәли мүсамирә тәртиб олуиушду. Концертдә мүхтәлиф ингилаби ше'рләр, нәгмәләр, маһнылар охунурду вә мусиги чалынырды. Чаван бир ингилабчы сәһнәјә чыхыб Сабирни Сәттархан һаггында јаздығы «Ғали-мәчзубум көрүб, гаре, демә диванәдир» вә башга ше'рләрини охумаға башлады... Мәчлис әһли ајаг үстә галхыб Сәттарханын үиванына алгышлар көндәрәрәк, бу ше'рләрин мүәллифи Сабирни ештирам илә хатырладылар»<sup>2</sup>.

Сабирни Беранже илә мүгајисәси тәбин көрүидүјү һалда, Ф. Р. Шатобрианла мүгајисәси гејри-тәбиндир. Чүйки Франсада ингилаби дөјүшләр заманы әксингилаб чәһәсиндә вурушан Шатобриан сонралар ваһимәјә дү-

<sup>1</sup> История зарубежной литературы XIX века, Учпедгиз, Москва, 1961, сәһ. 181.

<sup>2</sup> Раагулу Нәчәфов. «Сабир ва Иран ингилабы», «Революсия вә культура» журналы, јанвар 1937, № 1.

шүб. Лондона мүнәчирәт етмиш вә орада «Ингилаблар һаггында мүнәкимә» адлы мүртәче бир әсәр язмышды. О. «Ингилаб нәдир вә буна сһтијач вармы?»—суалыны мејдана атыб она мәһфи чаваб верир вә өз фикрини белә бир мүддәә илә «доғрултмаға» чалышыр: «Ингилаб дүн-јада һеч бир шеји дәјишимир, инсанларын вәзијјәтини јакшылашдырмыр... Ингилаб нәтичәсиндә бир мүстәбиди ондан даһа инс олан башга бир мүстәбид әвәз едир»<sup>1</sup>.

Буна көрәдир ки, марксизм классикләри вә рус ингилаби-демократик тәһгиди Шатобриандән мүртәче бир јазычы кими бәһс етмишләр. К. Маркс онун һаггында јазмышдыр: «Һәмишә мәндә нифрәт доғуран јазычы Шатобриан һаггында Сент-Безин китабыны охудум. Әкәр бу адам Франсада бу гәдәр мәһһурлашмышса, сәбәби одур о, һәр чәһәтдән франсыз шөһрәтпәрәстлијини, һәм дә он сәккизинчи әсрин јүнкүл, әдәбсиз либасына бүрүн-мүш шөһрәтпәрәстлијин дејил, романтик нәрдә архасында кизләһән вә јени ујдурулмуш ибарәләрлә әдабазлыг едән шөһрәтпәрәстлијин ән классик тәчәссүмүдүр»<sup>2</sup>.

Булары нәзәрә алдыгда, әлбәттә А. Сәһһәтин мүгајисәси, јухарыда дејилдији кими, јерсиз көрүнүр.

А. Сәһһәтин мәгаләсиндәки бу мәһдуд чәһәти илк дә-фә филоложик елмләр доктору Камал Талыбзадә көстәр-мишдир<sup>3</sup>. Лакин К. Талыбзадә А. Сәһһәтә тутдуғу бу һаглы ирады биртәрәfli шәрһ едир. К. Талыбзадә јазыр: «Сәһһәт «Сабир» мәгаләсиндә «франсыз шаирлә-риндән Шатобриан франсыз гөвмүнүи сәлтәнәт ханәла-һындан олан бурбанларла Наполеон Бонапарт арасын-дакы мүгајисәјә даир бир китаб јазмышдыр» дедикдә,

<sup>1</sup> История зарубежной литературы XIX века, Учпедгиз, Москва, 1961, стр. 181.

<sup>2</sup> К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, т. XXIV, стр. 425.

<sup>3</sup> Камал Талыбзадә. Аббас Сәһһәт, Азәрбајҗан ССР ЕА Нәшријјаты, Баки, 1955, сәһ. 180.

Шатобрнанын Наполеонун мэгдубијјати, монархијанын женидэн бэрла едилмэси мүнәсибәтилә јаздыгы «Бонапарт вә бурбонлар һаггында» (1814) әсәринә ишарә едир. Шаир бу китабын мүртәче идејасыны дәрк етмәдән, ону Франса тарихиндә мүсбәт бир һадисә сајыр<sup>1</sup>.

Һалбуки, Сәһһәтин «Сабир» адлы мәгаләсиндә Шатобрнанын китабынын мүртәче вә ја мүсбәт маһијјәт дашымасына ишарә едилмир. А. Сәһһәт:—Шатобрнанын китабы франсыз кралы XVIII Луијә бир ордудан чох хидмәт етдији кими, Сабирин дә әсәрләри «Иран мәшрүтәсинә һаман нөв бир ордудан зијадә хидмәт етмишидир»—дедикдә Шатобрнанла Сабирин хидмәтләрини идеја чәһәтдән ејниләшдирмәк истәмәмишидир, бәлкә дә һеч онларын фәргинә вармамыш, бу мүгајисә илә Сабирин хидмәтнини бөјүклүјүнү ачыб кәстәрмәк мәгсәди күдмүшдүр.

А. Сәһһәт «Сабир» мәгаләсиндә Сабир јарадычылығынын идеја-бәдин әсасларыны, ичтиман-тәрбијәви маһијјәтини, тәсир даирәсини вүсәтини вә күчүнү, јухарыда дејилдији кими, илк дәфә кәшф етмишидир. Ону бу кәшфи Азәрбајчан филолокијасында сабиршүнаслығын бир елм кими јараныб инкишаф етмәсинә илк доғру истигамәт верән тәнгиди фикир олмуш, бу күн дә өз әһәмијјәтини итирмәмишидир.

А. Сәһһәтдән сонра Сабир јарадычылығы һаггында јазан башга мүәсирләринини вә көркәмли әдәбијјатшүнасларымызын һеч бири һәмни фикирләрин јанындан лагејдликлә өтүб кечмәјә чәсарәт етмәмиш, бу вә ја башга шәкилдә Сәһһәтә әсасланмыш, онун хидмәтнини еһтирамла хатырламышлар.

А. Сәһһәтин мәгаләсиндән сонра мүәсирләринини јазы-

---

<sup>1</sup> Камал Талыбзаде. Аббас Сәһһәт, Азәрбајжан ССР ЕА Нәшријјаты, Баки, 1955, сәһ. 180.

ларында Сабир җарадычылыгынын тәһлилинә, онун аҗры-аҗры проблемләринин пәһнына биз даһа чоһ раст кәлирик. Мүасирләринни көзүндән Сабир җарадычылыгынын, демәк олар ки, һеч бир сәһәси, һеч бир нөгәси җаһымамышдыр. Онлар бә'зән җанлышылыглары, дүрүст олмаҗан фикирләрә җол версәләр дә, Сабир җарадычылыгынын маһијәтинин әсәсән дүзкүн дәрк етмиш вә дүзкүн гиј-мәтләндирмишләр.

Аббас Сәһһәтдән башламыш Сејид Гүсеји вә Дадаш Бүнјадзадәҗә ки ми давам едән бүтүн мүасирләри бу фикирдә олмушлар ки, Сабир Азәрбајҗан әдәбијјатында тамамилә јени бир дөвр ачмыш, јени шаирләр нәслинин тәрбијәчиси олмушдур. Сабирин мүасирләри вә онун сатира мәктәбинин көркәмли шакирдләриндән бири—Мәм-мәд Сәид Ордубадинин фикринчә «һәчвләрилә халг һәјатыны јүнкүлләшдириб, тәһзиби-әхлага хидмәт едәчәк бир һәчви анчаг Сабир җарада билмиш, мәһәкәнәвислијин јени дөврү анчаг Сабирдән башланмышдыр»<sup>1</sup>.

Сабирин Азәрбајҗан әдәбијјатында јени сәһифә, јени дөвр ачдыгыны шаирин диҗәр мүасирләри дә ејни шәкилдә гијмәтләндирмишләр. Әли Фәһми Чәфәрзадә (1886—1915) шаирин вәфатындан бир һәфтә сонра чап етдирији мәгаләсиндә дејирди: Сабир «тәрзи-гәдимдә олан әдәбијјатымызын үсули-чәдидә тәһәввүл вә тәбдилиһә чоһ чалышды» вә «әдәбијјати-чәдидә јени үсуллар ихтира едәрәк», заманын һәбзини тутду, јени дөврүн јени тәләб-ләринә чаваб верән јени бир әдәбијјат јаратды<sup>2</sup>.

Сабир һаггында «Ики һәјкәл» ады ки таб нәшр етдириән Дадаш Бүнјадзадә дә тәхминән ејни фикирдә олмушдур. О јазмышдыр: «Русларың Некрасовлары әкәр ше'р вә әдәбијјатда өзләриндән сонра кәләһләр үчүн бир

<sup>1</sup> М. С. Ордубади. Сабир, «Мүасирләри Сабир һаггында», сәһ. 76.

<sup>2</sup> Әли Фәһми. Вәг'әји-дилсуз, «Мә'лумат» гәзети, 21 нјул 1911.

юл эчдыса, Сабир дэ данма ешг, мөһөббәт, нагыл вә һе-  
кајәләр јазан шаирләрә көстәрди ки, буларла милләтә  
вә инсанпјјәтә хидмәт еләмәк олмаз, шаир кәрәк көрдү-  
јүнү» халгын баша дүшәчәји дилдә тәсвир етсин, һәја-  
тын ејбәчәр чәһәтләрини тәнгидә тутсуи, халгын ајылма-  
сына, јакшыны писдән, мәнфини мүсбәтдән сечә  
билмәсинә көмәк етсин. Сабир өз јарадычылығы илә мөһз  
белә бир әдәбијјатын классик нүмунәсини јаратды вә өз  
халгынын бәдни фикир инкишафына јени јол ачды, јени  
истигамәт верди<sup>1</sup>.

Көркәмли әдиб Јусиф Вәзир Сабирин јарадычылығы  
үзәриндә апардыгы мүшаһидә вә тәһлилләрдән белә бир  
үмуми нәтичәјә кәлмишдир: «Сабир философдур, мү-  
рәббидир, ингилабчыдыр...—һамысында да сәммидир»<sup>2</sup>.

Сабирин јазыб-јаратдыгы дөврүн танышмыш мүһәр-  
рирләриндән бири Мөһдибәј һачински Сабирин «јени әдә-  
бијјатымызын рәһбәри»<sup>3</sup> адландырмышдыр.

Көрүндүјү ки, буларын һамысы доғру нәтичәләр-  
дир.

Мүасирләрини әсәрләриндә Сабир јарадычылығы-  
нын, демәк олар ки, бүтүн проблемләри, бүтүн сәһәләри  
һаггында мүәјјән фикир сөјләмишдир.

Мүасирләри һәр шејдән әввәл, ән чоһ Сабир јарады-  
чылығынын идеја-бәдни мәнбәләрини ачмаға чалыш-  
мышлар. А. Сәһһәт, Сејид Нүсеји, Д. Бүнјадзадә, М. һа-  
чински, Ә. Фәһми вә башгаларынын әсәрләриндә Сабир  
сатирасы јазыб-јаратдыгы дөврлә, заманын ичтиман-си-  
јаси шәраити илә сых әлағәләндирилиб гијмәтләндири-  
лир. Мүасирләрини һәр бири Сабир јарадычылығынын

<sup>1</sup> Д. Бүнјадзадә. Сабир кимдир, «Мүасирләри Сабир  
һаггында», сәһ. 71—72.

<sup>2</sup> Ј. В. Чәмәнзәминли. Сабир, «Мүасирләри Сабир һа-  
ггында», сәһ. 59.

<sup>3</sup> Јенә орада, сәһ. 7.

мүэҗҗән бир мәсәләсиндән, мүэҗҗән бир сәһәсиндән бәһс етсәләр дә, һамысы бу фикирдәдир ки, Азәрбајчан әдәбијатында Сабир 1905-чи ил ингилабынын мәһсулуудур, бу ингилабын һәјатда, ичтимаи мүнәсибәтләрдә, шүүрләрдә доғурдуғу сijasи ојанышын әкс-сәдасыдыр; болшевикләрини башчылығы илә пролетариатын ганы баһасына газаныламыш сijasи гәләбәнин јетшидирмәсиндир, демократија вә азадлыг идејаларынын чарчысыдыр.

Мәрһум әдиб Абдулла Шангә көрә, һәм «Мөлла Пәсрәдин» журналы, һәм дә онун бөјүк шаири Сабир 1905-чи ил ингилабынын һәјатымызда доғурдуғу ичтимаи иштибаһын мәһсулуудур<sup>1</sup>.

Әли Фәһми дә бу фикирдә олмушдур. Сабирин мүасирләри ичәрисиндә о, илк дәфә ејин фикри ирәли сүрәрәк демишдир: «1905-чи ил тарихиндә елан олан манифест мүнәсибәтилә Гафгазијјә исламиләри дә тәрәггиләринә сәбәб вә васитә олан мәтбуати мејдана кәтирәрәк бир чох үдәба вә мүһәррирләрини гәләмләриндән тәрәшшөһ едән асара мүәккәс олмушлардыр ки, бунун да, зәһин-ачизәмчә, биринчиси мәрһум Сабир әфәнди иди»<sup>2</sup>.

Башга чүр дә ола билмәзди. Сабир кими, көһнә дүңјаја мејдан охујан мүбариз бир шаир, Сабир сатирасы кими сijasи бир сатира аичаг 1905-чи ил ингилабындан сонра јарана биләрди. Чәлил Мәммәдгулузәлә «Шәрги-Рус» гәзетинини нечә агыр бир шәрантдә чыхдығыны, 1905-чи ил ингилабындан әввәл һөкм сүрән сензура нәзарәтинини дөзүлмәзлијини хатырлајараг јазмышдыр ки, о заман «...дини мөвһумат барәсиндә сөз данышмаг белә мүмкүн дејил иди. һәтта јадымдадыр ки, мүсәлман ар-

<sup>1</sup> Бах: А. Шанг. Әдәбијатимыз һаггында. 1905-чи сәнә ингилабындан сонра јетишән әдәбијатимызга сәһни бир нәзәр, «Маариф ишчиси» журналы, март 1927, № 4.

<sup>2</sup> Ә. Фәһми. Ә. Сабир, «Иҗбал» гәзети, 12 ијул 1912, № 110.

вадларына савадын və тәһсиллиң лүзүмү барәсиндә Мәм-  
мәдаға тәрәфиндән јазылмыш бир мәгаләдә «гадын  
азадлығы» кими ики кәлмәнин үстә мүсәлманлар ичиндә  
бөјүк данышыг төрәди. О ки галды сијаси мәсәләләрә,  
бу барәдә дилим лал олеун: һаман әсрин сензорунун тә-  
ләбаты о гәдәр сәхт иди ки, сијасәт нәдир ки, сијасәтин  
горхусундан «с» һәрфини јазмаға чүр'әт еләмәздик»<sup>1</sup>.

Мүәсирләри Сабирни јетишдирән ичтиман-сијаси шә-  
раити дүзкүн тә'јин етмәклә бәрәбәр, башга бир мүһүм  
чәһәти—Сабирни бир шаир кими формалашмасында  
классик әдәби ирсин тә'сирини və ролу проблемнин дә  
унутмамышлар. Онлар Сабирә классик Азәрбајчан әдә-  
бијјатыны јени шәраитдә давам və инкишәф етдирән бир  
шаир кими бахмышлар. Абдулла Шанг «1905-чи сәнә  
ингилабындан сонра јетишән әдәбијјатымыза сәтһи бир  
нәзәр» адлы мәгаләсиндә М. Ф. Ахундов јарадычылығы  
илә Сабир сатирасы арасында ирсин бир бағлылыг олдуғу  
фикрини ирәли сүрмүмдүр<sup>2</sup>. Јазычы Јусиф Вәзир илднә  
едир ки, «Мирзә Фәтәли və Закирлә башланан һәнигәт-  
нәвислик (јә'ни: реализм—А. З.) дөврүнүн ән бөјүк мү-  
мәссили шүбһәсиз ки, Сабирдир... Сабир Закир һәчвлә-  
риндән доғма бир шаирдир. Араларындакы фәрг будур  
ки, Закир хәстә миаләтин бир ә'засы илә мәшгул олмуш,  
ону мәһв едән микроблары көстәрмиш, Сабир исә бүтүн  
миаләт вүчудуну тәшриһ едиб, онун чүрүмүн чәһәтлә-  
рини мејдана чыхарыр. Закир мәһәлли шаирдир, онун  
әсәрләриндә провинсиализм (әјаләтчилик) чохдур. Сабир  
исә башга бир заманда вүчуда кәлиб үмүм Шәргин инти-  
бахынын шаһиди олдуғу үчүн мөвзуларыны кениш сә

<sup>1</sup> Чәлил Мәммәдгулузаде. Драм вә нәср әсәрләри.  
АДУ Нәшријјаты, Баки, 1958, сәһ. 705.

<sup>2</sup> Бах: «Мәариф ишһисе» журналы, март 1927, № 4.

һәдән алып. Одур ки, бә'зән Сабир азәрбајчанлылыгдан чыхыб... үмуминсанһјјәт шаһри олар<sup>1</sup>.

Ејни фикрә Сабирин башга мүасирләринин јазыларында да раст кәлмәк мүмкүндүр. Олар Сабирин классик Азәрбајчан әдәбијјаты илә бағламагла тамамилә доғру һәрәкәт етмишләр. Өз әсинин оглу олан, үрәји өз әсинин үрәји илә биркә дөјүнән, һәбзи өз әсинин һәбзи илә һәмәһәнк вуран Сабир ејни заманда классик Азәрбајчан әдәбијјаты илә ғырылмаз телләрлә бағлыдыр. Оуну јарадычылығы XX әсрдә, ингиләблар дөврүндә классик Азәрбајчан әдәбијјаты ән'әнәләринин давам вә инкишаф етдирилмәсинә ән көзәл нүмунәдир.

Лакин әдәби тә'сир, ән'әнәнин давамыны формал охшајышларда ахтаранлар үчүн Сабирин мүасирләринин бу доғру мүддәасы гәрибә көрүнә биләр. Олар дејә биләләр: ахы, Фүзули һара, Сабир һара? Мирзә Фәтәли һара, Сабир һара? Сабирлә онларын арасында ирси јахшылыг ахтармағ мә'насыздыр.

Јох, елә дејил! Сабир Азәрбајчан әдәбијјатынын милли ән'әнәләри илә мөһкәм бағлы олан бир сәнәткардыр. Әдәбијјатымызын Низами, Фүзули, Мирзә Фәтәли, Вағиф кими синаларынын јарадычылығы илә Сабир үзән сурәтлә бағлы олмуш, онларын ирсини һәгиги мә'нада давам вә инкишаф етдирмишидир. Фүзулинин вә ја Мирзә Фәтәли Ахундовун Сабир јарадычылығына көстәрдији тә'сир инкар едилмәз бир һәгигәтдир. Анчағ нә шәкиллә, һансы мә'нада?

Вахтилә бөјүк рус тәңгидчиси В. Г. Белинский әдәби тә'сир мәсәләсиндән данышаркән, оуну маһһјјәтинин белә мүәјјән етмишидир: «Күнәш өз иуәлары илә јери ғыздыраркән, өз гүввәсини јерә вермәјиб, торпағын дахилиндә-

<sup>1</sup> Јусиф Вәзиров. Азәрбајчан әдәбијјатына бир нәзәр, Истамбул, 1920, сәһ. 64—65.

ки гүввәни ојатдығы кими, бөјүк шаирин дә башга шаирләрә тә'сирин онун поезијасынын һәмни шаирләрин жардычылығында тәкрар едилмәсиндән ибарәт олмајыб, онларын дахилиндәки гүввәни ојатмагдан ибарәтдир»<sup>1</sup>.

Ән'әнә вә тә'сир мәсәләсини анчаг бу шәкилдә баша дүшмәк, бу мә'нада изаһ етмәк лазымдыр. Һәр бир јени тарихи шәраитдә бәдни инкишаф јени мә'на, јени әһәмийјәт кәсб едир. Кечән әсрдә новаторлуғ кими көрүнән бәдни мәфһум јени әср үчүн көһнәдир. Һәр бир јени дөвр өз естетик зөвгүнү дә јарадыр. Әкәр јени әсрин сәнәткары кечән әсрләрдә јазыб-јарадан сәнәткарларын көрдүкләри иш тәкрар етсә садәчә бир тәғлидчи олар, өз әсрини тәләбләринә чаваб верә билмәз. Әкәр Сабир дә Фүзулијанә гәзәлләр јазмагла кифајәтләнсәјди, унутлуш епигончулардан бири оларды. Лакин Сабир белә етмәди. Чүнки «Фүзули гәзәли онун үчүн әзиз олса да, Сабир ону садәчә тәкрар едә билмәзди, Вагиф гошмасы нә гәдәр гијмәтли олса да, Сабир јалныз о јол илә келә билмәзди. Сабирин үзәринә тарих бөјүк бир вәзифә гојмушду. О, Азәрбајчан зәһмәткешләрини дүнјада баш верән бөјүк ичтиман-сијаси һадисәләрә, социалист ингилабы уғрунда кедән мүбаризәләрә һазырламалы иди. Бу бөјүк вәзифә илә әлағәдар оларағ, о, Низамини, Нәсимини, Фүзулини, Вагифин вә Закирини ше'рләриндән чәкдији ишрәни јени бир шәкилдә халға гајтармалы. XX әср үчүн тамамилә јени олан ше'рини гүввәни илә күтләләрини шүүруна тә'сир етмәли, онларда вәтәндашыг һисси ојатмалы иди»<sup>2</sup>.

Сабир классик ирдән мәһз бу мәгсәдлә истифада ет-

<sup>1</sup> В. Г. Белинский. Собрание сочинений в трех томах, том II, Гос. издат. худ. лит., Москва, 1948, стр. 65.

<sup>2</sup> Мәймәд Ариф. Азәрбајчан совет ше'ри, «Азәрбајчан» журналы, феврал 1959, № 2, сәһ. 193.

миш, өз ярадычылыгында әдәби ән'әнәни давам етдир-  
мәјин ән көзәл нүмунәсини вермишдир.

Јухарыда дејилди ки, Фүзули «тилсимиши» ше'рдә сон тәмәлишәдәк «сындыран» Сабир олды. Ајдындыр ки, бу шәрти ифадә алтында Сабирни енигончулуға, нәзирәчи-  
лијә, тәглидчилијә ендирдији зәрбәни баша дүшмәк ла-  
зымдыр. XX әср шәраитиндә Сабир Фүзули ирсинин бө-  
јүк давамчысы олмушдур. Ч. Мәммәдгулузадә:—«Молла  
Нәсрәддин» мәчмунәсинин 20 иллијини төкүнүз габағы-  
ныза, һансы ше'рә бахсаныз, көрәчәксиниз ки, онда  
Фүзулидән бир дуз вардыр»<sup>1</sup>,—дедикдә, һеч шүбһәсиз ки,  
бирпичи нөвбәдә Сабирни ше'рләрини нәзәрдә тутмуш-  
дур. Чүнки Сабир Фүзулинин бир сыра ше'рләринә јаз-  
дығы мә'лум сатирик нәзирәләрдә бөјүк шаирни әсәр-  
ләринини формаларындан, өзүнүн дә с'тираф етдији кими,  
усталыгла истифадә етмишдир<sup>2</sup>.

Сабир сатирасында Фүзули ән'әнәләриндән истифадә  
әдәбијјатшүнәслигымызда хүсуси олараг диггәти чәлб  
етмиш, бу һагда дәфәләрлә бәһс олунмуш бир нечә тәд-  
гигат апарылмышдыр<sup>3</sup>. Одур ки, биз бу һагда узун-узады  
бәһс ачмағы лүзүм көрмәдик.

Сабир сатирасы ејни заманда Мирзә Фәтәли әдәби  
мәктәбинин давамы иди. Бөјүк мүтәфәккирин јүксәк бә-  
шәри амалы, истисмәр вә чәһаләт дүнијасы илә апардығы

<sup>1</sup> Бах: «Молла Нәсрәддин», 23 мај 1925, № 21.

<sup>2</sup> С. Мүмтәз. Сабир һагында хатирәләр (әлјазмасы), Азәр-  
бајчан ССР Мәркәзи Дәвләт Әдәбијјат вә Инчәсәнәт Архиви, фонд  
№ 162, сјаһы 1, иш 65.

<sup>3</sup> Чәфәр Хәндзи. Фүзули вә XX әср Азәрбајчан әдәбијја-  
ты, «Азәрбајчан» журналы, 1958, № 12, сәһ. 66—74; А. Б. Бас Зә-  
манов. Фүзули вә Сабир, С. М. Киров адына АДУ-нун «Елми  
әсәрләри» (һуманитар серија), 1958, № 2, сәһ. 21—23; Мирзәга  
Гулузадә, Сабир вә Фүзули ирсин, «Сабир (моғаллар мәчмунә-  
си)», Азәрбајчан ССР ЕА Нәпријјаты, Баки, 1962, сәһ. 157—172.

мүбаризә Сабир сатирасында XX әсрни тәләбләринә уй-гун оларак давам вә инкишаф етдирилмишдир<sup>1</sup>.

Бу кичик изаһлардан ајдын олур ки, мүасирләри Сабир јарадычылығынын идеја-бәдин мәнбәләри вә тарихи көкләри һаггында дүзкүн мүһакимәләр жүрүтмүшләр. Онларың бу һагдакы фикирләри үмуми маһијјәт дашыса да мараглы вә әһәмијјәтлидир. Бу тезисләр сонралар совет әдәбијјатшүнаслары тәрәфиндән инкишаф етдирилиб, елми дәлилләрлә әсасландырылмышдыр.

Мә'лумдур ки, ичтимаң һәчв Сабирдән дә әввәл олмушдур. Сабирни хидмәти ондан ибарәтдир ки, о өзүндән әввәл ачылмыш излә кетмәјиб, ичтимаң һәчвин јени мәктәбини јаратмыш, ичтимаң һәчвә јени мә'на, јени форма вермишдир. Сабир ичтимаң һәчвин дар чәрчивәдән чыхармыш, шәхси маһијјәт дашымаг мејлләриндән азад етмиш, она үмумхалг әһәмијјәти ашыламыш, тәһзиби-әхлаг васитәсинә чевирмиш, һәјатиләшдирмишдир. Сабирни һәр бир әсәри реал һәјатдан голмүш чанлы бир парчадыр, заманың әкс-сәдасы, чағырышы вә аһү-фәғаяндыр.

Мүасирләри Сабир сатирасының бу чәһәтинә хүсуен әһәмијјәт вермиш, бу һагда да чоһ бәһс етмишләр. Сејид Нүсеји јазмышдыр: «Сабирни һансы бир мәнзүмәсини алырсыңыз алыңыз, о сизни үчүн тарихи бир сәнәддир. О елә бир сәнәддир ки, 1906—1911-чи илләрдәки халгымызың әһвали-руһијјәси, ичтимаң һәјаты, дүшүнчәси онда нәзәринизә чарпачагдыр»<sup>2</sup>.

Јазычы Тағы Шаһбази бу фикри бир гәдәр конкретләшдирәрәк башга сөzlәрлә белә ифадә етмишдир: «Фикир вә мәсләкиндә сабит олаң шаиримиз Сабир бир

<sup>1</sup> Бәх: Әзиз Мирәһмәдов. Сабир. Бакы, 1958, сәһ. 50—51.

<sup>2</sup> С. Нүсеји. Сабир вә әдәбијјат, «Азәрбајҗан халг шаири Сабир», Бакы, 1924, сәһ. 9.

дәгигә дурмајыб, дирилијимизни һәр бучагыны ишыглан-дырмагда вә јатмышлары ојатмагда иди. Бидар олмаг истәмәјәнләри Сабир тазијанәләјирди. Пејдәрпеј еимәк-дә олан тазијанәләр бир јатмыш бурахыады: јаланчы интеллигент, чибишданчы молла вә алиминүма, динсиз вә имансыз ариф--һамысы бу тазијанәләрдән даддылар. Сабир һамысыны көрүрдү, тамаша едирди, үрәји ачы-јырды. Оун көрдүкләри, тамаша етдикләри һәгигәтләр о гәдәр мәнтигсиз, о гәдәр гәрибә иди ки, Сабир тилара күлүрдү... Лакин Сабир гаплы көз јашлары илә күлүрдү. Һәгигәт көрән көзләр, Сабирни шәрләриндәки көз јашларыны шәксиз ки, көрүрдү»<sup>1</sup>.

Мүәллиф тамамилә һағлыдыр. Сабир күлә-күлә көз јашлары төкүр, ағлаја-ағлаја гәһгәһә, ачы гәһгәһә чәкиб күлүрдү.

Болгарыстанын ингилабчы шаири Христо Ботев (1848--1876) демишди: «Анчаг өз халгы илә бирликдә јашајан, бирликдә изтираб чәкән вә бирликдә көз јашлары төкән адам өз халгыны баша дүшүб она көмәк елә биләр»<sup>2</sup>. Санки бу сөзләр Сабир һағгында дејилмишди: Сабир өз халгы илә бирликдә јашајыр, бирликдә изтираб чәкир, бирликдә көз јашлары төкүрдү; буна көрә дә халгына анчаг көмәк етмәк арзусу илә јашајыр, оун изтираб вә көз јашларына сәбәб олан амилләри парчалајыб атмаға, мәһв етмәјә чалышырды.

Сабирни бу јолда апардыгы мүбаризәни, оун бир шаир кими ичтиман һәјағә мүдахилә етмәсини мүасирләри чох јүкәк гижмәтләндирмишләр. Һәлә ингилабдан әввәл тәртиб етдији «Күлзар» адлы дәрслијиндә Сабирни һәјаты вә јарадычылығы һағгында марағлы мә'лумат

<sup>1</sup> Т. Шәһбәзи. Һөнһөнү-јад ет, «Мүасирләри Сабир һағгында», сәһ. 63--64.

<sup>2</sup> История зарубежной литературы XIX века, Учпедгиз, Москва, 1961, стр. 581.

верән Абдулла Шаиг сонралар јаздыгы бир мәгаләсиндә Сабир сатирасынын бу дөјүшкән хусусијјәтини белә сәчијјәләндирмишдир: «Бизи фусункар тә'сир илә мәфтүн едән—позуг мүһитлә Сабирин ичтиман идеалы арасында олан тәзалдыр. О, бу гоҳумуш, әскимиш мүһити идеалына ујгулашдырмаг, онун нөгсанларыны ачыб көстәрмәклә јени бир мүһит, башга бир аләм јаратмаг үчүн чалышды... О, зәифләри вә мәһкумлары мүдафиә едир, онлара сәадәт вә һүријјәтини аңладыр, һакимләрә вә гүввәтлиләрә һәдд вә һүдудуну көстәрирди. Кәскин бир дил илә тәнгид етдији јонулмамыш инсанлара гаршы гопардыгы гәһгәһәләри руһундан гопан ачы фәрјадлардан башга бир шеј дејилди. Онуи һәчви әсрини ачы һәгигәтләрини тәрәһнүм етдији кими, бәшәри хәстәлик вә нөгсанлары да кениш ганадлары алтына алмышдыр». Сонра мүәллиф өз фикрини инкишаф етдирәрәк јазыр: Сабир «...мәһнүмәләриндә залимләри, һакимләри, чәһаләти, әхлагсызлыгы, ријакарлыгы вә бүтүн һагсызлыглары ачы-ачы тәрәһнүм етмиш, мүәјјән зүмрә вә сиифләрин нүмајәндәләри олан типләри ачы күләшләри илә гәмчыләјараг, охучуларда әхлаги һисс, ичтиман нөгсанлары көрмәк шүуру ојатмыш вә бу сурәтлә чәмијјәти ислаһа чалышмышдыр. Сабирин шәкилчә кичик, фякир вә мә'нача бөјүк олан мәһнүмәләрини јалымә азәрбајчанлылары дејил, бир чох Шәрг халгларынын әхлаги, мәдәни, ичтиман, итисади вә сијаси тәрбијәсинә бөјүк хидмәти олмушдур»<sup>1</sup>.

Тамамилә доғрудур. Сабир өз сатираларында «әсрини ачы һәгигәтләрини» садәчә олараг көстәрмәклә кифәјәтләнмирди; о, охучуну көһнә, чүрүмүш мүһити јыхмага, јени бир мүһит, итисмар зәичириндән азад олан

<sup>1</sup> А. Шаиг. Сабир, «Мүасирләри Сабир һаггында», сәһ. 90—91.

бир мүнүт гурмага чагырылды; эзилэн күтсөлэрини һәм дөзүлмәз һәҗат шәрантини, һәм дә көһнә дүңҗаја инфрәтини вә ишығлы кәләчәҗә бәсләдикләри мөһкәм инамы тәчәссүм етдирирди. Сабир горхмурду, чәкнимирди, һәдә вә тә'ғибләрә бахмајараг, «дүзү дүз, әјрини әјри јазыр», халғын ганышы, илијини соран истисмарчы ханын да, бәјни дә, молланын да; әрнини китаб охумасындан дәһшәтә кәлән савадсыз гадынын да; үсули-чәдид мәктәбиндән ваһимәҗә дүшән авамын да; гәзет сөзү ешидәндә башындан ағры тутан чаһилни дә күнаһыны дүз көзүнүн ичнә дејирди.

Нәриман Нәримановун (1870—1925) фикринчә, Сабирни сатирасы капиталист вә мүлкәдарларын зүлмү алтында иләҗән фәһлә вә кәндлинин изтирәблы һәҗат шәрантинин тәчәссүмүдүр вә шаирни бөјүклүјү орасындадыр ки, о өз мүбариз сатирасыны чар иртичасынын ағыр илләриндә јаратмышдыр<sup>1</sup>.

Азәрбајҗан партија тәшкилатынын көркәмли хадимләриндән бири, коммунист журналист Руһулла Ахундов 1919-чу илдә Сабир һаггында јаздыгы бир мәгаләдә көстәрирди: «*Бу бөјүк даһинин бәрәкәтиндән, демәк олар ки, Азәрбајҗан әдәбијјаты вә мәдәнијјәти там бир әср ирәлијә аддымламышдыр*»<sup>2</sup>. Мүәллиф шаирни јарадычылығында фәһлә-кәндли мөвзусуна хүсуси диғгәт јетирәвәк, Сабирни бөјүклүјүнү биринчи нөвбәдә истисмар едилән тәбәғәләрини—фәһлә вә кәндлиләрини мөнафеји чәһһәсиндән чыхыш етмәсиндә көрүрдү. О јазырды ки, Сабир һәмнинә өз јазыларында мәзлумларын, фәһләләрини вә кәндлиләрини дәрдләрини көстәриб, онлары мүдафиә едирди, өз шәрләри илә онлары «ајылдыр, көзләри

<sup>1</sup> Н. Нәриманов. Ответ некоторым товарищам, «Бакшевский рабочий», 15 июня 1922, № 130.

<sup>2</sup> Р. Ахундов. Түрк халг шаири Сабир, «Фәһлә вә мәдәнијјәт», 27 апрел 1919, № 1.

ни ачырды». Р. Ахундова көрө, Сабир мөһз «фәһләтарин вә кәндиләрин һәҗатыны көзәлчә тәсвир етдиҗи» үчүн халгын-е'тираф вә мөһәббәтнин газанмышдыр, мөһз бунун үчүн зәһмәткешләр «Сабирә, Азәрбаҗчан шаирләри арасында биринчи халг шаирн» адыны вермишләр.

Көрүндүҗү кими, коммунист мөһәррирләрин Сабир җарадычылыгына вердикләри гүҗмәтлә маарифпәрвәр җазычы вә зиҗалыларын вердикләри гүҗмәт арасында әсаслы фәрг вардыр. Әкәр биринчиләр, Сабир җарадычылыгыны синфи мөбаризә нөгтеҗи-нәзәриндән гүҗмәтләндириб, зәһмәткеш күтәләрин чаризмә, мүлкәдар, капиталист чәмиҗәтинә гаршы апардыглары синфи дөҗүшләрдә шаирин әсәрләринин кәсб етдиҗи әһәмиҗәти илк плана чәкир, бу һаҗда конкрет олараг данышырларса, иккинчиләр, Сабир җарадычылыгындан, әсасән, үмуми шәкилдә бәһс ачыр, шаирин әсәрләринин тәһлилин синфи мөбаризә илә бағламышлар. Шүбһәсиз ки, бу да маарифпәрвәр зиҗалыларын дүҗәкөрүшүндәки мөһәдүҗәтләрдән доған тәбни бир һалдыр.

Мүәсирләри Сабир сатирасында күлүшлә кәдәрин, көз җашлары илә гәһгәһәнин үз-үзә даҗандыгыны, җананы кетдиҗини, бә'зән дә вәһдәт тәшкил етдиҗини тез-тез көстәрир, дөнә-дөнә хатырладырлар. Чүнки бу, Сабир сатирасынын әсас хүсусиҗәтләриндән бириндир.

Ф. Енкелә Инкиләтәринин илк чартист шаирләриндән Томас Худун (1790—1845) җарадычылыгындан бәһс едәркән демишдир: «Бүтүн јумористләр кими, о да сон дәрәчә һәссас гәлбә малик бир адамдыр»<sup>1</sup>. Бу сөzlәри Сабирә дә анд етмәк олар. Шәрг вә дүҗә әдәбиҗаты тарихинә гәзәбли бир ифшачы кими даһил олан Сабир сон дәрәчә һәссас гәлбә малик бир инсандыр. Шаирин

<sup>1</sup> История зарубежной литературы XIX века, Учпедгиз, Москва, 1961, стр. 420.

сатирасында күлүшлө кэдэрин тэмасы онун бу кејфиј-јэтиндэн доғурду. Ше'рлэриндэ Сабир бэ'зэн охучунун көзлэмэдији һалда сатирадан чидди ше'рэ, бэ'зэн исэ әксинэ, чидди ше'рдэн сатираја кечирди. Бу көзләнилмэз кечидлэр ондан доғур ки, Сабир гәзәбләннб тәнгид һәдәфинни үзәринэ шиддәтли һүчума кечдији вахт бэ'зэн онун инчә шаир гәлби риггәтә кәлир, гәһгәһә илә күлдүҗү вахт дахилиндәки дәрләр гөвр едирди; бу заман о, көзләнилмэдән һычгырыр, фәрјад гопарырды. Бэ'зэн исэ әксинэ, һәмвәтәнләринни мәрүз галдығы фачнәләрдән кәдәрә гапылыб фәрјад гопардығы заман онларын мүти-лијиндән, чәһаләтиндән гәзәбләннр, бу вахт исэ о, чаныны дишинэ тутуб күлүрдү. Бу икилик ондан ирәли кәлир ки, Сабирни сатирасында инкарла јанашы ишыг, фәрәһ, јенилик, инсана ганад верән үмид вә нәчиб дүҗғулар вардыр; ачы күлүшлө јанашы инсана мәнәббәтдән доган һәзини бир лирика вардыр. «Олсун әсәф о милләтә ким, бихәјалдыр», - дәјән Сабирни әсәрләриндә гәзәбан сатира илә илыг романтика, ачы күлүшлө хош тәбәссүм бирләшир.

Мүасирләри Сабир сатирасынын бу нәчиб хүсусијјәт-ләриндән мүтәәсир олмуш, мәгаләләриндә, хатирәләриндә вә ше'рләриндә бу чәһәти үрәк ағрысы илә көстәрмишләр.

Журналист Һ. И. Гасымов (1886—1936) көстәрмиш-дир ки, Сабирни әсәрләриндә халгын милли варлыгы, руһу, халг һәјатынын ишыглы вә гаранлыг чәһәтләри өз әксини тапмышдыр. Сабирни сәсә халгын сәсидир<sup>1</sup>.

Әдәбијјатшүнас Әзиз Шәриф 1920-чи илдә јаздыгы бир мәгаләдә Сабирни тәнгид һәдәфләри вә күлдүшүнүн маһијјәти үзәриндә дајаныб көстәрир ки, «...бөјүк тәб илә, даһијанә бијр гүввә илә јазылмыш ше'рләриндә»

<sup>1</sup> Һ. И. Гасымов. Ә. Сабирни вәфатынын икки иллији, «Иг-бал», 12 ијул 1913, № 409.

Сабир «милләтти севмәји өjrәдир, милләтти дүшмәнләрини көстәрир вә халгымызын дәрдрәрини, сһтијачларыны ачыр... Чамаатымызын падаңлыгы, моллаларымызын пулпәрәстлији вә бошбогазлыгы, бәjlәримиз вә ханларымызын рәһмсизлији, тачирләримизни хәсислији, дөвләтлilәримизни залымлыгы вә гејрә бизим милли јараларымыз—буңларын һамысы бу ше'рләрдә јазылыбдыр»<sup>1</sup>.

Мүәллиф Сабирни снјасәт аләмнндә ојнадыгы ролдан, Иран вә Түркијә нигилабларына даир әсәрләри һаггында данышдыгдан сонра давам едир: «Буңларын һамысыны бөјүк Сабир өз мәнһәббәтлil үрәјиндән ган илә бәрәбәр чыхарылмыш ше'рләрдә» әкс етдирмишдир: Сабир күлүр вә күлдүрүр, «амма бир азча дәрин фикирләшәндән сонра бахырсаң ки, бу күлүшүи, бу тәбәссүмүи далында бөјүк көз јашлары вар, бу зарафатын астары гәм вә гүссәдир»<sup>2</sup>.

Јазычы Тағы Шаһбәзи 1914-чү илдә Сабир һаггында русча јаздыгы мәгаләдә шаирни реализмниң һәјатлији, рәңкарәңклији, вәтәндашлыг чәсарәти кимнә кејфиј-јәтләрини ачмаға чалышмышдыр. О, Сабир јарадычылығынын әсас пафосуну дүзкүн дүјарәг көстәрмишдир ки, Сабир ше'риниң «садәлији вә орижиналлығы нисаны һејран едир. Шаир аңчаг өз гәләминә мәхсус олан ојнаг јуморла халг мәншәти мәнзәрәләрини мәнһарәтлә тәсвир едир, халгын авамлығындан јалыыз өз хејри үчүн истифалә едән фырылдагчы моллалары, өзләрини габагчыл адәм һесаб едән дајазбилкликли јаланчы зијалылары, елм вә маарифдән узаг гачан анлә башчыларыны амансыз

---

<sup>1</sup> Әнз Шәриф. Ә. Сабир Тәһирзәдә, «Јени дүңја» гәзети, 6 август 1920, № 8.

<sup>2</sup> Јенә орада.

гамчылајыр. Оуну ше'рлэри чэмийјэтин бүтүн нөгсан вэ гүсурларыны саф ајна кими өзүндэ эке етдирир»<sup>1</sup>.

Сабир сатирасынын вүс'эти, эһатэ даирэси бу сөзлэрдэ чох дүрүст-ифадэ едилмишидир.

Сабир һаггында кичик бир китаб јазан һүсеји Мирзэ Чамалов да шаирин јарадычылығына дәир мараглы фикирлэр сөјләмишидир. Мүәллиф Сабирин өз сөләфлэриндән, тәһсил алдыгы, тәрбијэләндији ата-баба мүһитиндән нечә фәргләндијини көстәрмәк үчүн белә бир мүгајисә ишләдир: «Бар кәтирмиш бир ағач тәсвир едәлим: барын бөјүјүб дәјмәси (јетнимәси) торпагдан, судан, һава вә ишыгдан нсә дә, бар өзү нә торпаг, нә һава, нә су вә нә дә ишыгдыр; бөјлә дә Сабир вә мүһитдир. Сабир ата-баба мүһитинин битирмиш олдуғу бир фәрддир, фәгәт эһвалә-руһијјәчә өз мүһитиндән пәк узагдыр. Сабир истиһалә дөврүнүн бир шаирдир. Сабир Сејид Әзим мәктәбиндән чыхмышса да, о мәктәбдән пәк ирагдыр»<sup>2</sup>.

Бу мүгајисәдән сонра һ. Мирзэ Чамалов конкрет тәһлилләрә кечир вә белә бир нәтичәјә кәлир ки, әкәр «1905-чи илдә рус-јапон мүһарибәсинин архасыңча кәләи Русия ингилабы» олмасајды, бүтүн өлкәни, о чүмләдән Гафгазы вә Азәрбајчаны бүрүјән синфи дөјүшләр баш вермәсәјди, нә «Молла Нәсрәддин», нә дә оуну бөјүк шаирин Сабир јаранарды.

Мүәллиф Сабирин «истиһалә дөврүнүн», ингилаблар әсринин јетмишидирдији бир шаир кими гијмәтләндирир, оуну әсәрләринин һәмийн дөврүн ичтиман-сијаси һадисәләри илә әлагәләндириб тәһлил едир. Мүәллиф белә һесаб едир ки, Сабирин сатиралары дөврүн әкс-сәдасыдыр; «Нә Шәрг олајды, нә Әгсәји-Шәрг, һәм нә Јапония»,

<sup>1</sup> Тағы Шаһбәзи. Сабирин хатирәси. «Мүасирлэри Сабир һаггында», сәһ. 62.

<sup>2</sup> Һүсеји Мирзэ Чамалов. Сабир кимдир? Академија Комитәсинин Нәшријјаты, Баки, 1922, сәһ. 2.

«Фә'лә дә өзүн дахили-нисан едир инди», «Фә'лә, өзүнү сән дә бир нисанмы санырсан», «Нә сохулмусан арајә, а башы бәлалы фә'лә», «Мәзлумлуг едиб башлама фәр-јада, әкинчи», «Нә дәрс олајды, нә мәктәб...» вә с. - бүтүн булар Сабирин өз дөврүнүн һадисәләринә вердији ча-ваблар иди; әкәр «булар тәрсинә чевирилсә», шаирин нә демәк истәдији ајдын олар<sup>1</sup>.

Сонра мүәллиф кәстәрир ки, нигилаб азәрбајчанлы-ларыи «әһвали-руһијјәсиндә дәјишикликләр вүчудә кә-тирәрәк, онлары јени бир һәјата сөвг етдикчә, онларда јени фикирләр, арзулар төрәтдикчә, шаирин «ајниәси»-дәки әксләр дә артмаға башлајыр»; заманыи һеч бир бөјүк вә ја кичик һадисәси Сабирини көзүндән јајынмыр, о. «исте'дад вә мәһарәти илә милли һәјаты, ичтиман, игтисади, сијаси вә дини мәсәләләри һәчви-мәлиһ јолу илә тәһлилә үз гојур; чамаатыи ән'әнатыны, бид'әтиши, арзу вә истәкләрини кәстәрмәјә, күлмәјә, ејни заманда да ағламаға башлајыр вә мүвәффәг дә олуր»<sup>2</sup>.

Һүсејн Мирзә Чамалова көрә, «Сабирдә фитрәтән бир күлмәк вә башгаларыны күлдүрәрәк онлара истәдији фикирләри вермәк, аңлатмаг исте'дады вардыр. Сабир әски Јунаныстаныи алыначыг, додагларында даһиә тә-бәссүмләр ојнајан бөјүк вә адлы философларыны хатыр-ладыр»<sup>3</sup>.

Кәтирдийимиз мисаллардан көрүндүјү ки, мүәллиф Сабир јарадычылығыныи руһуну, Сабир сатирасыныи әсас пафосуну тәшкил едән ичтиман мотивләри дүјмуш вә дүз тәһлил етмишидр.

Һүсејн Мирзә Чамалова көрә, «Сабир ичиндә јаша-дыгы чәмијјәтин ачыгкөзлү, ајдынфикирли чалышан үз-

<sup>1</sup> Һүсејн Мирзә Чамалов. Кәстәрилән әсари, сәһ. 7.

<sup>2</sup> Јенә орада, сәһ. 5.

<sup>3</sup> Һүсејн Мирзә Чамалов. Кәстәрилән әсари, сәһ. 7.

вүдүр. Сабир милләт вә миллијјәтнин севән бир шаир-дир». Бунунла белә, Сабир өз милли гышына кирән мәһдуд сәнәткар дејил, ону үмүмбәшәри идеаллар дүшүндүрүр, «бүтүн бәшәријјәтнин дә јашајышына әл атараг, узаг вә парлаг бир истигбал һаггында фикрини сөјләјир», парлаг бир истигбал ешиг илә јашајыр, кәләчәк-дә һәјәтын анчаг инсан әли илә «чәннәтә чевриләчәјинә» инаныр. Мүәллиф догру олараг көстәрир ки, Сабир «бәзән гәмли; кәдәрли көрүнәрәк «Бир сафа булмадыг бү аләмдә»,—дејирсә дә, фәгәт нә пессимист, нә дә нини-листдир. Сабирни фикри данма ирәли кетмәк, мә'нән јүксәлмәк, ахтармаг, арамаг... һәгигәтлә јашамаг вә ишыглы амала тәрәф гошмаг олмушдур»<sup>1</sup>.

Сабир јарадычылығынын үмуми руһу һаггында дүзкүн, мәнтиги нәтичәләрә кәлән мүәллиф шаирни фәлсәфи, ичтимаи-сијаси көрүшләринә дә әл атыр, Сабирни мүтәфәккир бир сәнәткар кими гүјмәтләндирир. О дејир: «Шаир фатализмдән узаг вә һәр шеји гәзәдән, сәјри-сәмадан, масәвадән биләсләрдән дејилдир... Инсанларын өз рафтарында сәрбәст олмасынын тәрәфдарыдыр»<sup>2</sup>. Лакин мүәллиф бу дүзкүн нәтичәсини идеалист индетерминизм фәлсәфи тәлими илә әсәсләндирмага чалышыр. Һалбуки мүәллифин нәтичәси илә дүнјәви һадисәләрни гаунаујгунлугуну иңкар едән индетерминизм тәлими бир-биринә дабан-дабана зиддир. Сонра мүәллиф Сабирни дүнјәкөрүшүнү гәдим јунаи философу Епиктетни (50-чи илә јахын—138-чи илә јахын) тәлими илә баглајыр вә беләликлә, јени бир сәһвә јол верир. Доғрудур, Епиктетни тәлиминдә гулдарлыг ичтимаи гурулушуна гаршы мәзлум күтләләрни пассив е'тиразы аз да олса, өз әксини тапмышдыр. Лакин онун тәлиминә көрә, јал-

<sup>1</sup> Нүсәји Мирзә Чамалов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 11.

<sup>2</sup> Јенә орада, сәһ. 10.

ныз хейрхаһлыг инсан үчүн эн бөжүк не'мәтдир. Епиктет һажатын бүтүн эзаб вә вәһшиликләринә итаәткарлыгла дөзмәжә, истисмарла, гулуу һүгүгсуз вәзијјәти илә, ич-тиман вә сијаси зүлмлә барышмаға чағырыр. Онуи бу чағырышлары мүртәче характер дашыјыр вә объектив сурәтдә гулдарлар синфинин мәнәфејинә хидмәт едирди<sup>1</sup>.

Һалбуки Сабир сатирасына фәал мүбаризәжә чағырыш руһу һакимдир. Шаир һикмәтли сатиранын үстү-өртүлү, лакин мә'налы, дүшүндүрүчү ифадәләри илә зәһ-мәткеш күтләләри ачыг вә фәал ишгилаби мүбаризәжә дә'вәт едир. онлары зор ишләтмәжә, зүлмә, истисмара, ичтиман бәрабәрсизлијә зор васитәсилә сон гојмаға чағырырды. Одур ки, Сабирни дүнјакөрүшүнү Епиктетни тә'лими илә багламаг јанлышдыр.

\* \* \*

Ачыг демәк лазымдыр ки, мүасирләринин Сабир ја-радычылығы һаггындаки мәгаләләриндә бир нөв алу-дәлик вардыр. Буна бахмајараг онлар, јери кәлдикдә, шаирни эндидијјәтләриндән, дүнјакөрүшүнүн, ја-радычылығынын мәһдуд чәһәтләриндән дә данышмышлар. Мә-сәлән, Сабирни динә мүнәсибәтиндә олан зиддијјәти ач-маг үчүн Чәлип Мәммәдгулузадәнин образлы шәкилдә сөјләдији бир фикир чох әһәмијјәтлидир.

Ч. Мәммәдгулузадә Сабирни динә мүнәсибәтнини зиддијјәтли олдуғуну кәстәрәрәк деминдир: «Һоһоһ-намә»<sup>2</sup> китабында Сабирни «Сабир» тәхәллүсү алтында јазыларынын дәрчинин көрөндә она әфсус етдик ки, «Дашгәлбли инсанлары нејләрдин, илаһин» кими бир

<sup>1</sup> Бах: История философии в четырех томах, том I, Издательство Академии Наук СССР, Москва, 1957, стр. 154—155.

<sup>2</sup> Ч. Мәммәдгулузадә бурада «Һоһоһнамә»нин 1922-чи ил нәш-рини нәзәрдә тутур.

мәңзүмәжә (сәһ. 174) Һачы Мәчид Әфәндизадәһини вәфаты мүнәсибәтилә Сабирин чох јаныглы мүтәәссир гәсидәси дәрч олунуб (сәһ. 313).

Олун үчүн мән һәмәвәгт «Сабир» ләфзини бир јанда көрәндә вә ешидәндә белә бир хәјалата чумурам: иә үчүн дунја белә гурулубдур ки, күн ләкәсиз олмур вә гызылкүл тикансыз битмир? Вә бәлкә һәмин дунја ганунунун тәсириндәндир ки, Һолһол кими ән гијмәтли вә һадир шаиринини күлхарлығыһини ифтинә диндарлыг сармашыглары да кәлиб гарышајды кәрәк»<sup>1</sup>.

Ч. Мәммәдгулузадә бурада Сабирин динә мүнәсибәтиндә олан икилији, зиддијјәти өзүнәмәхсус мүдрик бир әда илә ачыб көстәрминдир. Бөјүк әдиб демәк итәјир ки, Сабир дини мөвһуматы, түфејли руһаниләри кәскин гамчылајан әсәрләрлә јанашы мүртәчә дин хадими Һачы Мәчид Әфәндизадәһини вәфаты мүнәсибәтилә јаныглы бир гәсидә дә јазмышдыр ки, бу да шаирин дунјакөрүшүндәки зиддијјәтләрини нәтичәси иди.

Ч. Мәммәдгулузадәһини бу фикри барәсиндә илк дәфә филоложии елмләр һәмнәәди Миндһәт Ағамиров бәһс едәрәк јазмышдыр: «Ч. Мәммәдгулузадәһини бу гејдләриндә Сабирин динә бахышлары һаггында әсасән дүзкүн фикир јеридилир. Әкәр Сабирин диндарлыг маһијјәти даһијан әсәрләрини чыхмагла, галај јарадычылығы, о чүмләдән онун дин вә мөвһумат әлејһинә јазылај әсәрләри «күнәш», «гызылкүл», «күлхарлығыла» мүгајисә едилсә, онун дини руһлу ше’рләри јалһыз бир «ләкә», «тинкан» вә «сармашығы» хатырладыр»<sup>2</sup>.

Лакин бу доғру фикирдән сонра М. Ағамиров белә бир јаплыш нәтичәјә кәлир ки. «динә бахышларында

<sup>1</sup> Чәлил Мәммәдгулузадә. Сабир барәсиндә хатиратым, «Мүәсирләри Сабир һаггында», сәһ. 159.

<sup>2</sup> М. Ағамиров. Сабирин дунјакөрүшү, Азәрбајҗан ССР. ЕА Нәшријјаты, Баки, 1962, сәһ. 123.

Сабир динсизлик, аллаһсызлык, атеизм сәвнәһәснә жүк-сәлә билмишдир»<sup>1</sup>.

Доғрудур, мұәллиф һәмнин иддиасындан сонра көстәрир ки, «шаир динни ичтиман көкләрини, динни дә бүтүн истисмарчы гурулушла бирликдә арадан галдырылачағыны ајдын тәсәввүр едә билмәмишдир». Анчаг бу да мұәллифин јухарыдакы иддиасыны доғрулда билмир. Чүнки Сабир һеч бир вахт ачыгдан-ачыға «динсизлик, аллаһсызлык, атеизм» сәвнәһәснә жүксәлә билмәмишдир. Филоложик елмәр памизәди Ә. Мирәһмәдовун көстәрдији киши, «...әслиндә иһтәр бир шәхсијјәт, иһтәрсә дә бир мүтәфәккир олараг Сабир һәнки динсиз, атеист олмуш, бәлкә диндарлык өмрү боју онун зәиф чәһәти олараг галмышдыр. Онун јарадычылығында, шәрләриндә иһә дин мәсәләси чох энддијјәтли бир шәкилдәдир. Ајры-ајры әсәрләриндәки өтәри динни мотивләрдән башга, шаирин гәләминдән хүсуси олараг сырф динни мөвзуда, динни дүнјакөрүшү илә јазылмыш әсәрләр дә чыхмышдыр»<sup>2</sup>.

Анчаг бу энддијјәт Сабирин мөвһумата, фанатизмә, хүсусән дин хадимләри әлејһинә апардығы мүбаризәнин тарихи әһәмијјәтинин ашағы салмыр. Шаирин дини фанатизми, мөвһуматы амансызлыгла гамчылајан, дини әлләриндә «гулдурчулуғ түфәнки» едән руһаниләри өлүмчүл тәнгидә тутан әсәрләринин объектив тәсири охучуда динә гаршы дәрин икраһ һисси доғурмуш, һәтта мүәјјән мәһнада динсизлијин тәблигинә белә кәлиб чыхмышдыр. Бу нәтичәјә етираз едиб дејә биләрләр: ахы, диндар динсизлијин тәблиғ едә биләрми? Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, бурада сөһбәт динсизлијин мүстәғим тәблиғи һаггында кетмир, шаирин әсәрләринин объектив тәсириндән

<sup>1</sup> М. Ағамиров. Сабирин дүнјакөрүшү, Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, Баки, 1962, сәһ. 12.

<sup>2</sup> Әзиз Мирәһмәдов. Сабир, Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, Баки, 1958, сәһ. 253—254.

кедир. Ленинни ин'икас нэзэријјэси өјрэдир ки, сэнэт-карыи јагадычылыгында объектив ичтиман варлыгыи ин'икасы бэ'зэн сэнэткарыи шэхси көрүшлэринэ зидд олан нэтичэлэр дэ верир. Сабирни шэхси көрүшлэри илэ дини фанатизми тэнгид едэн сатираларыиыи арасындакы зиддијјэт мэхз бунуила изаһ едилмэлидир.

Сабир јагадычылыгыныи, демэк олар ки, һеч бир саһэси мүасирлэрини диггэтиндэн јајынмамышдыр. Олар Сабир сатирасыныи эдэбијјата, дөврүи шаирлэрини јагадычылыгына көстэрдји тэ'сирни күчүнү дэ дујмуш вэ бу һагда бэлс етмишлэр.

1911—1918-чи иллэрдэ ушаглэр үчүн нэшр едилэн «Мэктэб» журналыныи редакторларыиан бири Эбдүррәһман Эфэндизадэ Тофиг (1884—1918) деминшир: «Сабирни адыны тарих унутмаз... Чүнки о, бөјүк бир шаир иди, ше'рини бөјүк устады иди... Мэрһумун бөјүклү јү орасындадыр ки, о, ше'римиз үчүн башга бир јол, тэзэ бир чығыр ачды. Өз вахтындакы шаирлэрэ бу јолу көстэрдди. Оилара бу јолда уstad олду. Көстэрдји јол исэ чох ајдын вэ гајэт дэ доғру олдуғу үчүн һәр кэс дајанмагызыи габул етди»<sup>1</sup>.

Э. Тофигдэн бир ил эввэл Эли Фәһми дэ тэхминэн, ејни фикри сөјләмишир. Э. Фәһми деминшир ки, Сабир «јени вэ кэнч аднблэриимиз үчүн јени бир јол, јени бир чалдэ ачды», о ше'рдэ эски үсулун мәнфээтиндэн зијадэ «мэзэррәти олдуғуну» оилар аичаг «Сабирни сә'ји илэ» аилајыб, јени јолла, јә'ни Сабирни ачдыгы јол илэ кетмәјэ башладылар<sup>2</sup>.

Бу, тамамилэ доғру фикирдир. «Молла Нэсрэддини» нэшрэ башлар-башламаз Чәлил Мәммәдгулузадэнин

<sup>1</sup> Э. Тофиг. М. Э. Сабир, «Мүасирлэри Сабир һагында», сәһ. 59.

<sup>2</sup> Э. Фәһми. Э. Сабир, «Игбал» гәзети, 12 ијул 1912, № 110.

ифадасы илэ десэк, журналын сәһифәләриндә Сабирни гопардығы «нәрилти вә курулту»<sup>1</sup> һәјәтдан узаг кәзән, көһнә үсулла гәзәл, гәсидә јазан шаирләри ојатды, онларын јарадычылығына јени истигамәт верди.

Сабирни нәрилтисиндән сонра Әли Нәзми—Сижимгулу (1878—1946) вә Әли Рази Шәмчизадә—Дабанычатдаг хала (1888—1938) Кәһчәдән, Ә. Гәмкүсар—Чүвәллағы (1880—1919) Нахчывандан, М. С. Ордубади—Һәрдәмхәјал (1872—1950) Ордубаддан, Мирзә Әли Мөчүз (1873—1934) Чәнуби Азәрбајчандан, Әли Мәһзун Рәһимов—Јетим чүчә (1886—1934) вә Мирзә Чаббар Әскәрзадә—Мәһкәмә пишији (1884—1966) Јеревандан, Саалман Мүмтаз Әскәров—Хортданбәј (1884—1937) Ашгабаддан, Әлаббас Мүзһиб—Бабаји—Әмир (1883—1938) Бақыдан баш галдырыб бөјүк шаирни сәсинә сәс вердиләр, онун ачдығы јолла кедиб, көһнә дүија илэ мүбаризәдә онун давамчылары вә садиг сипаһдашлары олдулар. Беләликлә, Сабир әдәби мәктәби јаранды.

Һеч шүбһәсиз ки, буларын һәр бири өзлүјүндә истәдаллы шаирләрдир. Лакин Сабир онлары өз поезијасынын күчлү ганадлары алтына алды, сатира сәһәсиндә онлар бөјүк шаирни тәсириндән јаха гуртара билмәјиб, әдәбијјатымызын тарихинә Сабир әдәби мәктәбинин шакирдләри вә давамчылары кими дахил олдулар.

«Сижимгулунамә»јә јаздығы мүгәддимәдә Чәлил Мәммәдгулузадә Сабирни сатирасы илэ Ә. Нәзминин әсәрләри арасында мүгајисәләр апарыб мәфкурә, мөвзу вә форма чәһәтдән бу ики шаирни бир-биринә чох јахын олдуғларын кәстәрдиқдән сонра демшидир: «Мөвзуда вә мәзмунда мүштәрәк олмаларындан савајы, «Молла Нәсрәддин»ә мүхтәс бу ики ләззәтли шаирни кәламын

<sup>1</sup> Ч. Мәммәдгулузадә. Фелјетонлар, моголәләр, хатирәләр, мәктублар, АДУ Нәшријјаты, Бақы, 1961, сәһ. 837.

мәзә вә ширилији барәсиндә биз һәмишә бир-биринә охшатмышыг. Вә лакин бу да чүмләжә мә'лумдур ки, Сабир һеч кәсә јох, бәлкә Сижимгулу Сабирә охшајыбдыр вә күман едирәм ки, белә бир тәшбегә ифтихар да елибдир»<sup>1</sup>.

Бу фикир тәк Әли Нәзмијә дејил, Сабирини давамчылары олаи бүтүн сатирик шаирләрә аиддир. Онларын һәмисы Сабирә охшајыр, чох вахт Сабирини ишләдији мөвзуларда јазыр, Сабирини тәнгид һәдәфләринә әләвә зәрбә ендиридиләр. Молланәсрәддинчи шаирләрдән һәр һаиһын јарадычылығыны алсаиыз, Сабир сатирасынын хош тә'сирини дәрһал дујачагсыиыз. Бу тә'сир онларын әсәрләринини һәм мәфкурәсиндә, һәм дә мөвзу вә формасында өзүнү көстәрәчәкдир. Молланәсрәддинчи шаирләрини һеч бири Сабирини тә'сириндән гуртара билмәмиш, әслиндә онлар һеч буна чалышмамыш, әксинә, Сабирә охшадыглары, «сабиранә» сатиралар јаздыглары үчүн фәхр етмишләр. Сонралар Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә јени сәһифә ачаи, јени әдәби мәктәб тә'сис едән Ч. Чаббарлы кими гүдрәтли сәнәткар белә, јарадычылығынын илк дөврүндә, сатирик ше'рләр јаздығы заман Сабирини давамчысы олмушдур<sup>2</sup>. Оун сатирик әсәрләриндә Сабир ше'ринини хош әтри дујулмагдадыр.

Бу, һеч дә тәәччүблү дејилдир. Бөјүк сәнәткарлар һәмишә мүасирләри олаи јазычыларын јарадычылығына күчлү тә'сир көстәрмиш вә һәмин тә'сир узун мүддәт давам етмишдир. Фүзули вә М. Ф. Ахундов буна ән јахшы мисал кими көстәрилә биләр. Башга халгларын әдәбијјатында да белә сималар олмушдур.

Сабир сатирасынын тә'сир даирәси чографии сәһәд

<sup>1</sup> Ч. Мәимәдгулузадә. Көстәрилән әсәри, сәһ. 842.

<sup>2</sup> Бах: М. А р и ф. Чәфәр Чаббарлынын јаралычылыг јолу. С. М. Киров адына АДУ Нәшријјаты, Баки, 1956, сәһ. 24.

танымыр. Сабирини һикмәтли сатиралары Азәрбајчанын һудудларыны ашараг Орта Асија, Татарыстан, Иран вә башга өлкәләрин дә әдәбијјатына тәсир көстәрмишдир<sup>1</sup>. Ираның көркәмли сатирик шаири М. Ә. Әфрәштә (1908—1959) етираф етмишдир ки, «мән Сабирдән илһам алмышам. Бу бир һәгигәтдир. Кичик јашларымдан башлајараг Сабирини әсәрләри илә таныш олмушам вә бу танышлыг мәнни Азәрбајчан дилини өјрәнмәјә сөвг етди»<sup>2</sup>.

Мүәсирләри Сабир јарадычылығынын бу хүсусијјәтини, јәни дөврүн әдәби һикишафына мүсбәт тәсир мәсәләсини дә унутмамыш, өз јазыларында бу һагда да илк дәфә фикир сөјләмишләр.

\* \* \*

М. Ә. Сабирини әсәрләри Чәнуби Азәрбајчанда кенни јайылараг, һәлә шаирини сағлығында бөјүк шөһрәт тапмышдыр. «Һопһопнамә» Шимали Азәрбајчанда олдуғу кими, Чәнуби Азәрбајчанда да охучуларын столүстү китабы олмушдур. Тәбризини көркәмли шаирләриндән Мирмәһди Етимад Натиғинин Сабирә һәср етдији бир шәһрипдә биз охујуруг:

Сәндән сәни бу өлкәдә јакшы танырыг биз,  
Көвлүм нечә гәи олмасын һәр дөврдә сәһисиз!  
Өмрүн бөјү бу өлкәмизә һидмәт едибсэн.

<sup>1</sup> Бу һагда бах: Әзиз Мирәһмәдов. Сабир, Бақы, 1958, сәһ. 355—417; Ә. И. Шәмидә, Х. М. һачыјева. Сабир вә мүәсир сатирик Иран поезијасы, Азәрбајчан ССР Елмәр Академијасынын хәбәрләри, ичтиман елмәр серијасы, 1962, № 5, сәһ. 61—75; Пәһли Хәлилов. Уағ елли, јакшы үрәкән мүәсирләр, «Азәрбајчан» журналы, 1962, № 5, сәһ. 62—65.

<sup>2</sup> Х. һачыјева. Иранда М. Ә. Сабирини давамчларындан М. Ә. Әфрәштә јарадычылығынын илк дөврү һаггында, Азәрбајчан ССР Елмәр Академијасынын хәбәрләри, ичтиман елмәр серијасы, 1962, № 5, сәһ. 135.

Һагг сөзләр үчүн горхулу јолларла кедибсән.  
Заһирдә әкәр кетмиш олубсан әлиминдән,  
Өлмәз әсәрин нә'рә чәкир:—Өлмәмисән сән!¹

Сабирин Чәнуби Азәрбајчанда нечә кенни мәшһур олмасы бу мисраларда сәминијјәтлә ифадә едилмишдир.

Тәбризин башга бир көркәмли шаир, шаһ үсули-ндарәсинин зинданында һәлак олан Әли Фитрәт (1890—1948) Сабир устад бир шаир, анчаг дүз демәји севән һәгигәт гәһрәманы, милләтә доғру јол көстәрән чәсур бир вәтәндаш кими вәсф етмишдир².

Сабирин чәнублу достлары—мүһәррир Искәндәр Гаф-фарин вә мүәллим Абдулла Фәривар (1883—1959) бөјүк шаир һаггында сәмини хатирәләр јазмышлар. һәмин хатирәләрдә Сабирин һәјатына даир мараглы мә'луматлар верилмишдир³.

М. һ. Шәһријар Шәрг әдәбијјатынын тәчәддүд дөв-рүндән бәһс едәркән демишдир ки, шә'рдә јени үслубу «...мәшрутәнин әввәлләриндә «Молла Нәсрәддин» мәч-муәсинин шаирләри вә јазычыларынын, хүсусилә јара-дычылығында ичтиман-сијаси мөвзулары әкс етдирән Ширван даһисн мәрһум Сабир әфәндинин әсәрләриндә даһа ајдын көрмәк олур»⁴.

Чәнуби Азәрбајчанын исте'дадлы филологларындан, бизим гәләм јолдашымыз Гафар Кәндли белә бир доғру фикир сөјләмишдир: «Азәрбајчанда (мүәллиф Чәнуби Азәрбајчаны нәзәрдә тутур—А. З.) јаранан демократик

¹ М. Е'тимад. Сабирин руһуна, «Мүәсирләри Сабир һаггында», сәһ. 283.

² Әли Фитрәт. Бөјүк Сабирә, јенә орада, сәһ. 281.

³ Бах: Искәндәр Гаффарин. һәзин бир хатирә, «Мүәсирләри Сабир һаггында», сәһ. 230; А. Фәривар. Хатирәләрим, јенә орада, сәһ. 232.

⁴ М. һ. Шәһријар. Әфсанеји-шәб (фарсча), Теһран, 1336 (1957), сәһ. 5.

реалист әдәбијјат үмумазәрбајчан әдәбијјатынын ики гүввәтли голундан бирини тәшкил едир. Ваһид бир халгын мә'нәвијјатынын, милли варлығынын, бәдни тәфәккүрүнүн ифадәчисә олан әдәбијјатын һәр ики голунун наилијјәти ејни әдәбијјатын наилијјәтидир. Бу әдәбијјаты Араз чајынын ортасындан баш галдырмыш гочамаһи вә әзәмәтли бир чинара бәнзәтмәк олар ки, онун шимала вә чәнуба узанаһи гол вә шахәләри ејни һавадан нәфәс алмыш, онун ришәләри ејни су вә торпагдан гидаланмышдыр»<sup>1</sup>.

Буна көрәдир ки, Азәрбајчан әдәбијјатынын һәр һансы бир проблемнән данышылырса, онун чәнуб голуну унутмаг олмаз. Демәк, мүасирләринни Сабир јарадычылығына мүнасибәтиндән бәһс едәркән шаирни чәнублу мүасирләринни дә Сабир һаггындакы фикирләриндән бәһс ачмадан мөвзуну там әһәтә етмәк олмаз.

М. Ә. Сабирни чәнублу мүасирләриндән онун јарадычылығы һаггында нисбәтән әтрафлы мә'лумат верән вә долгун фикир сөјләјән Әли Әкбәр Деххудады (1879—1956). Мәшрутә һәрәкәты илләриндә «Сури-Исрафила» гәзетиндә Сабирни тә'сири алтында фарсча вә азәрбајчанча сатирик ше'рләр нәшр етдирән көркәмли Чәнуби Азәрбајчан әдиби Ә. Деххуда чохкылдлик «Лүғәтнамә» әсәриндә Сабирни тәрчүмеји-һалы вә јарадычылығы һаггында бир сыра гиймәтли фикирләр сөјләмишидир. Ә. Деххуда Сабирни «доғулдугу кечә јүз иллик јол кедән» бир ушаға бәнзәтмишидир<sup>2</sup>. Мәчәзи шәкилдә дејилмин һәммин фикрини мүстәғим мә'насы будур ки, «Сабирни көрдүјүниш бүтөв бир әсрдә көрүлән ишә бәрәбәрдир». Сонра Ә. Деххуда өз фикрини тәхминән ејни шәкилдә дәгиг-

<sup>1</sup> Иран Азәрбајчаны јазычыларынын әдәби мачмуәси, «Азәрбајчан» рузнамәсини нәшријјаты, сәһ. 1.

<sup>2</sup> Әли Әкбәр Деххуда. Лүғәтнамә. (фарс дилиндә), Тегран, 1335 (1956), чилд 23, 24.

лэшдирэрэк жазмышдыр: «...О өз эсринин жазычыларындан вә дөврүнүн ичтиман фикриндән жүз иллэрлә ирәли кетмишдир»<sup>1</sup>.

Көрүндүжү кими, Сабир жарадычылыгы хаггында онун чәнублу мүасири Ә. Деххуда илә инималлы мүасири А. Сәһһәт тәхминән ејни фикирдә олмушлар.

Даһа сонра Деххуда Сабирин бүтүн Јахын Шәргдә «ше'рә јени үслуб вә јени метод кәтирән илк тәшәббүс-кар» адландырага, онун новаторлуғуну дүзкүн мә'на-ландырмышдыр. Эсәринин башга бир јериндә о, Сабир сатирасынын мәфкурә истигамәтиндән бәһс едиб көстә-рир ки, дөврүн ичтиман-сијаси мәсәләләрини шәрһ ет-мәкдә «Сабирин гәләми мә'чүзәләр жарадырды», Сабир азадлыг вә мәшрутә һәрәкатынын гызгын тәрәфдары иди, зүлмә иифрәт бәсләјирди; өз эсәрләрн илә мәшру-тәчиләри мүбаризәјә руһландырыр, онлары фәдакарлы-га, мүтләғијјәт үсули-идарәсинә сон гојмаға, истибадд зәнчирини гырыб атмаға чагырырды. Сабир һәгиги ре-алист иди, эсәрләриндә «һәјат һәгигәтләриннә садиг гала-раг, халгын ејибләрини ачыб көстәрмәклә онларын исла-һына чалышыр»; чаһил, ријакар, икиүзлү руһаниләри өлүмчүл тәнгид атәшинә тутур, халгын ичәрсиндән чы-хан, халгла бағлы олан шәхсләрә «әбәди һәјат верирди». Мүәллиф давам едәрәк көстәрир ки, Сабир бүтүн бу нә-чиб ишләри чох чәтин бир шәрантдә көрүр, тә'гибләрә чәсарәтлә дөзүр, тәкфир вә тәһгирләри сојуггаплылыгла гаршылајыр, «һагг севән ишәи олдуғуну» ифтихарла сөјләјирди. Сонра Деххуда Мирзә Әләкбәр Сабир сати-расынын Иранда бөјүк шөһрәт газанмасындан, чох ке-ниш иштишар тапмасындан бәһс едиб дејир: «Сабир елә бир көркәмли шаир иди ки, онун сәјәсиндә тәкчә Азәр-бајчан дилини биләнләр јох, Азәрбајчан дилини билмә-

<sup>1</sup> Ә.ли Әкбәр Деххуда. Лүғәтинамә (фарс дилиндә), Тег-ран, 1335 (1956), чилд 23, 24.

жәңләр дә «Молла Нәсрәддин» журналыны охумаға мејл вә рәғбәт көстәрридиләр»<sup>1</sup>.

Деһхуда «Лүғәтнамә»дә Сабир сатирасынын мүасирләрн олан шаирләрнн јарадычылығына көстәрдијн тәсирдән дә данышыр, заманын јазычыларынын Сабирә бөјүк бир мүәллим кимн бахдыгларына, ондан нечә тәсирләндикләрннә ишарә илә дејир: «...Сабир елә бир шам иди ки, бир чохлары онун әтрафында пәрванә кимн доланырды»<sup>2</sup>.

Кәтирдиймиз мисаллардан ајдын көрүнүр ки, Әли Әкбәр Деһхуда Сабир јарадычылығынын маһијјәтини тәшкил едән нөгтәләрн һәссаслыгла тутмуш вә дүзкүн шәрһ етмишдир. Деһхуданын тәһлилләрннн дәгиглијн вә онун апардығы елми үмумиләшдирмәләрнн сәвијјәси шаирнн шималлы мүасирләрннн тәһлилләрнндәки сәвијјәдән неч дә ашағы дејилдир. Деһхуда Сабир јарадычылығыны; онун Азәрбајчан вә Јахын Шәрг ичтиман фикриянн инкишафында ојнадығы ролу, һәмнн өлкәләрнн әдәбијјатынын тарихиндәки мөвгејинн там әзәмәтилә шәрһ етмишдир.

Мәшһур ингилабчы вә аловлу мүһәррир Сејид Чәфәр Чавадзадә Пишәвәри (1892—1947) икинчи дүнја мүһарибәси заманы Теһранда бурахдығы «Ажир» («Һәјәчан») гәзетиндә Сабир сатирасынын Иранын, о чүмләдән Чәнуби Азәрбајчаяын мәшрутә һәрәкатына көстәрдијн мүсбәт тәсирн шаирнн тарихи бир хидмәти кимн гәјмәтләндирмишдир. Мүәллиф јазыр ки, *молланәсрәддинчи шаирләрнн Иранда «камали-шөвг вә бөјүк һәвәслә» охунан шәрһләрнндә «мәшрутә һәрәкаты дөврүнүн һәм азадиханларынын, һәм дә мүртәчеләрннн чанлы сурәтләрн рәсм едилмиш вә онларын әһвали-руһијјәләрн тәчәссүл*

<sup>1</sup> Көстәрилән әсәри, сәһ. 99.

<sup>2</sup> Јенә орада, сәһ. 100.

олунмушдур. Сабирин ше'рлэри ичэрисиндэ елэ парчалара раст кэлирик ки, онлар бизим вичданымыза нүфуз едир»<sup>1</sup>.

Мэгалэдэ Сабирин адыны хүсусилэ гејд етмэси көс-тэрир ки, Пишэвэри «молланэсрэддинчи шаирлэр» дедикдэ, неч шүбһэсиз, биринчи нөвбэдэ Сабирин нэзэрдэ тутурду.

Мэгалэнин ахырында Пишэвэри тэкрар Сабир жарыдычылыгы үзэринэ гајыдараг дејир: «Сабирин чаризм үсули-идарэсинин һөкм сүрдүјү бир шэраитдэ чап олунмуш ше'рлэри» сүбут едир ки, «Иран азадихаһларынын мүбаризэсинэ вэ иранлыларың шэрәфинин горунмасына Гафгаз зијалылары нэ гэдэр бөјүк рәғбэт бэсләмиллэр».

Беләликлэ, Сабирин ше'рлэрини Гафгазын бүтүн мүтэрәгги зијалыларынын сәси кими гијмэтлэндирэн мүәллиф Сабир сатирасындакы үмумилэшдирмэ гүдрәтинин дүзкүн мәналандырмышдыр.

Чәнуби Азэрбајчан алимлэриндэн Мирзэ Мәммәдәли Мүдәррис Тәбризи дэ (1879-1954) Шәрг аләминин бөјүк сәнәт адамларынын һәјат вэ жарыдычылыгына һәср олунмуш «Рејһанәтүл-әдәб» әсәриндэ Сабир һаггында мүхтәсәр мәлумат вермиш, онун сатирасынын хүсуси-јәтлэриндән, тәнгид һәдәфлэриндән бәһс етмишдир. М. М. Мүдәррис Тәбризијә көрә әһалинин јохсул тәбәгэлэринин мүдафиә, мәдәни һәјат уғрунда мүбаризә, дөврүн һаким гүввэлэринин тәнгид—Сабир жарыдычылыгынын руһу вэ чаныдыр; Сабир истәјирди ки, һәмвәтәнлэри гәфләт јухусундан ајылыб, мәдәни һәјата говушсунлар. Мүәллиф шаирин Иран әдәбијјатына тә'сириндән дэ да-

---

<sup>1</sup> С. Ч. Пишэвэри. Сабир һаггында, «Мүәсирлэри Сабир һаггында», сәһ. 126—127.

нышараг дејир ки, Сабир өз эсэрлэри илэ «Иран мәдәнијјәтинин јүксәлмәсинә көмәк етмишдир»<sup>1</sup>.

Мүдәррисин мә'лүматы, шәрһлэри сәтһи характер дашыса да, мараглы вә әһәмијјәтлидир.

Чәнуби Азәрбајчаңда Сабир әдәби мәктәбинин көркәмли шакирдн вә давамчысы олан Мирзә Әли Мө'чүз Шәбүстәри (1873—1934) Сабирә бөјүк устад кими бахмыш, бүтүн јарадычылығы боју ондан өјрәнмишдир. Мө'чүз Сабирн өзүнүн мүәллими һесаб едәрәк демишдир: «Мән кәрәк халгымы Сабир кими ајылдам»<sup>2</sup>.

Мә'лүмдур ки, мүәллиф бу сөзләрдә Сабирин эсэрләриндән, онун сатирасынын идејалылыгындан, хәлгилијиндән, мүасирлик руһундан, новаторлуғундан өјрәнмәји нәзәрдә тутур ки, бу да, бир тәрәфдән, бөјүк шаирин јарадычылығыны јүксәк гијмәтләндирмәк демәкдирсә, ди-кәр тәрәфдән, Сабир ше'ринин мүасирләринин ағлына, вичданына тә'сир көстәрдијинә, истигамәт вердијинә көзәл бир мисалдыр.

Мө'чүз сөз сәнәтинин вәсфинә һәср етдији «Гәләм» адлы бөјүк ше'риндә Сабирин адыны Шәргин Фирдовси, Хәјјам, Сә'ди, Низами, Хагани кими даһи сәнәткарлары илэ бир сырада чәкир<sup>3</sup>. Мө'чүз үчүн Сабир өлмәмишдир, диридир, чүнки гәләминдән һоһһоһун сөзләри чыхан бир шаир өлмәздир.

Бүтүн бунлар көстәрир ки, Сабирин чәнублу мүасирләри ону шималлы мүасирләриндән аз севмәмиш, шаирин јарадычылығы Азәрбајчанын шималында да, чәнуб-

---

<sup>1</sup> Ә. И. Шәмидә, Х. М. Гачыјева. Сабир вә мүасир Иран поезијасы, Азәрбајчан ССР Елмәр Академијасынын хәбәрләри, ичтиман елмәр серијасы, 1962, № 5, сәһ. 52.

<sup>2</sup> Ч. Гачыјев. XX әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, АДУ Нәширјјаты, Баки, 1955, сәһ. 296.

<sup>3</sup> М. Ә. Мө'чүз. Сечилмиш ше'рлэри, Азәрбајчан Дөвләт Нәширјјаты, Баки, 1954, сәһ. 17.

бунда да мүасирләринин ејни дәрәчәдә е'тирафыны га-  
займышдыр. Доғрудур, о заман истибад, мөвһүмат, чә-  
һаләт Шимали Азербайчана нисбәтән Чәнуби Азербай-  
чанда даһа күчлү иди. һәтта бир вахт «Молла Нәсрәд-  
дин» журналынын Иранда јажыямасыны шаһ һөкүмәти  
гадаған етмишиди<sup>1</sup>. Анчағ буна бахмајарағ, Сабир чәнуб-  
дакы охучуларын да гәлбинә јол тапмыш, шаһр чәнублу  
мүасирләринин дә јүксәк гүјмәт вә е'тирафына һанл ола  
билмишидр. Әлбәттә, бу, һәр шејдән әввәл, Сабир ше'ри-  
нин сәнәткарлығы вә шүүрлара нүфуз едән идрак гүд-  
рәти сәјәсиндә мүмкүн олмушидр.

\* \* \*

Мирзә Әләкбәр Сабирин мүасирләри олан јазычылар,  
мүһәррирләр онун јарадычылығы үзәриндә марағлы тәһ-  
лилләр апармыш, онун јарадычылығынын идеја истига-  
мәти, бәдин сәнәткарлығы хүсусијјәтләри, сатирасынын  
ичтиман-тәрбијәви әһәмијјәти, тәнгид һәдәфләри, халғын  
һәјатына, әдәби инкишафына тә'сири вә с. һағғында дүз-  
күн һөкмләр вермиш, ағлабатаң, мәнтиғи фикирләр сөј-  
ләмишләр. Мүасирләринин Сабир јарадычылығы һағ-  
ғындакы бир сыра фикирләри бу күн дә өз әһәмијјәтинин  
итирмәмишидр.

Лакин мүасирләринин Сабир јарадычылығы үзәрин-  
дәки тәһлилләриндә алудәчилик, биртәрәфлилик, бир-  
биринин тәкрат етмәк һаллары вардыр. Онлар Сабирин  
јарадычылығында вә дүнјакөрүшүндәки индијјәтләри  
ачыб көстәрә билмәмиш, бә'зән шаһрин сатирасынын  
ориғинал хүсусијјәтләринин бу вә ја баһға чәһәтнини,  
јарадычылығынын бу вә ја дикәр проблемнини јанлыш

<sup>1</sup> Бах: Н. Ахундов. «Молла Нәсрәддин» журналынын нәш-  
ри тарихи, Азәрнәшр, Бақы, 1969, сәһ. 130.

шәрһ етмишләр ки, бу һагда ашағыда аҗрыча бәһс олу-  
начагдыр.

Мүасирләринин Сабирә мүнәсибәтләриндәки җанлыш-  
лыглар тәсадүфи деҗилдир. Сабир киими нәһәнк бир сә-  
нәткарын һәгиги гиймәтинин анчаг марксизм-ленинизм  
дүнҗакөрүшү илә снлаһланмыш әдәбиҗјатшүнаслыг елми  
верә биләрди ки, Азәрбајчан совет филологларынын  
Сабир җарадычылығы үзәриндә апардыглары кениш тәд-  
гигат, җаратдыглары монографијалар бу һөкмү тәсдиг  
едән көзәл сүбутдур.

## Ү Ф Ә С И Л

### БӘ'ЗИ МҮБАҺИСӘЛӘР

*Өҗә тәнгид ет ки, тәнгидин дә  
тәнгид олмасын.*

*М. С. Ордубади*

Мә'лумдур ки, бир чох һалларда мүасирләри бөјүк  
сәләткарларын җарадычылығынын мә'на вә әһәмийәти-  
ни, аҗры-аҗры проблемләринин бирдән-бирә мәнимсәјә  
билмир, онлары лајигилә гиймәтләндирмәкдә чәтинлик  
чәкир, һәтта бә'зан җанлышлыгларә јол верирләр. Ејни  
һала биз мүасирләринин Сабир һаггындакы мөгәлә вә  
хатирәләриндә дә ара-сыра раст кәлирик.

Јухарыдакы фәсилләрдә мүасирләринин Сабирә бәс-  
ләдийи мүнәсибәтин, онун һаггында сөјләдикләри фикир-  
ләрин, әсасән, мүсбәт чәһәтләри ишыгландырылды. Ла-  
кин мүасирләринин Сабирин һәјаты вә җарадычылығына  
данр јазыларында зиддийәтли, көлкәли, бири-дикәринин  
рәдә едән, дүрүст олмасы шүбһә вә мүбәһисә доғуран  
фикирләр дә вардыр ки, биртәрәфлилийә, методоложи

сәһвә јол вермәмәк үчүн онларын да һаггында даныш-  
маг, елми чәһәтдән объектив шәрһ еднб гиймәтләндирмәк  
лазымдыр.

Мүасирләринни Сабир һаггында олан јазыларындакы  
гүсурлары, тәхминән ашағыдакы шәкилдә группашдыр-  
маг олар:

әдәби тәһлилләрдә јол верилән сәһвләр, шаирин сати-  
ра хүсусийјәтләрини, јарадычылығынын бә'зи мәсәләлә-  
рини дүзкүн баша дүшмәмәк вә јанлыш гиймәтләндирмәк  
һаллары;

мәғаләләрдә вә хатирәләрдә Сабирин һәјаты вә јара-  
дычылығы илә әлагәдар олан бә'зи һадисәләрин тәһриф  
едилмәси, ағыла батмајан, шүбһә доғуран фикирләр;  
зиддийјәтли һөкмләр;

мүбаһисәјә сәбәб олан вә индијәдәк мүбаһисәли га-  
лан бә'зи мәсәләләр.

Конкрет фактлара кечмәздән габағ, мүасирләринни  
Сабир јарадычылығына мүнасибәтләри үчүн сәчијјәви  
олан үмуми бир чәһәти көстәрәк. О да будур ки, мүасир-  
ләринни Сабирин јарадычылығына вердикләри бәдни  
тәһлилләрдә, јухарыда дејилдији кими, биртәрәфлилик,  
алуләлик вә бир нөв ибтиданлик вардыр. Аббае Сәһһәтин  
вә гисмән Јусиф Вазирин тәһлилләри истисна едиләрсә,  
онларын бәдни тәһлилләриндә дәрин әдәби үмумиләш-  
дирмәләр, демәк олар ки, јох кимидир. Онлар Сабир ја-  
радычылығынын маһийјәтини, шаирин сатирасынын бә-  
дни сәнәткарлығ хүсусийјәтләрини, дүнјакөрүшүнүн  
гүввәтли вә зәиф чәһәтләрини сөзүн һәгиги мә'насында,  
елми шәкилдә тәһлил етмәкдә чәтинлик чәкмишләр. Әс-  
линдә онлар буну едә билмәздиләр. Чүнки буну үчүн  
бәшәр ичтиман фикринин ән јүксәк зирвәси олан марк-  
сизм-ленинизм дүнјакөрүшүнә јијәләнмәк лазым иди ки,  
бу кејфијјәт дә онларын әксәрийјәтиндә јох иди. Мүасир-  
ләринни Сабир вә онун јарадычылығы һаггындакы јазы-

ларында, эдәби тәһлилләриндә, мұхтәлиф заманларда сөйләдиңкләри фикирләрдә олан бүтүн мөһдуд вә јанлыш чәһәтләр биринчи нөвбәдә бунунла изаһ едилмәлидир.

Ајры-ајры мұәллифләрин әсәрләриндә јол верилмиш конкрет сәһпләрә кәлдикдә, «Молла Нәсрәддин» журналы илә Сабирни бир-биринә гаршы гојмағ, «Сабир «Молла Нәсрәддин»н јетиншидирмишидир», јохса «Молла Нәсрәддин» Сабирни јетиншидирмишидир?»—кими вәхтилә кедән гејри-елми мұбаһисә биринчи нөвбәдә диггәти чәлб едир. Мәсәлән, јазычы Мәммәд Сәид Ордубади «әчәба, Сабир «Молла Нәсрәддин»ни нашири-әфкары, јахуд «Молла Нәсрәддин» Сабирни нашири-әфкары иди?» — суальны прәли сүрмүш вә үстүнлүјү Сабирә вермишидир. М. С. Ордубадијә кәрә, «Молла Нәсрәддин» журналына кенш шөһрәт газандыран, ону интишар етдирән биринчи амил Сабирдир; Сабирдән сонра «Молла Нәсрәддин» журналы «ағыр һәјат кечирмиш», тәнәззүлә уграмышыдыр<sup>1</sup>.

Бир заман Абдулла Шағ дә ејни фикирдә олмушдур. О, мөғаләләринин бириндә бу һағда јазмышдыр: «Молла Нәсрәддин» мәчмүәсинин ачмыш олдығу јени чәрәјан сәјәсиндә әдәбијатымыз һәјат вә һәгигәтә јохынлаша-рағ һәгиги јолуну тапды. О мәчмүәнин руһу, шүбһәсиз, Мирзә Әләкбәр Сабир иди. Нечә ки, Сабирин руһу мәчмүәдән ајрылдығы замандан о, күндән-күнә сөнмәјә мәһкүм олды»<sup>2</sup>.

Такин мәрһум јазычы сонралар бу фикриндән дашы-чыб, мәсәләнин бу шәкилдә гојулушунун јанлыш олду-гуну етираф етмишидир<sup>3</sup>.

Бу мұбаһисә ијирминчи илләрдә әдәби кәнчлији дә

<sup>1</sup> М. С. Ордубади. Сабир (мүғәддихә), «Һопһопнамә»нин 1922-чи ил наشري, сәһ. 13.

<sup>2</sup> А. Шағ. Сабир, «Мүәспрәри Сабир һағгында», сәһ. 85.

<sup>3</sup> А. Шағ. Ики дост, јенә орада, сәһ. 242.

марагландырмыш, Сабир һаггында јазан бәзи чаван мүәллифләр дә һәммин мәсәләни ејни шәкилдә гојуб һәлл етмәјә чалышмышлар<sup>1</sup>.

Мәсәләни бу шәкилдә гојулушу, әлбәттә, методоложи чәһәтдән јанлышдыр. Одур ки, сабиршүнаслар дәфәләрдә бу мәсәләјә гајытмалы олмуш, мәсәләни бу шәкилдә гојулушуну рәдд етмишләр. Мәммәдказым Әләкбәрли «Молла Нәсрәддин» журналы илә Сабирни гаршылыгы алағәсини шәрһ едәрәк демшидир: «Молла Нәсрәддин» Сабирә јарашырды, Сабир дә «Молла Нәсрәддин»ә. Булар бир-бирини бәзәјир вә тамамлајырды»<sup>2</sup>.

Әләкбәрлидән бир ил сонра профессор Әзиз Шәриф јешдән бу мүбәһисәни үзәринә гајыдыб, мәсәләни белә шәрһ етмишдир: «Сабир олмасајды, «Молла Нәсрәддин» журналы газандыгы нүфузу газана билмәзди» фикри доғру илә, «Молла Нәсрәддин» олмасајды, Сабир дә мејдана кәлмәзди» фикри дә доғрудур. Бу ики сима—«Молла Нәсрәддин» журналыны коллектив симасы илә халг шаирмиз Сабирни симасы ајрылмаз сурәтдә, бәрк-бәрк бир-биринә бағлыдыр, булар бир-бириндән ајрылмајыр»<sup>3</sup>.

Принсип етибарилә бу фикирләрин һәр икиси доғрудур. Лакин бу фикирләр бир гәдәр тамамланмалыдыр, белә ки, «Молла Нәсрәддин» дә, молланәсрәддинчиләрин «ағсаггал јолдашы» Чәлил Мәммәдгулузадә дә, Сабир дә о заманки ичтимаи мүһитни мәһсулудур. Онлары 1905-чи ил иңгилабы јетишдирмишдир. 1905-чи ил иңгилабы олмасајды, нә «Молла Нәсрәддин», нә Чәлил Мәм-

<sup>1</sup> Н. Сурхәј. Сабирни, «Молла Нәсрәддин»ми? «Азәрбајчан халг шаир Сабир», Бақы, 1924, сәһ. 12.

<sup>2</sup> Мәммәдказым Әләкбәрли. Ағлар күләјән һаггында. «М. Ә. Сабир», Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријаты, Бақы, 1962, сәһ. 20.

<sup>3</sup> Әзиз Шәриф. Сабир нә «Молла Нәсрәддин», јенә орада, сәһ. 70.

мэдгулузадэ, нэ Сабир, нэ дэ онларын мэслэкашлары олан дикэр јазычылар јетишэ билэрдилэр.

«Молла Нэсрэддин» журналынын этрафында бирлэшиб, өз эсэрлэри нлэ истисмар дунјасына гаршы, ишыгы кэлэчэк уғрунда чииши-чиишнэ мүбаризэ едэл јазычылар, һэр шејдэн эввэл, эмэл достлары идилэр. Белэ олдуғу һалда онлар бир-биринэ тә'сир кестәрмәјэ билмэздилэр. Ч. Мәммэдгулузадэнин фелјетонлары Сабирә јени мөвзулар вердији кими, Сабирин дэ мәнзум сатиралары Ч. Мәммэдгулузадәјэ мөвзулар вермишдир. Молла-нэсрэддинчилэр чэрәјанынын эн фәал сисаларындан бири, көркәмли әдиб Ә. һагвердијев вахтилэ бу мәсәләни чох көзәл шәрһ етмишдир: «Сабир һәгигәт ие'рдэ бөјүк мәнһарәт јетирмиш бир шаир иди. Сабир «Молла Нэсрэддин»дән чох габаглар ше'рләр јазарды. Нәһајәт, Сабир «Сабир» едән «Молла Нэсрэддин» олду. Тәб Сабирин иди, гафийәпәрдазлыг Сабирин иди, исте'дади-ше'ријјә Сабирин иди, фәгәт мөвзу верән «Молла Нэсрэддин» вә Мирзә Чәлил иди»<sup>1</sup>.

Молланэсрэддинчи шаирлэрини Сабирдән тә'сирләннб, шаирини ајры-ајры эсэрлэринэ нәзирәләр јаздылары мә'лум олдуғу кими, Сабирин дэ онларын бә'зилэринэ нәзирә јазмасы мә'лумдур. Бу чох тәбин бир һалдыр. Зира ваһид чәһһэдэ бирлэшинб, ејини мәғсәд уғрунда јазыб-јарадан сәнәткарларыни бир-биринэ тә'сир кестәрмәмәси гејри-мүмкүндүр. Одур ки, молланэсрэддинчилэрини бир-биринэ гаршылыгылы тә'сириндән данышмаг лазым вә вачибдир. Лакин ичтинман мүһити, сијаси шәранти нәзәрә алмајыб, онларын бирини дикэринэ гаршы гојмаг елми-методоложи чәһәтдән јанлышдыр.

---

<sup>1</sup> Ә. һагвердијев. «Молла Нэсрэддин» һаггында хатыратым, «Һүчүм» журналы, 1933, № 1--2.

Бә'зи мұәллифләр сүи'н олараг Сабирн «Һәјәт» вә «Фүјүзәт»ла бағлајыр, Сабирнн јетншмәснндә Әлибәј Һүсәјизадәннн бөјүк хидмәти олдугуну иддиә едирләр<sup>1</sup>. Бу, о гәдәр јанлыш бир иддиәдыр ки, онуиәла мұбәһисәјә киришмәјә белә дәјмәз. Доғрудур, Сабирнн «Һәјәт» гәзетиндә бир-ики шә'ри, «Фүјүзәт» журналыннда бир нечә гәзәли чыхмышдыр. Анчаг буиәләрә әсәсләнәрәг, Сабирн «Һәјәт» вә «Фүјүзәт»ла бағламаг, шаирнн јетншмәснндә Әлибәј Һүсәјизадәннн бөјүк рол ојнадығыны иддиә етмәк һеч бир елми дәлил илә тәсбит едилмәјән әсәссыз фикирдир. Сабирнн јарадычылығы—о заман Әлибәј Һүсәјизадәннн әдәби чәһһәсн илә үз-үзә дәјәннб сонәдәк онуиәла мұбаризә авараи иигилаби-демократик «Молла Нәсрәддин» чәһһәснннн шаһ дамарыннн тәшкил едир. Сабирн «Һәјәт» вә «Фүјүзәт»ла бағламаг, Ә. Һүсәјизадәннн Сабирә мұсбәт тә'сир кәстәрдијиннн тәсдиг етмәк таманлә һәгигәтә зидд олан бир иддиәдыр. Соиәләр Ә. Һүсәјизадә Азәрбајчандакы мұһәррирлик фәәлијјәтиннн хатырларкән өзү дә е'тираф етмишдир ки, о, ашағыларә ениб кеннш охучу күтләләрнннн шүуруна нүфуз едә билмәмишдир; о вахт «Молла Нәсрәддин» вә молла-нәсрәддинчиләр заманынн әдәби симасыннн мүәјјәнләшдирмиш, дөврүннн ичтиман-сијәси проблемләрнннн дүзкүннн ишығландырыб күтләләрннн руһуна вә шүуруна нүфуз едә билмишдир<sup>2</sup>.

<sup>1</sup> Бах: М. Гаджинский. Поэт-сатирик, «Каспий», 20 июл 1911, № 161; Сахиб Гирей. А. Сабир, «Каспий», 12 июл 1914, № 151; Сејид Һүсәјн. Сабир һағғында, Азәрбајчан ССР Мәркәзи архиви, фонд 83, сијаны 1, говлут 144.

<sup>2</sup> Бах: Әлибәј Һүсәјизадәнннн Азәрбајчан. Әдәбијјәт Чәмијјәтиннн 5 мартда олан тәнтәнәли ичласында сөјләдији вә соира лүтфәннннн јазыб чәмијјәтә вәрдији иттиг, «Әдәби парчалар», мај 1926, сајы 1, сәһ. 8; Азәрбајчан ССР ЕА мұхбир үзвү Н. Араслы. Тарихи бир е'тираф, «Бакы» гәзети, 5 июн 1967, № 129.

Лухарыдакы тәһилләрден биз көрдүк ки, мүасирләрини бөјүк әксәријјәти Сабир јарадычылығынын руһуну, әсасән, дүзкүн баша дүшмүш вә дүзкүн гијмәтләндирмишләр. Лакин бә'зи материаллар көстәрир ки, шаирни тәк-тәк мүасирләри онун јарадычылығынын һикмәтләрини дәрк етмәкдә чәтинлик чәкмиш, бә'зән исә баша дүшә билмәмиш, нәтичәдә јанлыш фикир сөјләмишләр. Мәсәлән, Әлаббас Мүзһиб М. Ә. Сабирни «Ше'рләри мәчмүәси»нә јаздығы мүгәддимәдә иддиә едир ки, куја «Сабир тәһил, тәдғиг, елм, фәлсәфә кими шејләрлә мәшғул олмамышды; јанашдығы мәсәләләрә елми бир көзлә вә ја бир мүтәфәккир олараг бахмадығы кими, һәч-ви нәзмләр јазмагда да мучид вә мүхтәрн дејил, мәтбуатын көстәрдијн јола, бурахдығы тә'сирә табе мүгтәдир бир шаирди. Јаздығы нәзмләрин чоһу да нәзирәдир»<sup>1</sup>.

Көрүн, кичик бир абзасда мүәллиф нечә бөјүк јанлышыгларә јол вермишидир... «Сабир мучид вә мүхтәрн» дејилмиш, Сабир сәдәчә бир нәзирәчи имиш<sup>2</sup>. Сабир мүтәфәккир дејилмиш, куја мәтбуатын галдырдығы мүасир мәсәләләрә сәс вермәк—ачылмыш јолла кетмәк, «тә'сирә

<sup>1</sup> М. Ә. Сабир, Ше'рләри мәчмүәси, Баки, Азәрнәшр, 1929, сәһ. 18.

<sup>2</sup> Сабирни нәзирәләрини сәдәчә «нәзирә» кими баша дүшмәк сәһәдир. Сабирни гәләминдән чыхан нәзирә, бәһзәтмә, тәһзил вә тәзминләр дә Азәрбајҗән ше'риндә тамамилә јеши бир һадисә иди. Бу һагда бах: Әкрәм Чәфәр, Сабирни јарадычылығында тәһзил, нәзирә вә бәһзәтмәләр, «Азәрбајҗән ССР Елмләр Академијасынын хәбәрләри», ичтиман елмләр серијасы, 1962, № 5, сәһ. 9—50; Әзиз Шәриф, Сабирни нәзирәләри, «Азәрбајҗән» журналы, 1962, № 5, сәһ. 89—96; Мирзағә Гулузадә, Сабир вә Фүзули преси, «М. Ә. Сабир (мағаләләр мәчмүәси)», Азәрбајҗән ССР ЕА Нәшријјати, Баки, 1962, сәһ. 157—172; А. Заманов, Фүзули вә Сабир, С. М. Киров адына АДҮ-нун «Елми хәбәрләри», һуманитар серија, 1968, № 2, сәһ. 21—23.

табе олмаг» демәк имиш... Бу идиаларын јанлышылығыны исбат етмәк үчүн мүбәһисәјә киришмәк — күнәшни варлығыны дананларла мүбәһисәјә киришмәк кимн бир шејдир.

Соира мүәллиф Сабир сатирасынын дилини тәнгид едир, вахтилә шаирин «Бејнәләмиләл» ше'ринин үзәриндә «тәсһилләр» апаран «Һәјәт» гәзетинә һагг верир. Әлаб-бас Мүзһибә көрә, Сабирин әсәрләриндә «сәрфү нәһвчә олан јанлышылыглар о гәдәр чохдур ки, нә гәдәр мүбәһисә гәли өртүләрлә өртүлсә дә, јенә дә әслини итирә билмә-јәчәкдир»<sup>1</sup>.

Һалбуки Сабир ше'рдә јенилик јаратдығы кимн, ше'р дилиндә дә јенилик јаратмышдыр. Сабирин сатира дили зәнкин, сәлис, ојнаг вә садәдир. «Һоһһоһнамә»нин үрәк-ләрә јол тапмасынын башлыча амилләриндән бири дә Сабирин ше'р дилинин хәлгиләндир. «Сабирин ше'риндә бөјүк хидмәтләриндән бири дә данышыг дили илә китаб дили арасындакы ајрылығы вүрүб јыхмагдан ибарәт олмушдур. Сабирә гәдәр кагыза, јазыја дүшмәк үчүн әч чох гәлиз ифадәләр сечиләрди. Бөјүк шаирин бу меј-ли рәдд етмәси, данышыг дилини чәсарәтлә ше'рә кәтир-мәси әдәбијјатда бөјүк бир кәшф олды. Бу хүсусијјәт шаирә јүз минләрлә чамаата мүрачиәт етмәк, өз хәлги-нын кенни күтләләрн илә дилләшмәк имканы вәрди. Охучулар бу ше'рдә өз арзу вә истәкләрини тапдығы кимн, Сабирин кәскин истәдәд вә илһамы да хәлг дили хәзинәсиндә өз зәнкин бәднн вәснәләрини тапды»<sup>2</sup>.

Көрүнүр ки, Сабирин ше'р дилиндә Мүзһибә х'ош кәл-мәјән чәһәт һәмнн бу хүсусијјәтдир. Елә буна көрә дә

<sup>1</sup> М. Ә. Сабир. Ше'рләри мөчмүәси. Баки, Азәрбајҗан, 1929, сәһ. 18.

<sup>2</sup> Мир Чәләл. Сабир ше'ри һаггында, «М. Ә. Сабир (мәгә-ләләр мөчмүәси)», Азәрбајҗан ССР ЕА Нәшријјаты, Баки, 1962, сәһ. 107.

о. Сабирин дилиндәки хәлгилији «түркчә» мұхалиф» һесаһ едәһләрә бәраәт газандырмаға чалышмышдыр.

Сабирин әсәрләри үзәриндә апардығы «тәһгиди мұһакимәләрини» даһам етдирәрәк, Ә. Мүзһиб даһа да ирәлијә кедиб, шаирин әрузун «вәзи вә аһәнк» гануһиларыны поэмагда, јахшы билмәмәкдә тәһсирләндирир. Буһун үчүн о, Сабирин, мұәллиһи Сејид Әзимин «Еј гәһин бу дили-мәһзуна сәфа» һисрасы илә башланан тәркиббәнди-нә<sup>1</sup> јаздығы тәһзилин<sup>2</sup> үчүнчү вә бешинчи бәндләрини һиссал кәтирир. Һәһин бәндләр буһлардыр:

Та дедин табеји-фәрман ол, олдум,  
Һүсһунә валегһу һејран ол, олдум,  
Ешгдә ханәси виран ол, олдум,  
Гапыма әчә илә дәрбан ол, олдум,  
Ағибәт мүстәһәгги-һан ол, олдум,  
«Көзәлим, һимди һәдир фәрһанын?  
Чаны гурбан сәнә бу һаланын!»

Әһр гылдыһи мәһә, шејда ол, олдум,  
Ешгдә һисәруна ол, олдум,  
Јә'һи сәрдадеји-севда ол, олдум,  
Тәрки-һамусә мұһәјја ол, олдум,  
Шә'һини ат чөлә, рүсва ол, олдум,  
Һәфәри-хәлгдә әдна ол, олдум,  
«Көзәлим, һимди һәдир фәрһанын?  
Чаны гурбан сәнә бу һаланын!»

Сејид Әзимин тәркиббәнди вә Сабирин тәһзили шәкилчә сәккизликдир. Һәр иһи әсәр әрузун рәмәл бәһрини једдинчи һөвүндә јазылмышдыр. Лакин Сабир тәһзилини јухарыдакы бәндләриндә ориһинал еффеһт јаратмағ үчүн гәсдән вәзидән кәһара чыхыб доғгузлуғ

---

<sup>1</sup> Сејид Әзим Ширвани. Сечилмиш әсәрләри, Бақы, 1937, сәһ. 276.

<sup>2</sup> М. Ә. Сабир. Һолһолһамә, Бақы, 1948, сәһ. 201.

шәклинә кечмишдир. Сабирин башга сатираларында да бу үсула раст кәлмәк олур<sup>1</sup>.

С. Мүмтазын<sup>2</sup> јухарыда һаггында данышдығымыз хатирәсиндә һәммин ше'рдәки бу чәһәт башга чүр изаһ едилр. Һәтта Сабирин өз дедикләриннә дә истинад олунур. Хатирәнин бу јеринин дүрүстлүјү шүбһә доғурур, чүнки Сабир кимн уstad бир шаирин ше'рдә вәзи позгунлуғуна јол вермәсиннә инанмағ чәтиндир.

Әлаббас Мүзинб мәгаләсиндә башга бир јанлышылыға да јол вермишдир: куја Ф. Көчәрли Сабирин јарадычылығына мәнфи тә'сир көстәрмишдир, куја Көчәрли Сабирин реал һәјәтлә бағлы олмајан гәзәл, гәсиндә, мәрсијә јазмаға сөвг етмишдир. Мүзинб јазыр: «Көчәрли Сабирә о вахт гәзәл, мәрсијә руһу әвәзиндә заманын тәгазасына данр мәнзүмә јазмағы төвсијә етмиш олсајды, әлбәттә, доғру рәһбәрлик етмиш олурду»<sup>3</sup>.

Һалбуки фактлар тамаминлә бунун әлејһинәдир. О заман Азәрбајчан әдәби тәнгидинин демократик чәһәсиннә башчылығ едән Ф. Көчәрлинин бүтүн реалист јазычылары, о чүмләдән Сабирә анчағ мүсбәт тә'сирин олмушдур. Буну исбат етмәк үчүн А. Сәһһәтин о заман Ф. Көчәрлидән алдығы бир мәктуба чаваб оларағ јаздығы ше'рин ашағыдакы мисраларыны хатырлатмағ кифајәтдир:

«Јазмысан тәә нә ше'јләр?»—дејә сорлун мөндән.

Руһумун тарына мизрабзән олдуи, гардаш!

Сабир илә белә мәктубу чоғ алдығ сәндән,

Һәр нә јаздығса, она бани сән олдуи, гардаш!

<sup>1</sup> Бу һагда бах: Әкрәм Чәфәр. Сабир ше'ринин вәзини, «Сабир (мәгаләләр мәчмуси)», Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријаты, Бақы, 1962, сәһ. 154; Әкрәм Чәфәр. Сабирин јарадычылығында тәһзил, нәзира вә бәһзәтмәләр, Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасынын хәбәрләри, ичтимаи елмләр сериясы, 1962, № 5, сәһ. 35—37.

<sup>2</sup> С. Мүмтаз. Сабир һаггында хатирәләрим, Азәрбајчан ССР Мәркәзи Дөвләт Әдәбијат вә Ичхәсәнәт Архиви, фонд 162, сјаһы 1, шһ 65.

<sup>3</sup> Ә. Мүзинб. Көстәрилән әсари, сәһ. 11.

Бир заман Насеһү Тәһрәһ илә Сабир, бәндә,  
Јашајырдыг һамымыз гәфләт илә фәхрәндә.  
Биримиз мәрсәјәкулугда бөјүк шаир иди,  
Биримиз сағарә маил, биримиз чананә,  
Биримиз һәчвдә Јәһма кими чох маһир иди,  
Лаүбали кешширди күнүмүз ринданә.  
О пәришан јухудан сәи бизи бидар етани,  
Доғру, дүз јолда чалышмағлыға вадар етдин<sup>1</sup>.

Бу мисралар Ф. Көчәрлинин Сабирә, һәмчинини онун гәләм јолдашларына көстәрдији тәсирини сәчијјәси һаггында конкрет тәсәввүр јарадыр вә Ә. Мүзницини иддиасынын әсәсыз, әдаләтсиз олдурғуну чох көзәл сүбут едир.

\* \* \*

Сабирини һаггында мүасирләри, гоһумлары, достлары, гәләм јолдашлары тәрәфиндән чохлу хәтирә јазылмышдыр. Неч шүбһәсиз ки, һәмни хәтирәләрдә шаирини мүһитинә, һәјәтына, јарадычылығына данр гиймәтли мәлүматлар верилмишдир. Бу мәлүматлардан илк мөтәбәр мәнбәләр кими истифадә едилмиш вә кәләчәкдә дә истифадә едиләчәкдир. Лакин һәмни хәтирәләрини бәзиләриндә јанлышлығлар, доғрулуғу шүбһә ојадан, һәгигәтә ујғун кәлмәјән вә ја мүбаһисәли көрүнән чәһәтләр дә вардыр ки, онларын да һаггында ајрыча данышмағ ләзымдыр.

Хәтирәләрдә мүбаһисәли көрүнән чәһәтләрдән бири Сабирини дәфни заманы шаирини әлјазмаларынын бир һиссәсинини итмәси һаггындакы фәрзијјәдир.

Илк дәфә Сабирини гызы Сәријјә Гәһирзәдәнини хәтирәсиндә верилмиш бу мәлүмат сонралар башга мүәллифләрини әсәрләриндә тәкрат олунмуш вә бәзән «ләләләр» едиләрәк шиширдилимшидир.

<sup>1</sup> Аббас Сәһһәт. Әсәрләри, Баки, 1950, сәһ. 122.

Һәмни мүбәһисәли мәсәләни һәгһигәтә уҗғун олараг ишығландырмаг үчүн бу һагдакы фикирләри нәзәрдән кечирәк.

Сәријјә Таһирзадәниң 1936-чы илиң декабрында «Шәрг гадыны» журналында чыхан хатирәсиндә верилән илк мә'лумат беләдир: «Оун (Сабирин -- А. З.) вәфаты күнү әсәрләриндән мүәјҗән һиссә евимиздән јох олду. Галаң һиссәләрдән ахундлар, моллалар әгрәбамызын вәситәсилә «молла вә динә тохунан парчаларын» чыхарылмасыны тәләб етмишләрдисә дә, Мирзә Аббасгулууну (А. Сәһһәтин--А. З.) көстәриши илә биз (мән вә јолдашым) буна разылыг вермәјиб китабы (Сабирин әсәрләри топланылмыш говлуғу--А. З.) кизләтдик. Соңралар јенә Мирзә Аббасгулууну вәситәчилији илә галаң һиссә аһамыз Биллурнисаның адындан иһәр едилди»<sup>1</sup>.

Бир ај соңра мәрһум Ә. Садыгын «Сабирин апләси» адлы мәгаләсиндә һәмни мә'лумат ашағыдакы шәклә дүшүмүшдүр: «Сабирин дәфиннә кәләмләр евдә араның гарышмасындан истифадә едәрәк тахчадан Сабирин әсәрләриниң јығылмыш олдуғу боғчалардан бирини оғурлајырлар. Сабирин арвады Биллурниса башының гарышмасына бахмајараг јенә дә боғчаның бирини оғурландығының фәргинә варыр вә икнинчи боғчаны кизләдир. Ара сакитләшәндән бир нечә күн соңра шәһәрчи ағсагалларындан бир нечәси башсағлығы бәһанәсилә Биллурнисаның јанына кәләрәк дејирләр ки, «Сабир дүңјадан үзүгара кетди, биз кәрәк онун ахирәтдә бағышланмасына чалышаг, кәтир, онун әсәрләрини сечәк, ичәрисиндән динә, аллаһа зидд олан шәрләри чыхараг, тәләф едәк, бәлкә аллаһ-таала ону өз дәркаһына гәбул едә». Биллурниса бу адамларын фырылдагыны баша

<sup>1</sup> Сәријјә Сабир гызы Таһирзадә. Хатирәтәндән, «Мүәсирләри Сабир һагғында», сәһ. 195.

дүшәрәк кизләтмиш олдуғу икинчи боғчаны онлара вер-  
мәјир вә, беләликлә дә, шаирин ше'рләрини мүртәче үн-  
сүрләрини таланындан горујур. Биринчи боғча һәлә  
индијә гәдәр дә тапылмамышдыр, еһтимал, ону оғурла-  
јанлар елә һәмин күнләрдә боғчадакы әлјазмаларыны  
тәләф етмишләр»<sup>1</sup>.

Буну да әләвә едәк ки, Ә. Садыг јухарыдакы сөзләри  
Сәријјә Таһирзадәјә истинад едәрәк јазмышдыр.

Мәрһум профессор Чәфәр Хәндан исә 1940-чы илдә  
чыхан «Сабир» монографијасында Ә. Садыгың дедиклә-  
рини, истинад етмәдән, олдуғу кими тәкрар етмиш, өзү-  
дән аичаг ашағыдакы сөзләри артырмышдыр: «Дүшмән-  
ләр һәр шејдән әввәл шаирин әлјазмаларыны тәләф ет-  
мәјә чалышырдылар»<sup>2</sup>.

Сабирин оғлу М. С. Таһирли гоһум-гардашындан  
ешитдикләринә әсасән (атасы вәфат едәркән М. С. Та-  
һирли үч јашында олмушдур) тәртиб едиб, 1962-чи илдә  
јубилеј күнләриндә нәшр етдирдији мәгаләдә тәкрар һә-  
мин мәсәләјә гајыдараг-јазмышдыр: «*Сабир сағ икән га-  
ракурһи гувәләрини она һүчүму шаирин вәфатындан сон-  
ра онун әсәрләринә доғру чеврилди. һәлә мејит евдән  
чыхмамыш, әсәрләринин бөјүк гисми тахчадан оғурлен-  
ды. Арвадлар молласынын тә'киди илә мејитин үстүндә  
өзү јаздығы нөвһә вә мәрсијәләрдән охумағ үчүн әлјаз-  
малары сандыгдан чыхарылып. Сонра баш ајылдыгда  
чыхарылмыш әлјазмаларындан бир хәбәр верән олма-  
ды. Бу әсәрләр индијә гәдәр дә тапылмамышдыр*»<sup>3</sup>.

Доғруданмы Сабирин әлјазмаларынын бөјүк бир гис-

<sup>1</sup> Ә. Садыг. Сабирин анализ, «Революсия вә културә»,  
1937, № 1, сәһ. 37.

<sup>2</sup> Чәфәр Хәндан. Сабир (һәјат вә јарадычылығы), Бақы,  
1940, сәһ. 61.

<sup>3</sup> М. С. Таһирли. О, зөвгү әмәлиндән, мукафаты вичданын-  
дан алмышдыр, «Азәрбајҗан мәктәби», 1962, № 7, сәһ. 77.

ми оғурланмышдыр? Экәр оғурланмышдырса, онлар һансы әсәрләрини әлјазмалары олмушдыр?

Әлбәттә, булар сабиршүнаслығын елә муһүм мәсәләләридир ки, бу мәсәләләр Сабирни һәјаты, јарадычылығы, хүсусән прсинни нәшри тарихи илә мәшғуул олан һәр һансы бир муәллифи марағландырмаја билмәз.

Бизим фикримизчә, Сабирни дәфни заманы онун «әлјазмаларынын дүшмәнләр тәрәфиндән оғурланмасына даир иддиа инандырычы дејилдир. Бу гәнаәти доғрулдан үч әсас вардыр.

Бу әсасларын биринчиси јазычы Сејид һүсејини «Һопһопһамә»нин нәшри» адлы хатирәсидир. һәмни хатирәдә Сејид һүсеји 1910-чу илин јайында Бақыда «Зәнбур» журналы редаксиясында Сабирлә көрүшүнү хатырлајараг јазыр ки, Сабир өз әсәрләрини нәшр етдирмәк үчүн топлајыб «үзү јашыл қағыз бир папкаја» јығмышды, бурада гәзет вә журналлардан кәсилмиш әсәрләр, «карандаш вә чернил илә јазылмыш» әлјазмалары вар имиш. «Сабир бу папкаја өзүнүн Бешинчи ил ингилабындан сонракы мәшһур әсәрләри илә бәрабәр, ингилабдан әввәлки әсәрләрини дә бир гисмини» топлајыбмыш.

Хатирәләрини сонунда муәллиф шаирни әсәрләрини икинчи нәшрини нечә һазырланмасындан данышаркән дејир: «Китабын тәсһини, тәртиби, бурахылышы мәнә һәвалә олунду. Маһмуд әми Сабирни үч ил әввәл-1910-чу илин јазында «Зәнбур» редаксиясында көрдүјүм үзү јашыл қағызлы папкасыны мәнә тәһвил верди»<sup>1</sup>.

Сејид һүсејини бу сөзләриндән мәлум олур ки, Сабирни нәшр етдирмәк үчүн топлајыб, «үзү јашыл қағыз бир папкаја» јығдығы әсәрләр шаирни дәфни заманы оғурланмамышдыр. «Һопһопһамә»нин илк ики нәшри, әсасән,

<sup>1</sup> Сејид һүсеји. «Һопһопһамә»нин нәшри, «Муәсирләри Сабир һаггында», сәһ. 218—220.

шаирин һәмни папкаја топладығы ше'рләрден тәртиб  
едилимишдир.

Бәс шаирин «јоха чыхан» әсәрләри һансылардыр?  
М. Ә. Сабирин һазырда Сабирабат шәһәриндә јашајан  
81 јашлы гардашы оғлу Зејналабдын Таһирзадә јазыб  
бизә тәгдим етдији хатирәсиндә бу суала белә чаваб  
верир:

«Дејирләр ки, «Сабирин дәфин заманы дүшмәнләр  
онун әсәрләринин әлјазмаларыны оғурламышдыр». Бу,  
доғру фикир дејил. Әһвалатын әсли белә олмушдур:  
әмимин мејити һәлә евдә икән гадын молла деди ки,  
Сабирин мәрсижәләринин верин, мејитинин үстүндә онун  
өз мәрсижәләринин охујаг. Биз дә әмимин бир нечә мәрсижә-  
синин әлјазмасыны тапыб вердик она. Лакин гадын  
молла һәмни әлјазмаларыны гајтармады. Көрүнүр ки,  
сөһбәт һәмни мәрсижәләр һагғында кедир, лакин бир  
гәдәр иширдилмишдир.

Доғрудур, сонралар 'Сабирин әсәрләринин јыгыб јан-  
дырмағы «мәсләһәт көрән» мө'минләр олду. Анчаг биз  
онларын мәсләһәтинә әмәл етмәдик».

Көрүндүјү кими, Сабирин оғлу М. С. Таһирзадәнин  
јухарыда ситат кәтирилән хатирәсиндә дә, тәхминән, ејни  
фикир ифадә едилмишдир. Демәк, гадын молла Сабирин  
«бир нечә мәрсижәсинин әлјазмасыны» гајтармамын вә  
бу да јухарыдакы шајиәнин јарапмасына сәбәб олмуш-  
дур.

Сабирин әлјазмаларынын оғурланмасы һагдакы ша-  
иәни рәдд едән икинчи әсас будур.

Сабирин әлјазмаларынын оғурланмасына данр фик-  
рин һәгигилијинә шүбһә доғуран үчүнчү әсас «һопһоп-  
намә»дир. «һопһопнамә»јә дахил олан әсәрләрин бөјүк

эксэријјэти 1905—1911-чи иллэрдэ јазылмыш, онларын һамысы (бир нечэ ше'р истисна едилмэклэ) о замаи мэтбуатда чыхмышдыр. Шаирин һәјат шәрантини, сәһһәтнин нәзәрә алдыгда, һәмин иллэрдә онун бундан артыг јаза билмәсини сһтимаал етмәк чәтиндир. Лакин, бунуула белә, шаирин гејри-мәтбу әсәрләри дә олмаја билмәздн. С. Мүмтазын һаггында јухарыда бир нечә дәфә бәһс етдијимиз хатирәсиндән биз билярнк ки, шаир гејри-мәтбу әсәрләрини пакетә гојуб өлүмүндән бир күн әввәл А. Сәһһәтә верибмиш ки, бунлары да «оғурланыш» һесап етмәк олмаз (бу һагда јухарыда бәһс едилмишдир).

Дејиләнләрә әсапланараг белә нәтичәјә кәлмәк олар ки, Сабирин әсәрләринин, даһа доғрусу фәјдалы әлјазмаларынын оғурланмасы һагда јазылмыш фикир јаплышдыр.

\* \* \*

Бә'зи хатирәләрдә ағыла батмајап, һәгигәтә, о замаи баш вермиш мә'лум һадисәләрә ујғун кәлмәјән мәлуматлар да вардыр. Мәсәлән, биз биринчи фәсилдә Сабирә јазылан имзасыз мәктубларын Балаханы чамааты тәрәфиндән нечә гәзәблә гаршыландығыны кәрдүк вә чамаат ичласынын тапшырығы илә Бахыш Әһмәдовун «Күнәш» гәзетиндә чап етдирдији мөгәләһини мәзмуну илә таныш олдуғ. Лакин Сабирлә бир вахтда Балаханы мәктәбиндә мүәллимлик едән Паша Вәкиловун сонралап чап олунмуш хатирәсиндә<sup>1</sup> бунлара зидд олан фикирләрә раст кәлирик.

П. Вәкиловун хатирәсиндә дејилир ки, Сабир һәдә мәктубу алдыгдан сонра кәндин «ағсаггаллары вә гочулары» онун «белә динсиз адам олдуғуну» билдиләр вә «мүдиријјәтә гәти бир сурәтдә тәклиф едиләр ки, Сабир-

<sup>1</sup> Паша Вәкилов. Күлдүрүб дүшүндүрән шаир, «Әдәбијат гәзети», 28 декабр 1936, № 35.

дэн шэриэт дэрсн алынсын. Һэтта, мүмкүн олса, тамамилә мәктәбдән говалансын». Даһа сонра П. Вәкилов жазыр ки, Сабир анләснә кәндәрмәк үчүн аванс истәдикдә куја она «сәнә нәнки пул вермәк, сәнин кими динсизләри өлдүрүб, мејитини бу кәнддән ғыраға атмағ лазымдыр»,—демишләр.

Бу фикирләр о заман мәтбуатда чыхан мә'луматлара тамамилә зиддир. Һәлә Сабирни сағлығында «Күнәш» гәзетиндә чап олуан жазылардан мә'лумдур ки, јухарыда дејилдији кими, Сабирни Балаханыда бөјүк һөрмәти олмашдур, шаирә јазылан имзасыз һәдә мәктубларыны Балаханы чамааты гәзәблә гаршыламышдыр, балаханылылар Сабирни севмиш, гајғысына галмыш, өләндән сонра исә онун хатирәсини әзиз тутмушлар<sup>1</sup>.

Бунунла белә, јәгин ки, о заман башга јерләрдә олдуғу кими, Балаханыда да Сабирә нифрәт бәсләјән мүртәчеләр вар иди. Анчаг чамаат арасында Сабирни елә бөјүк һөрмәти олмашдур ки, мүртәчеләр үздә шаирә күлдән ағыр сөз демәјә чәсарәт етмәмишләр.

Хатирәләрдә бурахылмыш буна бәнзәр јанлыш вә сәһв фикирләрә даир башга мисаллар да кәтирмәк оларды. Көрүнүр ки, мүәллифләр, хатирәләри чох-чох сонралар јаздығларындан, ајры-ајры мәсәләләри олдуғу кими јадларына сала билмәмиш, нәтичәдә јанлышлаглар јол вермишләр. Одур ки, Сабир һағгындакы хатирәләрдә јазыланларын һамысына һәгигәт кими бахмағ олмаз. Хатирәләр тәнгиди јанашылмалы, орада дејиләнләр јохланылыб саф-чүрүк едилмәлидир.

\* \* \*

Мөвзу илә әлагәдар оларағ бу фәсилдә бир мәсәләнин дә үзәриндә дајанылмалыдыр. Бу, «Нә ишим вар» рәдифли («Милләт печә тарач олур олсун, нә ишим вар!»)

<sup>1</sup> Бах: «Мүасирләри Сабир һағгында», сәһ. 182.

сатиранын этрафында жаранан мүбаһсәдир ки, һәлә индијәдәк һәлл едилмәмиш галыр.

Һәмни мүбаһсәнин жаранмасына Сабирни әмәл досту Чәлил Мәммәдгулузадәнин јаздығы бир хатирә сәбәб олмушдур. Ч. Мәммәдгулузадә 1929-чу илдә Сабир китабханасынын он иллији мүнасибәтилә јаздығы хатирәдә «Нә ишим вар» рәдифли сатиранын Сабирә мәхсус олдугуну гәти сурәтдә рәдд едир. Бөјүк әдипни фикрини дүзкүн баша дүшмәк вә дүзкүн шәрһ етмәк үчүн биз онун бу һагда дедикләрини ашағыда ејни илә-веририк:

«Молла Нәсрәддин» мәчмуәси 1906-чы илин апрел ајынын једдисиндә нәшрә башлајанда биз Сабирн тапымаздыг вә Сабир адлы шаирни варлығыны ешитмәмишдик. Әкәр бизим шивәмизә јарашан белә бир ләззәтли шаирни дүнјада олдугуну зәни етсә индик, биринчи нөмрәмизи онун гәләми илә бәзәмәмиш мејдана гәдәм гојмаздыг.

Сабирни биринчи ше'ри идарәмизә һаман вахт кәлиб чатмышды ки, једдинчи нөмрәни пајлајыб сәккизинчинн һазырламагдајдыг.

Белә мә'лум олур ки, гијмәтли шаирмиз једдинчи нөмрәдә «Нијә мән дәрсдән гачдым» сәрләвһәли мәгаләни охујуб, бу барәдә ушағын атасына һәмни кинајәли чавабы јазыр ки, биз ону сәккизинчи нөмрәдә чап етмишк:

Ол күн ки, сәнә халиг едәр лүтф бир өвлад,  
Олсун үрәјин шад!..

Бундан белә мә'лум олур ки, әзиз јолдашымызын мәчмуәмизә кәлиб чатан биринчи әсәри һәмни гејд етдијимиз мәнзүмәдир вә јери дүшүбкән, лазым билирәм Сабирлә мараглананлара играр едәм ки, мәчмуәминн дөрдүнчү нөмрәсиндә дәрч олунан вә һәр «Һоһһоһнамә»јә дахил олан «Милләт нечә тарач олур олсун, нә ишим

вар» адлы мәнзумәни ки, бу саат чамаатымыз ону Сабирә иснад едир, Сабирин олдуғуну мән инкар едирәм. Әввәла о сәбәбә ки, һәмни мәнзумәнини элјазмасы Сабирин хәтти илә јазылмамышдыр; икинчи дәлилим будур ки, ше'р өзү нечә ки, ше'р усталары мүлаһизә едә биләләр,—бир гәдәр зәифдир вә бәһәр сурәт Сабирә јарашмыр. Бурада Сабир шивәси вә Сабир руһу көрүнмүр. Мәним һәмни нәзәријјәмни әкенин бирчә шаирин дәсти хәтти тәсдиг едә биләр, әкәр бир кәсдә варса, зүһура чыхмағы арзу олунур»<sup>1</sup>.

Көзләмәк оларды ки, Чәлил Мәммәдгулузадәнини бу ајдын изаһатындан сонра «Нә ишим вар» сатирасы «Һоп-Һопнамә»дән чыхарылачаг вә бу һагда һеч бир мүбаһисә олмајачагдыр. Чүнки Ч. Мәммәдгулузадә фикрини елә гәти вә ајдын сөјләмишдир ки, бурада һдч бир шүбһә јери јохдур.

Лакни тәәссүф ки, белә олмады: мүбаһисә јаранды. давам едир вә «Нә ишим вар» сатирасы јенә дә Сабирин әсәри һесаб едилмәкдәдир. һалбуки әлиндә Сабирин бөјүк мүасирни вә досту «Молла Нәсрәддин» журналынын мүәссиси вә баш редактору Ч. Мәммәдгулузадәнини де-дикләринә инанмамаға һеч бир әсас јохдур.

Ч. Мәммәдгулузадәнин илднәсини доғрулуғуну тәсдиг едән дәлилләрә кечмәздән әввәл, бу һагда јаранмыш мүбаһисәнини хүләсәсини нәзәрдән кечирәк.

Чәлил Мәммәдгулузадәнини «Сабир барәсиндә хатиратым» әсәри чыхан илдә Сабирин «Ше'рләри мәчмүәси»ни тәртиб едиб бурахан Әлаббас Мүзиниб «Нә ишим вар» сатирасыны мәчмүәјә дахил етмәмини вә китаба јаздығы мүгәддимдә Мирзә Чәлилә һагг вермишдир<sup>2</sup>.

<sup>1</sup> Ч. Мәммәдгулузадә. Сабир барәсиндә хатиратым, «Мүасирләри Сабир һаггында», сәһ. 157—158.

<sup>2</sup> Вах: М. Ә. Сабир. Ше'рләри мәчмүәси, Баки, 1929, сәһ. 13—14.

Ә. Мүзницбдән сонра жазычы Сејид Һүсејн 1936-чы илдә чап етдирдији хатирәсиндә<sup>1</sup> «Нә ишим вар» ше'ринини Сабирә мәхсус олдуғуну тәсдиғ етмишидр.

Бир ил сонра сабиршүнас Әзиз Шәриф бу фикрини әксини сөйләжәрәк көстәрир ки: «...Чәлил Мәммәдгулузадәнини вә Әмәр Фаигини тәсдиғиндән сонра бу ше'рини Сабирә анд олмамасыны мүбаһисәсиз гәбул етмәк лазымдыр»<sup>2</sup>.

Профессор Чәфәр Хәндан 1940-чы илдә Чәлил Мәм-мәдгулузадәнини дәлилләрини рәлд едәрәк, «Нә ишим вар» сатирасынын Сабирә мәхсус олдуғуну иддиә етмишидр<sup>3</sup>. Филолокија елмләри намизәди Әзиз Мирәһмәдов «Сабир» монографijasынын 28—29-чу сәһифәләриндә вердији бир гејддә «Нә ишим вар» сатирасынын Сабирин гәләминдән чыхдығыны тәсдиғ едән Ч. Хәнданын фикрилә шәрик олдуғуну билдирмиш вә өзү белә бир гәти һөкм ирәли сүрмүшдүр: Сабирини «Молла Нәсрәддин»дә чыхан илк әсәри «Милләт печә тарач олур олсун, нә ишим вар...» ше'ридр. 1906-чы илин дөрдүчү нөм-рәсиндә чап олунмуш бу ше'р Ч. Мәммәдгулузадәнини «Нијә мәни дөјүрсүнүз?» сәрләвһәли фелјетонунун ахы-рында, бу фелјетонла үзви сурәтдә бағлы олаи вә ону тамамлајан бир мәнзүмә кими верилмишидр. Сонралар да биз ики достун бә'зән журналда ејни гәјда илә, бир-ликдә чыхыш етдијини көрүрүк»<sup>4</sup>.

Лакин китабын сонунда о өзүнүн бу фикрини гәти-лијинә шүбһә едәрәк, јазмышдыр ки: «Милләт печә та-

<sup>1</sup> Сејид Һүсејн. һопһопнамәнини нәшри, «Коммунист маа-рифи» гәзети, 28 декабр 1926, № 34.

<sup>2</sup> Әзиз Шәриф. Сабир вә «Молла Нәсрәддин», «М. Ә. Сабяр (мәгаләләр мәчмүәси)», Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, Ба-кы, 1962, сәһ. 71.

<sup>3</sup> Чәфәр Хәндан. Сабир, Бақы, 1940, сәһ. 13.

<sup>4</sup> Әзиз Мирәһмәдов. Сабир, Азәрбајчан ССР ЕА Нәш-ријјаты, Бақы, 1958, сәһ. 29.

рач олур олсун...» кими классик бир эсэр этрафындакы мүбәһисәни гәти һәлл етмәк чох фәјдалы вә вачибдир»<sup>1</sup>.

Бу сәтирләри јазан 1959-чу илдә нәшр етдирдији бир мәгаләсиндә Ч. Хәндан вә Ә. Мирәһмәдовла мүбәһисәјә кирәрәк, бу мәсәләдә Ч. Мәммәдгулузадәнин фикри илә шәрик олдугуну билдирмишдир<sup>2</sup>.

Филоложик емләр намизәди М. Мәммәдов 1961-чи илдә «Әдәбијјат вә ишчәсәнәт» гәзетиндә вә 1962-чи илдә «Һопһопһамә»нин биринчи чилдинә вердији шәрһләрдә Чәлил Мәммәдгулузадәнин фикрилә разылашмајыб, «Һә ишим вар» сатирасынын Сабирин эсәри олдугуну тәсдиг едир<sup>3</sup>.

Тарих емләри доктору Мухтар Гасымов 1964-чү илдә М. Ә. Сабирин «Молла Нәсрәддин» журналында иштиракына нәср етдији мәгаләсиндә<sup>4</sup> бир даһа бу мәсәләјә гајыдыб мүбәһисә ачмыш, Чәлил Мәммәдгулузадәнин һаглы олмасына даир бә'зи инандырычы дәлилләр кәтирмишдир:

Беләликлә, әдәбијјатшүнаслығымызда «Һә ишим вар» сатирасынын мүәллифи һаггында бир-биринә зидд фикирләр сөјләниши вә бу мәсәлә этрафында ачылан мүбәһисә индијәдәк һәлл едилмәмиш галмышдыр. Ләкин һәмни мүбәһисәнин кедишиндә сөјләнилән фикирләр, хүсусән сон заманларда үзә чыхан бә'зи мә'луматлар бу мәсәләни һәлл етмәк үчүн әлверишли шәрант јаратмыш-

<sup>1</sup> Әзиз Мирәһмәдов. Сабир, Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, Баки 1958, сәһ. 402.

<sup>2</sup> Аббас Зәманов. Сабир һаггында монографија, «Азәрбајчан», 1959, № 6, сәһ. 207—213.

<sup>3</sup> Бах: Ики сатираныш мүәллифи этрафында ахтарыш, «Әдәбијјат вә ишчәсәнәт» гәзети, 8 ијул 1961, № 26; «Һопһопһамә», 1962-чи ил нәшри, чилд 1, сәһ. 237—239.

<sup>4</sup> Мухтар Гасымов. Мирзә Әләкбәр Сабирин «Молла Нәсрәддин» журналында иштиракы, АДУ-нун елми эсәрләри, дил вә әдәбијјат, 1964, № 2.

дыр. Инди артыг белә гәнаәтә кәлмәк олар ки, «Нә ишим вар» сатирасы Сабирин дејилдир. Бу фикри прәли сүр-мәк үчүн бир нечә тутарлы әсас вардыр.

Бунларын биринчиси вә ән үмдәси Чәлил Мәммәдгулузадәнин јухарыда адыны чәкдијимиз хатирәсидир. Бә-јүк әдиби дедикләриннә шүбһә етмәјә бизим һеч бир әса-сымыз јохдур. Биз чох көзәл билирик ки, Мирзә Чәлил бүтүн өмрү боју һеч бир вахт гараја ағ демәмнишдир.

Дејә биләрләр ки, мәкәр Мирзә Чәлил сәһв едә бил-мәз? Бәлкә һафизәси ону белә бир јанлыш фикир сөј-ләмәјә сөвг етмишдир. Хејр, һәмни еһтимала јол вермәк үчүн дә әсас јохдур. Чәлил Мәммәдгулузадәнин хатирә-тындан бизә мә'лумдур ки, әдиб кечмиш күнләри, 30—40 ил әввәл баш вермиш һадисәләри тәсвир едәркән һеч бир јанлышыға јол вермәмнишдир. О, «Молла Нәсрәд-дин»лә әлагәдар олан әһвалатлары, журналын нәшр та-рихини сон дәрәчә дәгиг тәсвир етмишдир. Одур ки, бу мәсәләдә Мирзә Чәлилин садәчә оларағ сәһв бураха билмәси еһтималына инанмағ мүмкүн дејил.

Икинчи әсас—«Молла Нәсрәддин» журналынын икин-чи редактору Өмәр Фаиғ Нә'манзадәнин фикридир. Белә ки, Өмәр Фаиғ Сабирин 1911-чи илә кими «Молла Нәс-рәддин»дә чыхан ше'рләрини сијаһысыны тәртиб ет-мишдир ки, биз «Нә ишим вар» ше'рини бу сијаһыда көрмүрүк<sup>1</sup>. Бундан әлавә, профессор Әзиз Шәриф «Сабир вә «Молла Нәсрәддин»» мәгаләсиндә јазыр ки: «Ч. Мәм-мәдгулузадәнин бу мә'луматыны («Нә ишим вар» ше'ри-нин Сабирин олмамасы фикрини—А. З.) Өмәр Фаиғ јолдаша көстәрдиклә о да буну тәсдиг етди»<sup>2</sup>.

Демәк, бу мәсәләдә Өмәр Фаиғ дә Чәлил Мәммәдгу-лузадә илә һәмрә'јдир. Әкәр Мирзә Чәлил сәһвә јол вер-

<sup>1</sup> Бах: Азәрбајчан ССР ЕА Республика Әлјазмалары фонду, Өмәр Фаиғ Нә'манзадәнин архиви, инвентар № 615.

<sup>2</sup> Әзиз Шәриф. Сабир вә «Молла Нәсрәддин», «Револю-сија вә култура» журналы, 1937, № 1, сәһ. 59.

миш олсајды, Өмәр Фаиг мүтләг буну ислаһи едәрди. Белә олдуғу һалда, бу ики адамын—«Молла Нәсрәддин» журналының мүәссисләри вә редакторлары олан мө'тәбәр шәхсләрни фикирләринни доғрулуғуна һеч бир шүбһәри галмыр.

Үчүнчү әсас—имза мәсәләсидир. «Молла Нәсрәддин» журналының биринчи нөмрәсиндә «Лисан бәласы» фелјетонунун алтында верилән ше'р имзасыз бурахылдығы кими, дөрдүнчү нөмрәдә «Нијә мәни дөјүрсүнүз?» фелјетонунун алтында кедән сатира да имзасыз верилмишдир<sup>1</sup>.

Лакин журналын сәккизинчи нөмрәсиндә<sup>2</sup> «Нијә мән дәрәдән гачдым?» фелјетонунун алтында бурахылан «Ол күн ки, сәнә халиг едәр лүтф бир өвлад» сатирасының сонунда «Һопһоп» имзасы гојулмушдур. Бурадан белә бир сһтимал мејдана чыхыр ки, әкәр «Нә ишим вар» сатирасы Сабирин олсајды, Мирзә Чәлил вә Өмәр Фаиг ону имзасыз бурахмаздылар.

Сонралар да «Молла Нәсрәддин»дә Сабирин бә'зи ше'рләри ајры-ајры фелјетонларын алтында верилмиш, лакин бу ше'рләрин һопһопа мәхсус олдуғуна мүәјјән бир ишарә едилмишдир. Мәсәлән, Сабирин «Һәр нә версән вер, мәбада вермә бир дирһәм зәкат» мисрасы илә башланан сатирасы «Молла Нәсрәддин»дә «Гарныјоғунлар» фелјетонунун алтында ашағыдакы сөзләрдән сонра бурахылмышдыр: «Амма бизим һопһоп бир өзкә чүр дејир. һопһоп дејир:

Һәр нә версән вер, мәбада вермә бир дирһәм зәкат,  
Гој ачындан өлсә өлсүн бинәва кәндән вә тат...»<sup>3</sup>

вә и. а.

1 Бах: «Молла Нәсрәддин», 1906, 7 вә 28 апрел, № 1, 4.

2 Јенә орадә, 19 мај, № 8.

3 Бах: «Молла Нәсрәддин», 1906, 8 декабр, № 36.

Иккинчи бир мисал. 1907-чи илдә Сабирин «Нолур ширин мезаг етсә мәни һәлваји-һүријјәт» ше'ри «Молла Нәсрәддин»дә «Һәмшәри» фелјетонунун ахырында бу сөзләрдән сонра верилмишидир: «Тулаг асын, көрәк, бизим һопһоп бу барәдә нә дејир...»<sup>1</sup>.

Бу мисаллардан мә'лум олур ки, «Молла Нәсрәддин» журналы Сабирин ше'рини ајры-ајры фелјетонларын алтында имзасыз вә јахуд ше'рин һопһопа мәхсус олдуғуна мүәјјән бир ишарә етмәдән бурахмамышдыр.

Инди кечәк «Нә ишим вар» сатирасынын Сабирин олдуғуну сүбут етмәк үчүн кәтирилән дәлилләрә, Филоложик емләр намизәди М. Мәммәдов «Һопһопнамә»нин 1962-чи нәшринин биринчи чилдинә вердији шәрһләрдә јазыр: «А. Сәһһәт бу ше'ри 1912-чи илдә «Һопһопнамә»јә дахил етмиш вә китабын мүгәддимәсиндә (сәһ. 8) јазмышдыр: «...Чох чәкмәдән «Молла Нәсрәддин» журналы иштишарә башлајыр. Бу севкили мәзнәк гәзетәнин нәшрә башламасы илә һүнәр вә истә'дадыны көстәрмәјә бир мүсаид јер ачылып. Һәмин мәчмуәнин... 4-чү нөмрәсиндән башлајараг: «Милләт нечә тарач олур олсун, нә ишим вар?»—мәтләли ше'рилә ән әввәл һәчви-мәлиһ јазыб «Һопһоп» имза гојур. Јерли гәзетләр тәгдир едир вә һәр јердән тәһсин вә тә'рифләр алып. Бундан сонра Сабирин һәвәслиә шөһрәти кетдикчә артыр...»<sup>2</sup>.

М. Мәммәдов бунунла демәк истәјир ки, әкәр А. Сәһһәт «Нә ишим вар» ше'ринин Сабирин олдуғуну билмәсәјди, нә ону «Һопһопнамә»јә дахил едәр, нә дә китабын мүгәддимәсиндә ше'рин адыны чәкәрди.

Јох, әслиндә мәсәлә белә дејилдир. А. Сәһһәтнин јаздығына көрә, куја «Нә ишим вар» сатирасы «Молла Нәсрәддин»дә «Һопһоп» имзасы илә чыхмышдыр. Ла-

<sup>1</sup> Бах: «Молла Нәсрәддин» 1907, 19 јанвар, № 3.

<sup>2</sup> «Һопһопнамә», 1962-чи ил нәшри, 1 чил, сәһ. 237.

кни, јухарыда көстәрилдији кими, ше'р журналда имзасыз верилмишдир. Јәгнни ки, «Нә ишим вар» сатирасынын «ҺопҺопнамә»јә дүшмәсинә дә елә А. Сәһһәтти бу сәһвә сәбәб олмушдур. Бир дә ки, «Нә ишим вар» сәһвәи «ҺопҺопнамә»јә дахил едилән вә әслиндә Сабирни олмајан јеканә әсәр дејилдир.

Мәсәлән, 1908-чи илдә «Молла Нәсрәддин» журналында «Шанримиз ҺопҺопа тәгдим олуңур» сәрләвһәси алтында, «Гыздырмалы» (о заман Тифлисдә јашајан молланәсрәддинчи шаир Мәшәди Һәбиб Зејналовун тәхәллүсүдүр) имзасы илә:

Вәтта ки, әсәр нәсими-зүлмәт,  
Тә'сир бағышлајар чәһаләт...—

мисралары илә башланан бир ше'ри дәрч олунмушдур<sup>1</sup>. Ики нөмрә сонра журналда Сабирни һәмни сатираја чавабы чыхмышдыр:

Мадам ки, һамијани-зүлмәт  
Хошлар ки, дөвәм едә чәһаләт...—

вә с.

Сабирни сатирасындан әввәл белә бир гејд дә верилмишдир: «Молла Нәсрәддин»ни 10-чу нөмрәсиндә Гыздырмалы имзалы јазылан әш'арә чаваб».

Буна бахмајараг, Гыздырмалынын һәмни ше'ри 1912-чи илдә «ҺопҺопнамә»јә салынымыш вә шаирни әсәрләрини 1948-чи илә кими чыхан бүтүн нәшрләриндә (Ә. Мүзһиб тәрәфиндән һазырланыб, 1929-чу илдә чап едилән сечилмиш ше'рләр мәчмуәси итисна едилмәклә) бу сәһвә тәқрар олунмушдур. Јалныз мәрһум Һ. Сәмәдзадә бу ше'ри «ҺопҺопнамә»нин 48-чи ил нәшриндән чыхармыш вә шәрһләрдә бу һагда мүвафиг изаһат вермишдир<sup>2</sup>.

<sup>1</sup> Бах: «Молла Нәсрәддин», 9 март 1908, № 10.

<sup>2</sup> Бах: «ҺопҺопнамә», 1948-чи ил нәшри, сәһ. 130—131.

Буна бәизәр башга бир мисал. 1910-чу илдә Әли Нәзминин «Молла Нәсрәддин»дә «Шаллаг» имзасы илә, «Гамчы» сәрдәһәли дәрә мисралыг бир ше'ри чыхмышды:

«Бәхтәвәр кимәәр иди аламдә?»—  
Дејә, мәндән еләди молла суал.  
Молланын кәндини көстәрдим дә;  
Етди тәсдиг, һәми гә'и мәгал<sup>1</sup>.

Бу ше'р сәһвән «Һопһопнамә»нин 1914-чү ил нәшринә дүшмүш вә бу сәһв 1962-чи илә кими чыхан нәшрләрдә тәкрат едилмишдир.

Һәмин ше'р 1927-чи илдә «Сижимгулунамә»дә белә бир рејдлә бурахылмышдыр: Бу гитә, мөһтәрәм Сабирини зәни едиләрәк, «Һопһопнамә»дә дәрч едилмишдир<sup>2</sup>.

Һәмин рејдә һеч кәс фикир вермәмиш, гитә «Һопһопнамә»нин 1927-чи илдән сонра чыхан беш нәшринин бешинә дә даһил едилмишдир. Һалбуки, бу кичик сатиранын Әли Нәзминин олдуғуна шүбһә едилә билмәз. Әввәлә, она көрә ки, Ә. Нәзми өз бөјүк мүүәллимнини әсәрини һеч бир вахт мәнимсәмәк фикринә дүшмәзди; икинчи, она көрә ки, ше'р Әли Нәзминини үслубуна даһа јахындыр. Буна көрә сатира «Һопһопнамә»нин 1962-чи илдә бурахылан нәшриндән чыхарылмышдыр.

Үчүнчү бир мисал. «Мејданә чыгыјор» адлы һекајә 1914-чү илдән 1960-чы иләдәк Сабирини әсәри кими «Һопһопнамә»нин бүтүн нәшрләринә даһил едилмишдир. Лакин 1961—1963-чү илләрдә апарылан тәдқиғат вә мүбәһи-сәләрдән сонра бәлли олду ки, «Мејданә чыгыјор» һекајәси Сабирини дејилдир<sup>3</sup>.

<sup>1</sup> Бах: «Мояла Нәсрәддин», 11 июл 1910, № 27.

<sup>2</sup> Әли Нәзми. Сижимгулунамә. Азәрнәшр, 1927, сәһ. 151.

<sup>3</sup> Бу һагда бах: М. Мәммәдов. Нәмә'лум бир имзанын изи илә, «Азәрбајҗан» журналы, 1961, № 9; Г. Мәммәдлин. Баһа Сәид Сабирдини? «Әдәбијат ва иҗтәсәнат» гәзети, 9 декабр, 1961, № 43;

«Һопһопнамә»нин жалһыз илк тәртибчиләри дејил, сонрақы тәртибчиләри дә белә сәһвләрә јол вермишләр. Мәсәлән, мәрһум Н. Сәмәдзадә 1906-чы илдә «Молла Нәсрәддин» журналында чыхан «Бәјләрә мәктуб» ше'рини Сабирии әсәри билиб «Һопһопнамә»нин 1948-чи ил нәшринә дахил етмишдир<sup>1</sup>. Ше'р «Һопһопнамә»нин 1954-чү вә 1960-чы илләрдәки нәшрләриндә дә чыхмышдыр. Сонралар мүәјјән олду ки, «Бәјләрә мәктуб» Әлигулу Гәмкүсарындыр, буна көрә дә «Һопһопнамә»нин 1962-чи ил нәшриндә верилмәди.

Узаға кетмәјәк, Ә. Гәмкүсарын «Милләтинин һалы пәришан ола» мисрасы илә башлашан сатирасы Сабирии һесаб едиләрәк «Һопһопнамә»нин 1962-чи ил нәшринә дахил едилмишдир<sup>2</sup>. Әслиндә буна һеч бир әсас јохдур.

Тәртибчинини ше'рә вердији гејдә дејилир: «Илк дәфә «Молла Нәсрәддин» журналында (18 јанвар 1911. № 3) «(.....)» имзасы илә чап олуиушдур. Бу сатира сәһв олараг шаир Әлигулу Гәмкүсарын 1959-чү илдә Азәрнәшр тәрәфиндән бурахылмыш «Сечилмиш әсәрләри»нә салынмышдыр. «Һопһопнамә»јә илк дәфә дахил едилән бу ше'р нә үчүн Гәмкүсарын јох, Сабирииндир? Әввәлән, она көрә ки, Гәмкүсарын һәмни имза илә дәрч едилмиш икинчи бир әсәри јохдур, Сабирии һә 24 ше'ри бизә мә'лумдур»<sup>3</sup>.

Тәртибчи јанылыр, ше'р журналда «(.....)» имзасы

---

Ј. Әлијев. Бәһа Сәнд Сабир дејилдир, «Әдәбијјат вә иһчәсәнәт» газети, 13 јанвар 1962, № 2; М. Мәмәдәой. Тарихи һәгигәтләри уиутдугда, «Әдәбијјат вә иһчәсәнәт», 30 јанвар 1962, № 3; М. Гасымов. Тарихи фактлара белә јаншмаг олмаз, «Әдәбијјат вә иһчәсәнәт», 3 август 1963, № 31.

<sup>1</sup> Бах: «Молла Нәсрәддин», 1 октябр 1906, № 22; «Һопһопнамә», 1948-чи ил нәшри, сәһ. 20.

<sup>2</sup> «Һопһопнамә», 1962-чи ил нәшри, I чилд, сәһ. 152.

<sup>3</sup> «Һопһопнамә», 1962-чи ил нәшри, II чилд, сәһ. 229.

јох, «(.....)» имзасы илэ чыхмышдыр вэ бу имза илэ мэт-буатда Сабирин бир ше'ри белэ дэрч олунмамышдыр.

Тэртибчи өз фикрини сүбүт етмэк үчүн сонра јазыр: «...Әсэрин дили, үслубу илэ Сабирин сатирик ифадэ тэрэн арасындакы сых әлагэ дэ бу ше'рини мәнэ Сабир гәләмпнә мәхсус олдуғуну бир даһа тәсдиғ едир».

Лакин мүәллиф бу «сых әлагэ»нин пәдән ибарәт ол-масы һагда бир кәлмә белэ данышмыр.

Үслуб мәсәләсинә кәлдикдә, пәзәрә алмағ лазымдыр ки, Сабир әдәби мәктәбинә мәхсус олан шаирләрлә Сабир арасында үслуб јахынлығы олмаја билмәздн. Чүнки ејни әдәби чәрәјанда бирләшән јазычыларыни әсәр-ләри арасында идеја јахынлығы кими, үслуб јахынлығы да һәммин чәрәјаныни хүсусијјәтини тә'јин едән әсас амил-ләрини бириччисидир. Молланасрәддинчи шаирләрини ја-радычылығы буна ән кәзәл сүбүтдур.

Нәдәнсә тэртибчи сатирада олан бә'зи ејһамлара фи-кир вермәмншдыр. Мәсәлән, сатираныни сәккизинчи бәнди «Чакәр ола мәрсијәхани-сәһниһ» мисрасы илэ башлашыр. Бу, о заман Нахчыванда јашајан Молла Маһмуд Чакәрә (1871—1933) ишарәдир. Һәм моллалығ, һәм шаирлик едән, принципсиз һәрәкәтләринә кәрә дәфәләрлә «Молла Нәсрәддин» журналында тәнгид олунан Чакәр шаир Гәмкүсарыни тез-тез зәрбә ендирдији сатира һәдәфләриндән биридыр. Нахчыванда јашајан ағсағаллар дејирләр ки, о заман бу ше'р «Молла Нәсрәддин»дә чыхдыдан сонра Чакәр бәрк әсәбиләшмиш, Гәмкүсара гаршы әдәбсиз бир һәчв јазыб чамаат арасында охумушду.

Сатираныни доғгузунчу бәндиндәки «Бәззазымыз ба-ша чала зәрбәти» мисрасына белэ бир чыхыш верилмиш-дир: «Мәшһәди Мәһәммәд Кәләнтәров».

М. М. Кәләнтәров о вахт Нахчыванда мәшһур бир бәззаз олмушдур. Онун ики оғлу һазырда Бақыда јаша-ыр. Нахчываныни јашлы гочаларындан, вахтилә Мирзә

Чәлил, Ә. Гәмкүсар вә шәһәрин башга мүтәрәгги зијалылары илә јахын элагәдә олмуш китабфүруш Ағамәммәд һачы Әкбәр оғлу (1868—1962) бу сәтирләри јазана деминшидр ки, бир дөфә М. М. Кәләнтәровун бир алычы илә сөзү дүз кәлмәмиш, аршышла онун башындан вурмушду ки, Гәмкүсар да сатирада буна ишарә етмишиди. Шәр чыхандан сонра бәззанын Гәмкүсара һәрбә-зәрба кәлдијини дә Ағамәммәд киши хатырлајырды. Буну да әлә вә едәк ки, проф. Әзиз Шәриф дә бу шәрини Ә. Гәмкүсара мәхсус олдуғуну тәсдиг едир. Демәк, «Јаһу, кечәр» сатирасынын «ҺопҺопнамә»јә дүшмәси сәһвдир.

Бу мисаллар көстәрир ки, «Аббас Сәһһәт вә Сабирин башга илк наширләри «Нә ишим вар» сатирасынын Сабирин олдуғуну гәти билмәсәјдиләр, «ҺопҺопнамә»јә салмаздылар»,—дејәнләр сәһв едирләр. Јухарыда адларыны чәкдијимиз әсәрләр-кими, «Нә ишим вар» шәри дә «ҺопҺопнамә»јә сәһвәи дүшә биләрди. «ҺопҺопнамә»нин нәшри тарихини изләјәнләр билирләр ки, белә сәһвләрә һәмишә јол верилмишидр.

М. Мәммәдов «Нә ишим вар» сатирасынын Сабирин олмасы һагдакы гәнаәтнин сүбута јетирмәк үчүн Сабирини вә башга мүәллифләрини мәгаләләриндә «Милләт нечә тарач олур олсун, нә ишим вар?» ифадәсинин ишләнмәсинә истиһад едир. О јазыр: «...Сабирин өзү... мәгаләләриндән бириндә... варлылары кәскин тәнгид едиб көстәрир ки, онлар «кисәдост» олдуғларындан, «Милләт нечә тарач олур олсун, нә ишим вар?» дејиб дә, ашчаг кәнди һејирләри нәрәдә олур исә, үмдә нәзәрләри орададыр...

...Јахуд ...Әбдүррәһимбәј һагвердијев шаирини вәфатынын икшиллији мүнасибәтилә јаздығы мәгаләсиндә... ашағыдакы мүгајисәни тәсадүфәи апармамышидр: «...Гәм чәкәнләримиз аз, истираһәт едиб плов јејәнләримиз чох; ода јаныб вәрәм кәтирәнләримиз аз, биһәја,

бојнујоғун, «Милләт нечә тарач олур олсуи...» дејәплә-  
римиз чох... Амма Сабиримиз бир, о да гара торпаг ал-  
тында...»<sup>1</sup>.

Көрүндүјү кими, бурада «Нә ишим вар» сатирасы-  
нын Сабирин олдуғу дејилмир. О заман «Нә ишим вар»  
сатирасы кенниш јајылмыш, «Милләт нечә тарач олур  
олсуи...» ифадәси зәрби-мәсәлә чеврилмишиди. Сабир дә,  
Ә. һагвердијев дә, башгалары да һәмми ифадәни, мүәл-  
лифини ким олуб-олмамасында асылы олмајараг, ми-  
сал кәтирә биләрдиләр. Демәк, М. Мәммәдовун бу дәли-  
ли дә әсассыздыр.

«Нә ишим вар» сатирасынын Сабирин олдуғуну ид-  
диа едәнләр (Ҷ. Хәндан, М. Мәммәдов)<sup>2</sup> башга бир дә-  
лилә дә әсасланырлар. Олар «Нә ишим вар» сатирасы  
илә Сабирин әсәрләри арасында үзви бир јахынлыг ол-  
дуғуну көстәрир вә бунунла да өз иддиаларыны сүбута  
кечирмәјә чалышырлар. Бу дәлил дә елми чәһәтдән әсас-  
сыздыр. Чүнки, јухарыда дејилдји кими, ејни әдәби чә-  
рәјана мәнсуб јазычыларын әсәрләри арасында метод,  
үслуб вә идеја јахынлыгы олмаја билмәз. Вахтилә Чәлил  
Мәммәдгулузадә кечмиш күнләри хатырлајараг јаз-  
мышдыр:

«Молла Нәсрәддин»ин биринчи илинини биринчи нәм-  
рәсиндә «Молла Нәсрәддин» шивәсинә јарајан мәнһәк  
ше'рләрдән бир нүмунә чап олунмушду: «Лисан бәласы».

Еј дил, дәхи динмә вә сүкут ет, сәни тары,  
Лал ол вә данышма!  
Сәл башыны ашағы нә һеч бахма јухары,  
Лал ол вә данышма!—

вә и. а.

<sup>1</sup> «Ҷоһоһоһнамә», 1962-чи ил нәшри, I чилд, сәһ. 239.

<sup>2</sup> Бах: Чәфәр Хәндан, Сабир, Бақы, 1940, сәһ. 13;  
М. Мәммәдовун «Ҷоһоһоһнамә»нин 1962-чи ил нәшринини биринчи  
чилдинә вердији шәрһләр, сәһ. 239.

Нечә ки, мә'лумдур, бу ше'ри јазан әсла шаир-дејил иди. Бу бир нүмунә иди ки, буну биринчи нөмрәдә дәрч етмәкдә биз һәгиги «Молла Нәсрәддин» шаирини ахтарырдыг. Биз Сабири вә Мәшәди Сижимгулууну ахтарырдыг»<sup>1</sup>.

Демәк, «Лисан бәласы» сатирасы «Молла Нәсрәддин» журналынын јаратмаг истәдији мәнзум сатира үчүн бир нүмунә иди. Буна көрә дә молланәсрәддинчи шаирләрни әсәрләри арасындакы метод, услуб вә идеја јахынлығы тәәччүблү дејилдир вә әкәр бу, ме'јар көтүрүлсә, «Нә ишим вар» сатирасы илә «Лисан бәласы» арасындакы үзви јахынлык да нәзәрә алынмалыдыр. Буну әјани көрмәк үчүн оиларын һәрәсиндән ики бәнд нәзәрдән кечирәк. «Лисан бәласы»:

Кәр гејриләри чәмдәјинә вурсала, динмә!  
Кәр башын әјиб пејсәринә дурсала, динмә!  
Памал едә дүшмән сәни, сәбр ет, бала, динмә!  
Ја зүлм едә, ја бојнуна кәндир сала, динмә!  
Ја рузуну чәбр илә әлиндән ала, динмә!  
Сал башыны ашағы вә һеч бахма јухары,  
Лал ол вә данышма!  
Кәр гүссәләниб ејләјсән нәләвү зары,  
Мал ол вә данышма!  
Ғој гоншуларың алың ола чүмлә силәһи,  
Салсын сәни дә дә'ваја әкәр халиң-пәхалиң,  
Сәни динмә вә тәрпәнмә, гәбул етмә күнаһиң,  
Дә'нәт елә гәлбиндә үрәкдән, кәтир аһи,  
Бизләр пәчијик, гој өзү һөкм етсин илаһи!  
Сал башыны ашағы вә һеч бахма јухары,  
Лал ол вә данышма!  
Еј дил, дәһи динмә вә сүкут ет, сәни тари,  
Мал ол вә данышма!<sup>2</sup>

<sup>1</sup> Чәлил Мәммәдгулузадә. (Молла Нәсрәддин), Фел-јетонлар, мәғаләләр, хатирәләр, мәктублар, АДУ Нәширјјаты, Бақы, 1961, сәһ. 836.

<sup>2</sup> «Молла Нәсрәддин», 7 апрел 1906, № 1, сәһ. 7.

«Иә ишим вар»:

Сәс салма, јатанлар ајылар, гој һәлә јатсын!  
Јатмышлары разы дејиләм кимсә ојатсын!  
Тәк-тәк ајылан варса да, һаг дадына чатсын!  
Мән салым олум, чүмлә чаһән батса да батсын!  
Милләт нечә тарач олур олсун, нә ишим вар?!  
Дүшмәнләрә мөһтач олур олсун, нә ишим вар?!

Һәр милләт едир сәфһеји-дүңјада тәрәгги,  
Ејләр һәрә бир мәнзили-мәһадә тәрәгги,  
Јорған-дөшәјимдә дүшә кәр јадә тәрәгги,  
Биз дә едәрик алаһи-рә'јадә тәрәгги.  
Милләт нечә тарач олур олсун, нә ишим вар?!  
Дүшмәнләрә мөһтач олур олсун, нә ишим вар?!

Бу ше'рләрин арасындакы идеја бирлијини, үслуб јакынлығыны көрмәмәк мүмкүн дејил. Һәр ики әсәрин сатирик гәһрәманынын ифадә тәрзи, дүңјакөрүшү, демәк олар ки, ејнидир. Онларын икиси дә дүңјанын «тилү-галындан» узагдыр. Сабирин ифадәси илә десәк, онлар әсрин чагырышларына сәс вермир, «атылан топлара диксинмирләр». Чүнки динмәк вә тәрпәшмәк күнаһдыр. Онларын икисинин дә фәләсәфәси бирдир: «Кәр гејриләри чәмдәјинә вурсалар, динмә!»; «Бизләр нәчијик, гој өзү һөкм етсин илаһи!»

Чәһаләтин кәмәндә салдығы бу ики һәпәнд өз арзулары илә дә бир-бирини тәмамлајырлар. Әслиндә онларын арзулары да бир-биринин ејнидир: әкәр бири һамамда көзләрини јумуб азаны көзләмәк, башыны ашагы салыб јухары бахмамаг, бозбашыны јејиб аллаһа шүкүр етмәк арзусу илә јашајырса; о бири дә мүстәгбәл илә мараглаанмыр, фани дүңјада «долманы, нани» јемәк, «аләми-рә'јадә тәрәгги етмәк» арзусу илә јашајыр. Милләт нечә тарач олур олсун, гоншулар нечә һәрәкәт едир

<sup>1</sup> «Молла Нәсроллин» 28 апрел 1906, № 4, сәһ. 3.

етсин—бунун онлара дәхли јохдур, тәки гарынлары тох, кефләри көк олсун.

Демәк, һәр ики сатирик әсәрни гәһрәманы ејни дөврдә јашајан, чәһаләт аләмшин ејни үфунәти илә тәһәффүс едән адамлардыр. Дахили вә заһирн чәһәтдән онлар бир-биринә о гәдәр охшајырлар ки, санки әкиз доғулмушлар.

Бүтүн булар көстәрир ки, «Нә ишим вар» сатирасы Сабирин дејилдир вә бу һагда артыг һеч бир шүбһә ола билмәз.

Биз тәхминән беш ил әввәл јазмышдыг ки, «Милләт нечә тарач олур олсун...» сатирасы Сабирин дејил. Чәлил Мәммәдгулузадәнин өзүнүндүр. Мирзә Чәлил анчаг тәвәкарлығы үзүндән буну ачыг демәмишдир<sup>1</sup>.

Сонралар биз бу мүддәанын доғрулуғуну гәти сүрәтдә тәсдиг едән башга бир сүбута да раст кәлмишик. Бу да «Молла Нәсрәддин» журналынын Ч. Мәммәдгулузадәнин шәхси архивиндән кәтирилиб һазырда Низами адына Азәрбајчан Әдәбијјаты Музејинин елми фондлар шө'бәсиндә сахланылан комплекtlәридир<sup>2</sup>. 1906-чы ил комплектинин илк нөмрәләриндә имзасыз кедән бир сыра фелјетонларыи, о чүмләдән «Милләт нечә тарач олур олсун...» сатирасынын алтында Ч. Мәммәдгулузадә өз дәсти-хәтти илә «Молла Нәсрәддин» сөзүшү јазмышдыр. Белә олдугу һалда, «Нә ишим вар» сатирасынын Мирзә Чәлилин гәләминдән чыхдығына һеч бир шүбһә јери галмыр, буна көрә дә һәмин мүбаһисәни артыг битмиш һесаб етмәк олар.

---

<sup>1</sup> А. Заманов. Сабир һагында монографија, «Азәрбајчан» журналы, ијун 1959, № 6, сәһ. 213.

<sup>2</sup> Низами адына Азәрбајчан Әдәбијјаты Музејинин елми фондлар шө'бәси, инвентар № 670.

Дејә биләрләр ки, бүтүн монографија боју сиз, эса-сэн, Сабирни өз зәманәсиндә охучу күтләләри тәрәфин-дән баша дүшүлмәсиндән вә гиймәтләндирилмәсиндән, халгын өз бөјүк шаиринин гәјгысына нечә галмасындан, онун ирсинә мүсбәт мүнасибәтиндән вә хатирәсини әзин тутмасындан бәһс етдиниз. Мәкәр Сабир өз зәманәсиндә тә'гибләрә мә'руз галмамышдырмы? Мәкәр о, ағыр мадди еhtiјач ичәрисиндә јашамамышдырмы?

Бу һаглы суалларын аичаг бир чавабы вардыр: бир чох бөјүк сәнәткарлар кими Сабир дә өз зәманәсиндә тә'гибләрә мә'руз галмыш, ағыр мадди еhtiјач бүтүн һәјаты боју ону дәмир мәнкәнә кими сыхмышдыр.

Чар үсули-идарәси шәрәитиндә, чәһаләт вә мөвһу-матын һөкм сүрдүү чәмијјәтдә «көрдүкләринин дөрддә бирини јазмаға» имканы олмајан шаирни өзү дә бәдди әсәрләриндә вә мәктубларында буну дәнә-дәнә гејд ет-мишдир. Сабир бүтүн һәјаты боју «сабун вә чыздаг ти-јанынын гырагындан гуртарыб». неч олмаса, «өмрүндә бир нечә дәгигә инсан кими нәфәс чәкмәк» арзуеу илә јашамыш, фәгәт мүвәффәг өлә билмәмишдир. Досту Султанмәчид Гәпизадәјә көндәрдији мәктубларынын би-риндә шаир о заман Шамаһыда кечирдији ағыр күнләр һаггында ачы-ачы јазырды: *«Кечән сәнә өз һәмвәтәклә-римә хидмәт етмәјә һүммәт бағладым<sup>1</sup>. Лакин бу хид-мәтләрә гаршы онлардан мукафатлар әвәзинә алдығым муцазатлари да нәк ағладым... Даһа тағәтим вә сәбрим баша кәлибдир, Јусиф кими ихван элиндә әсир галмыш-шам. Бириси силлә илә үзүмә вурур; ағуши-мәһәббәт ачыб о бириси тәрәфә јөнәлдикдә јумруғун башыма зол-*

<sup>1</sup> Шамаһыда мәктәб ачыб мұәллимлик етмәсини нәзардә ту-тур.—А. З.

лүүр; ондан ругардан олуб, башгасына мутэвэгчег олдугда дөшүмдэн итэлэжир, агзыма вурур, агзы үстэ јыхылырам. Налым фана, күзэраным бир гэмли фичиэ мэнзилэсиндэдир. Бир даһа Шамаһыда гаямаға табутэваным галмајыбдыр. Бир нэфэр һавадар вэ гэмхарым јохдур, јенэ сизэ үмидвар олуб да дэрд-сэр вермэјэ чэсарэт едирэм.

Баз амадэм бедэркәһе-то, катича конэм,  
Кэр һачэтэм рэва нэ конн, ру коча конэм?\*

Ачизанэ исте'да едирэм, бундан артыг мәним бурада каторга чэзасына мәнһүм олуб галмағыма разы олмајасыныз. Лүтф вэ мәрһәмәтинизи мәним тэрәфимэ узадыб, бу чәһәннәмдән мәнни хилас едәсиниз»<sup>1</sup>.

Әлбәттә, мәктубда бир чох ифадәләр шәрти маһијәт дашыјыр. Лакин бунунла белә, шаирни дүшдүјү чыхылмаз вәзијәт һәмни мәктубда чох јаныглы вэ дүзкүн ифадә едилмишдир.

Шаирни бу јалварышы сыравни бир мүәллимлик јери алмаг үчүн иди. Султанмәчид Гәнизадәнин көмәјилә Бақыда мүәллимлик јери алдыгдан сонра Сабирни вәзијәтн дүзәлдими? Јох, дүзәлмәди. О, санки јағышдан чыхыб јағмура дүшдү. Балаханы мәктәбиний мүдирн әјјаш Әһмәд Камал да Сабирни инчидирди. О, Әлискәндәр Чәфәрзадәјә јаздыгы бир мәктубда Балаханыдакы вәзијәтнән белә шикајәтләнирди: «Инди бурада да мәним үчүн әнкәлләр тәрәмишдир. Мүдиримизин мәст олуб мәнни тәһгир етдијиндән чана кәлмишәм. Онун бәдрәфтарлығы Шамаһыда башыма кәләнләри јадымдан чыхар-

\* Тәрчүмәси: Јенә дә-кәлдим сәнин дәркәһына, тәмәнна едим, әкәр еһтијачымы өдәмәсэн, һансы тәрәфә үз тутум?

<sup>1</sup> «җонһоннамә», 1922-чи ил нәшри, сәһ. 402—403.

мышдыр... Ричам будур ки, мѣни бу чѣхннѣмдѣн гуртар...»<sup>1</sup>.

Бакыѣа кѣчдүкдѣн сонра вѣзиѣѣтнини ѣахшылашмасына шаир ѣмрүнүн сонларында ѣздыѣы бир гитѣсиндѣ дѣ дѣ ишарѣ етмишдир:

Мѣнѣ бѣд кечди шѣһри-Ширванда,  
Мѣрѣзим шиддѣт етди хѣр ѣанда.  
Бир тѣрѣфдѣн тѣвѣррүми-чиѣерим,  
Бир тѣрѣфдѣн үрѣклѣки кѣдѣрим<sup>2</sup>.

Сабирни аѣыр ѣзаб-ѣзиѣѣт ичѣрисиндѣ ѣашамасына, тѣ'гиб олуимасына даир фикирлѣрѣ мѣасирлѣринини ѣазыларында да биз сых-сых раѣт кѣлирик. А. Сѣһхѣт Сабирни нѣ кими аѣыр бир шѣраитдѣ ѣазыб-ѣаратдыѣыны белѣ тѣсвир едир: «Сабир ѣфѣнди... сабуи тѣѣанынын кѣнарында, одлар, горлар ичиндѣ тѣр тѣкдүѣү халда, ѣаншкн ѣѣалынын тѣ'нѣ вѣ тѣѣррүзү горхусундан кѣчѣ ѣарысы ширѣи ѣухуну ѣзүнѣ харам етдиѣи халда ѣазмышдыр... Сабир ѣфѣнди миллѣтдѣн ѣтрү чалышырды. О, ашиг иди. Тѣ'н вѣ лѣ'ндѣн, тѣкфир вѣ тѣ'гирлѣрдѣн, ѣаѣыш кими үстүнѣ ѣаѣан тѣ'имѣт вѣ нифрѣтлѣрдѣн ѣсла керн кетмѣѣиб ѣз мѣслѣкиндѣ кѣмалү сѣбатү ѣзмлѣ давам етди вѣ севкили миллѣтинѣ хидмѣтдѣн бир ан гафил ѣлмады»<sup>3</sup>.

Сабирни хѣмѣерлисн Әли Фѣһми дѣ еѣин фикри ѣазмышдыр: «Сабир хѣр бир тѣ'гирѣ, тѣкфирѣ, тѣл'инѣ, хагсызлыѣга хѣдѣф ѣлмагла хѣч бир ишдѣн, тѣ'гиб етдиѣи мѣслѣкиндѣн бир ан керн дурмамышдыр. Тѣ'нлѣрѣ, бидадларѣ,—шѣхѣримизни, мѣмлѣкѣтимизни ичабатындан имини кими,—хѣр кѣсдѣн зиѣадѣ о, мѣ'руз галды»<sup>4</sup>.

<sup>1</sup> Әлискѣндѣр Чѣфѣрзѣдѣ. Сабир хаггында хатирѣлѣр, «Мѣасирлѣри Сабир хаггындз», сѣх. 206.

<sup>2</sup> Бах: «Мѣ'лумат» гѣзети, 10 август 1911, № 25.

<sup>3</sup> Аббас Сѣһхѣт. Сабир, «Мѣасирлѣри Сабир хаггында», сѣх. 49—50.

<sup>4</sup> Ә. Фѣһми. Ваг'ѣи-дилсүз, ѣенѣ орада, сѣх. 35—36.

лујур; ондан рукәрдан олуб, башгасына мүтәвәччәһ ол-  
дугда дөшүмдән итәләјир, ағзыма вурур, ағзы үстә јыхы-  
лырам. Һалым фәна, күзәрәным бир гәмли фәчнә  
мәнзиләсиндәдир. Бир даһа Шамаһыда гәлмаға табу-  
тәваным галмајыбдыр. Бир нәфәр һавадар вә гәмхарым  
јохдур, јенә сизә үмидвар олуб да дәрд-сәр вермәјә ча-  
сарәт едирәм.

Баз амадәм бедәркәһе-то, илтича конәм.  
Кәр һачәтәм рәва нә кони, ру коча конәм?\*

Ачизакә исте'да едирәм, бундан артыг мәним бурада  
каторга чәзасына мәһкум олуб галмағыма разы олмаја-  
сыныз. Лүтф вә мәрһәмәтинизни мәним тәрәфимә узадыб,  
бу чәһәннәмдән мәни хилас едәсиниз!¹.

Әлбәттә, мәктубда бир чох ифадәләр шәрти маһијјәт  
дашыјыр. Лакин бунунла белә, шаһрин дүшдүјү чыхыл-  
маз вәзијјәт һәмни мәктубда чох јаныглы вә дүзкүн ифа-  
дә едилмишдир.

Шаһрин бу јалварышы сыравни бир мүәллимлик јери  
алмаг үчүн иди. Султанмәчид Гәһпизадәнин көмәјилә Ба-  
кыда мүәллимлик јери алдыгдан сонра Сабирин вәзиј-  
јәти дүзәлдими? Јох, дүзәлмәди. О, санки јағышдан чы-  
хыб јағмура дүшдү. Балаханы мәктәбинин мүдирин әјјаш  
Әһмәд Камал да Сабирин инчидирди. О, Әлискәндәр Чә-  
фәрзадәјә јаздығы бир мәктубда Балаханыдакы вәзиј-  
јәтиндән белә шикајәтләһирди: «Инди бурада да мәним  
үчүн әнкәлләр тәрәмишдир. Мүдиримизин мәст олуб мә-  
ни тәһгир етдијүндән чана кәлмишәм. Онун бәдрәфтар-  
лығы Шамаһыда башыма кәләнләри јадымдан чыхар-

\* Тәрчүмәси: Јенә дә кәлдим сәһни дәркәһина, тәмәһни едим,  
әкәр еһтијачымы едәмәсэн, һансы тәрәфә үз тутум?

¹ «Һопһопнам», 1922-чи ил нәшри, сәһ. 402—403.

мышдыр... Ричам будур ки, мѣни бу чѣһаннамдѣн  
гуртар...»<sup>1</sup>.

Бакыҗа көчдүкдѣн сонра вѣзижѣтинини җахшылашма-  
масына шаир өмрүнүи сонларында җаздыгы бир гитѣсини-  
дѣ дѣ ишарѣ етмишидир:

Мѣнѣ бѣд кечди шѣһри-Ширванда,  
Мѣрѣзим шиддѣт етди хѣр җанда.  
Бир тѣрѣфдѣн тѣвѣррүми-чиҗерим,  
Бир тѣрѣфдѣн үрѣкдѣки кѣлѣрим<sup>2</sup>.

Сабирни ағыр ѣзаб-ѣзижѣт ичѣрисиндѣ җашамасына,  
тѣҗиб олунмасына даир фикирлѣрѣ мүѣасирлѣриники җазы-  
ларында да биз сых-сых раст кѣлирик. А. Сѣһхѣт Сабир-  
рини нѣ кими ағыр бир шѣрантдѣ җазыб-җаратдыгыны белѣ  
тѣсвир едир: «Сабир ѣфѣнди... сабуи тижанынын кѣнар-  
рында, одлар, горлар ичиндѣ тѣр тѣкдүҗү һалда, җанки  
ѣҗалынын тѣнѣ вѣ тѣѣррүзү горхусундан кечѣ җарысы  
ширҗи җухуну ѣзүнѣ һарам етдиҗи һалда җазмышдыр...  
Сабир ѣфѣнди миллѣтдѣн өтрү чалышырды. О, ашиҗ иди.  
Тѣн вѣ лѣндѣн, тѣкфир вѣ тѣһгирлѣрдѣн, җағыш кими  
үстүнѣ җаган тѣһмѣт вѣ шифрѣтлѣрдѣн ѣсла керн кѣтмѣҗиб  
ѣз мѣслѣкиндѣ кѣмалү сѣбатү ѣзмлѣ давам етди вѣ сев-  
кили миллѣтинѣ хидмѣтдѣн бир ан гафиял олмады»<sup>3</sup>.

Сабирни һѣмҗерлиси Әли Фѣһми дѣ еҗин фикри җаз-  
мышдыр: «Сабир һѣр бир тѣһгирѣ, тѣкфирѣ, тѣл'инѣ, һаҗ-  
сызлыга һѣдѣф олмагла һеч бир ишдѣн, тѣҗиб етдиҗи  
мѣслѣкиндѣн бир ан керн дурмамыныдыр. Тѣ'илѣрѣ, би-  
дадларѣ.—шѣһаримизини, мѣмлѣкѣтимизини ичабатындан  
имиш кими,—һѣр кѣсдѣн энҗадѣ о, мѣ'руз галды»<sup>4</sup>.

<sup>1</sup> Әлискѣндѣр Чѣфѣрзадѣ. Сабир һаҗгында хатирѣ-  
лѣр, «Мүѣасирлѣри Сабир һаҗгында», сѣһ. 206.

<sup>2</sup> Бах: «Мѣ'лумат» гѣзети, 10 август 1911, № 25.

<sup>3</sup> Аббѣс Сѣһхѣт. Сабир, «Мүѣасирлѣри Сабир һаҗгында»,  
сѣһ. 49—50.

<sup>4</sup> Ә. Фѣһми. Вѣҗ'еҗи-дилеуз, җенѣ орада, сѣһ. 35—36.

Сабири бабы адландырыб тәкфир едән чаһилләр һәт-та өз җахын гоһумларының арасында да вар иди. Чаһил, мütәәссиб мүсәлман олан җахын гоһумларындан бири «бабилик» үстә Сабирә өлдүрмәк белә истәмишиди<sup>1</sup>.

Сабири севмәҗәһләр, тәҗиб едәһләр кимләр иди? Геч шүбһәсиз-ки, оңлар шаирин сарсыдычы сатира зәрбә-сини һәдәфи олан тәбәгәләрини нүмаҗәндәләри идиләр. Шаир өзү сөһбәтләрини бириндә бу һагда демишир: «Гейри бир җердә бириси ашкара диндән дөһмүш олса, мәним бурада көрмәкдә олдуғум тә'н вә е'тисафын жүздә бириши көрмәз. Галбуки мән нә дөһмүшәм, нә дә дөһмәк фикриндәҗәм... Мәни чүһәланын тири-тә'н вә истәһзасына һәдәф едән башга бир мәсәләдир. Билирсинизми нәдир? «Молла Нәсрәддин»дә вә чәранди-саирә сүтуңларында, җери кәлдикчә, җазырам ки, моллаларын сөзүнә цанма-җын, зира оңларын жүздә дохсан бешн җаланчыдыр. Мин-бәрдә ахирәт төвснҗә едән бу шәхсләр минбәрдән ашағы дүшүнчә аз галыр ки, беш гәлик пул вә җа бир шәпәләг, плов үчүн чаңларыны ода-атәшә атсынлар»<sup>2</sup>.

Әкәр шаирин башга тәҗибдә һәдәфләрини дә хатириниздә чаңландырсаг, мәсәлә аҗдынлашмыш олар.

Сабир көһнә дунҗанын гара гүввәләри үзәринә һүчума кечдикчә, оңлар да өзләрини горумаға чалышыр, өз чү-рүк әхлаг нормаларыны, әпримши һәҗат фәлсәфәләрини ишадла мүдафиә едир вә беләликлә, Сабирин вә Сабир-ләрини үзәринә әкс-һүчума кечирдиләр. Сабирин өз дөв-рүндә тәҗиб вә тәкфирләрә мә'руз галмасыны анчаг бу-нуңла изаһ етмәк, бунун үчүн ичтиман бәрабәрсизлик үзәриндә гурулан көһнә чәмиҗәти иттиһам етмәк лазым-дыр.

Лакин чох заман бу мәсәләин җанлыш изаһ едирләр:

<sup>1</sup> Бу һагда бах: «Мүасирләри Сабир һаггындә», сәһ. 152—194 вә 304.

<sup>2</sup> Бах: «Ничат» гәзети, 23 иҗул 1911, № 37.

куја халг Сабирн баша дүшмәмиш, милләт Сабирн вә-рәмләдиб өлдүрмүшдүр.

Әлбәттә, белә фикирдә оланлар кобуд сәһв едирләр. Онлар халгла халгын ичәрисиндә олан вә азлыгы тәшкил едән мүртәгә, истисмарчы, түфәјли тәбәгәләри ајырл едә билмирләр. Вахтилә филологи елмләр доктору М. Ч. Чәфәров бу јанлыш фикри јажанлара чаһаб олараг јазмышдыр: «Кечмишдә вәрәмдән вә үмумијјәтлә ағыр, јохсул һәјәт шәрәпти натичәсиндә өләи гнјмәтли јазычылар, шаирләр чох олмушдур. Мәсәләи, Белински, Добролјубов да вәрәмдән өлмүшләр, лакин һеч јердә јазылмамышдыр ки, онлары рус милләти вәрәмләтди. Елә јазылсајды, чох гәрибә вә күлмәли оларды. Чүнки халг, милләт шаирини өлдүрмүр, јарадыр. Бөјүк шаирләр, алимләр, мүтәфәккирләр јарадан халг, милләт өзү дә бөјүк олур. Һәр шејл ницәдән-ницәјә дәрк едән, көзүачыг, чаһаншүмул әдәби шәхсијјәтләр јетирән халг өзү нәчиб, көзүачыг вә бөјүк халгдыр»<sup>1</sup>.

Тамамилә доғру фикирдир. Мәкәр Н. Г. Чернышевски өз заманында Сабирдән азмы тә'ғиб олунмушдур? Әксинә, Чернышевскинин башына кәтириләнләрини јүздә бири Сабирин башына кәтириямәмишдир. Мәкәр еһтијач кабусу Белинскини Сабирдән азмы сыхмышдыр? Лакин онларың о заман халг тәрәфиндән тә'ғиб олундуғуну, халг тәрәфиндән баша дүшүлмәдијини һеч бир рус тарихчиси, һеч бир рус әдәбијјәтшүнасы јазмаммышдыр. Чүнки Чернышевскини, Белинскини тә'ғиб едән халг дејил, халгын дүшмәндәри иди. Ејни сөзләри Сабирин һаггында да демәк олар.

Вахты илә Иикилтәрәдә Бајрон вә Шелли кимн даһн шаирләрин амансызчасына тә'ғиб вә тәһгир олундуғлары кимә мә'лум дејил? Бајронун сағлығында деди-вөдулар-

<sup>1</sup> М. Ч. Чәфәров. Әдәби дүшүнчәләр, Бақы, Азәрнәшр, 1958, сәһ. 181.

дан үрәји сојумајан мүртәче үнсүрләр Лондонда онун јаһадығы сви дәфәләрлә даша басмышлар. Шеллини кафир е'лан етмиш, мәһкәмә илә онун ушағларыны әлиһдән алыб аталығ һүгүгундан мәһрум етмишдиләр. Һәр ики бөјүк шаир вәтәндән баш көтүрүб гачмыш, гүрбәтдә чан чүрүдүб, гүрбәтдә һәлак олмушлар. Лакии Бајрон вә Шеллинии һикилис халгы, һикилис милләти тәрәфиндән тә'ғиб едилдији һеч бир мәнбәдә јазылмамышдыр. Чүнки Бајрон вә Шеллини тә'ғиб едән һикилис халгы дејил, бир овуч гаракүруһ иди. Ејни сөзләри Сабирин һағғында да демәк олар.

Дүһяныи, һисанлыға бөјүк мә'нәви сәрвәтләр бәхш едән, үмумбәшәр мәдәнијјәтини тарихиндә фәхри јер тутан бир чох даһи сәнәткары ағыр еһтијач мәнкәнәсиндә јашамыш, һәјатлары әзаб-әзијјәтләр ичәрисиндә кечмишдир.

Мәшһур Америка пианочусу Артур Рубинштейнни мүсаһибәләринни бириндә биз ашағыдакы тә'сирли ифадәләрә раст кәлирик:

«Бизим һәјатымыз көзәлдир: алғышлар, шөһрәт, пул... Лакии чох аз адам билир ки, бүтүн бунлар үчүн биз, биринчи нөвбәдә тәшәккүр вә еһтирама ләјиг оланлара, јә'ни бәстәкарлара миннәтдарығ. Көзләри јашаран динләјичиләр мәнә тәшәккүр едир вә һиндәрирлар ки, мән онларыи һиссләрини ифадә едир, гәлбләрини јүксәк дујғуларла охшајырам. Лакии унудурлар ки, онлары: бу дәрәчәдә мүтәәсир едән мусигини мән јаратмамышам: — боғазадәк борча кирән вә амансыз вәрәмин пәнчәсиндә чан чәкишән Шопен, сојуг отагда чан верән Бетһовен, јохсуллуғ вә еһтијачын дәлиханаја апарыб чыхардығы Шүберт, диләнчиләрни үмуми гәбиристанлығында дәфин едилән Мотсарт јаратмышдыр»<sup>1</sup>.

<sup>1</sup> Ян Эрлман. В гостях у Артура Рубинштейна, «Америка-журналы, январь 1965, № 100, сәһ. 40.

Лакин бүтүн бунлар үчүн һеч кәс һәмни чаһаншумул сәнәткарлары јарадан халгы иттиһам етмәмнишдир.

Дејә биләрләр ки, Сабирни мүасири олан мүтәрәгги зијалылар, әдибләр вә мүһәррирләр дә өз заманында халгын бөјүк шаирә бәсләдији мүнасибәтләи наразылыг едир, ачы-ачы шикајәтләнирләр, онларын Сабир һаггындакы јазыларында биз буна чоһ тез-тез раст кәлирик. Бәс буна нә дејәрсиниз?

Бу шикајәтләри о заманкы дөврүн ичтимаи-тарихи шәрантини нәзәрә алараг гијмәтләндирмәк лазымдыр. Нәзәрә алынмалыдыр ки, о заман, чар үсули-идарәсинин һөкм сүрдүјү, истисмар үзәриндә гурулмуш, чәһаләт вә мөһуматын бөјүк манеәләр төрәтдији чәмијјәтдә Сабир кими сәнәткарлары лајигилә гијмәтләндирмәк, онларын ирсини халгын малы етмәк ишиндә гаршысыалынмаз чәтинликләр мејдана чыхырды. Сабирни мүасирләринини јазыларындакы шикајәтләри догуран сәбәб һәмни бу гаршысыалынмаз чәтинликләр иди.

Лакин бу чәһәт әсас сәбәб кими көтүрүлә билмәз. Әсас сәбәб будур ки, Сабирләрини лајигинчә гијмәтләндирилмәси үчүн мүвафиг ичтимаи шәраит лазым иди. Белә бир шәраити исә анчаг-сосналист ингилабы јарада биләрди.

В. И. Ленин Л. Н. Толстојун јарадычылығына һәср етдији мәғаләләринини бириндә демишдир: «Сәнәткар Толстоја, һәтта Русијада да чүзи бир азлыг бәләддир. Онуи бөјүк әсәрләринини һәгигәтәи һамынын малы етмәк үчүн милјонлары вә он милјонлары чәһаләтә, мәзлумлуға, ағыр әмәјә вә диләнчилијә мәнһум етмини олан бир ичтимаи гурулуша гаршы мүбаризә, даим мүбаризә апарылмасы лазымдыр, сосналист чеврилиши лазымдыр»<sup>1</sup>.

<sup>1</sup> В. И. Ленин. Әдәбијјат һаггында мәғаләләр, Ушаккөнч-нәшр, Баки, 1952, сәһ. 93.

Сабирин мүасирлэри, бах, мәсәләнин бу чәһәтнин дәрк едә билмирдиләр. Юйларә елә кәлирди ки, «халг һәрәкәтә кәлиб һүммәт вә гејрәт етсә», бүтүи ишләр дү-зәләр, Сабирләр дә гүјмәтләрнин алар. Лакин Сабирин мүасирләри чәмијјәтдә ичтиман чевриляш лүзумуну дәрк етмәсәләр дә, кәләчәкдә Сабирләрнин лајигилә гүјмәтлән-дириләчәјинә инанырдылар. М. Ә. Сабирин амансыз өлүмлә үз-үзә дајандығы күнләрдә јаздығы бир ше'риндә А. Сәһһәт өз достуна белә тәсәлли верирди:

Еј мүчәссәм дүјгү, еј үли бәшәр,  
Еј чазурлуғ ичрә дүшмүш сағ зәр,  
Тә'нү лә'и ејләрсә һәр надан сәнә,  
Ја мүсанд олмаса дөвран сәнә,  
Гәм јемә, тәхфиф вер аламына,  
Аз кечәр һејкәл јапарлар намына!

Белә дә олды. Вахтилә үрәкдән севдији бөјүк Сабирин лајигилә гүјмәтләндирмәк имканы олмајан Азәрбај-чан халгы сосналист ишгилабынын гәләбәсиндән сонра белә бир имканы әлдә едиб, республиканын пәјтахты нефт Бакысынын мәркәзиндә она һејкәл гојду, ирсинин һәгиги варис олды.

Биз јухарыда «Һопһопнамә»нин илк нәшрләрнин не-чә бөјүк чәтиликләр баһасына баша кәлдијинин шаһиди олдыг. Совет һакимијјәти илләриндә М. Ә. Сабирин әсәрләри дөвләт һесабына дөнә-дөнә бөјүк тиражларла нәшр олунуб јајылмыш, дәфәләрлә рус вә ССРИ-нин башга халгларынын дилинә тәрчүмә едилмишдир. Бөјүк шаирин зәнкин ирси анчаг Совет дөврүндә чигди елми тәдгигат объектинә чеврилә билди. Сабирин һәјаты, јара-дычылығы, бәдни сәнәткарлыг хүсусијјәтләри, фәлсәфи, ичтиман-сијаси вә педагожи көрүшләринә даир өнларча

<sup>1</sup> А. Сәһһәт. Сабир, «Мүасирләри Сабир һағгында», сәһ. 38.

тэдгигат эсэрлэри жазылмыш, диссертасијалар мүдафиэ сдиламшдир.

Инди Сабирин ирси артыг һәгиги мә'нада халгын чалы олмуш, онун эсэрлэри вәтәнимиздән узагларда да кениш јајылыб харичи өлкэлэрин көркәмли филологларынын нәзәр-диггәтини чәлб етмицидир.

Инди Азәрбајчанын бир сыра колхозларына, мәктәпләринә, мәдәни-маариф мүәссисәләринә Сабирин ады верилмишдир. Республиканын бөјүк рајонларындан бири—Сабирабад—бөјүк шаирин адыны дашыјыр. Совет һакимийјәти илләриндә Сабир санки јенидән доғулмуш, јенидән гол-будаг атыб бөјүмүшдүр.

1965

### ФҮЗУЛИ ВӘ САБИР

Әдәбијјатымызын тарихиндә нигилаби-сатирик поезијанын баниси, «һеч кәсә охшамајан» новатор бир сәнәткар кими чаһаншүмул шөһрәт газанан Мирзә Әләкбәр Сабир классик ирдән усталыгла фајдаланыб, ону јашадығы зәманәнин руһуна, ичтиман вә естетик тәләбләринә ујғун олараг давам вә инкишаф етдирмишдир.

Бу, әлбәттә, гәнунаујғун вә тәбиидир. М. Ә. Сабирин мәнсуб олдуғу «Молла Нәсрәддин» әдәби чәрәјаны 1905-чи ил нигилабынын мәһсулу олса да, классик әдәбијјатымызын вә о чүмләдән Фүзули поезијасынын ән'әнәлэри илә ғырылмаз телдәрлә бағлы иди. Ч. Мәммәдгулузадә бу бағлылығы бөјүк ифтихар һисилә е'тираф едәрәк јазмышдыр:

«Фүзули «Молла Нәсрәддин»ни биригчи нөмрәсиндән башлајыб, бу күнә гәдәр мәчмүәмиздә иштирак етмиш вә ше'рләр јазмышдыр. Инанмырсыныз, көтүрүңүз «Мол-

ла Нәсрәддин» мәчмуәсинин иҗирми иллиҗини, төкүнүз габағыныза; һансы ше'рә бахсаныз, көрәчәкениниз ки, онда Фүзулидән бир дуз вардыр. Бизим шаирләримиз ше'р јазанда Фүзули кәлиб дурур көзләринин габағында, дејир ки, өлсән дә мәним тә'сиримдән чыха билмәјәчәксән. Молладан јазмаг истәсән, јазмышам, варлыдан јазмышам, рүшвәтхорлардан јазмышам, бу күн кет сабаһ кәлдән, јә'ни зафтра-зафтрадан јазмышам. Мүхтәсәр, һәр шеји эһатә етмишәм. Фүзули азәрбајчанлыдыр. Оун мәктәби-әдәбиси бизим шаирләрин башына кириб, бүтүн әсәрләриндә бир Фүзули руһу көрүлмәкдәдир. Фүзули диридир»<sup>1</sup>.

Һеч бир шүбһә ола билмәз ки, Мирзә Чәлил «бизим шаирләримиз ше'р јазанда Фүзули кәлиб дурур көзләринин габағында»—дедикдә биринчи нөвбәдә М. Ә. Сабир иһәзәрдә тутмушдур. Чүнки молланәсрәддинчи шаирләр ичәрисиндә Фүзулини ән јахшы дујан, ондан усталыгла истифадә едән М. Ә. Сабирдир.

М. Ә. Сабир јарадычылығынын һәм биринчи, һәм дә икинчи дөврүндә Фүзули поезијасында истифадә етмишдир. Мәсәлән, о, јарадычылығынын биринчи дөврүндә:

Мүбтәлаји-дәрди-ешгәм, әл көтүр мәнән, тәбиб,  
Ејлә бир тәдбир ким бу дәрдә дәрмән оламасың,<sup>2</sup>

бејтнини јазаркән, шүбһәсиз ки, Фүзули кәлиб онун көзүнүн габағында дурмуш вә устадын ашағыдакы бејтнндән тә'сирләнишдир:

Кәл мәним тәдбири-биһудамдә сән бир сә'ј гыл  
Ким, олам бу дәрдә артыраг кирифтар, еј һәким!<sup>3</sup>

<sup>1</sup> «Молла Нәсрәддин», 1925, № 21.

<sup>2</sup> «Голһолһнамә», 1948-чи ил нәшри, сәһ. 313.

<sup>3</sup> М. Фүзули. Әсәрләри, I чилд, Баки, 1958, сәһ. 229.

Жарадычылыгынын биринчи дөврүндө М. Ә. Сабир Фүзүли поэзиясындан мустәгим шәкилдә дә истифадә етмишидир. Мәсәлән, о, Фүзулинин Мәһәммәд пейғәмбәрә һәср етдији бир гәзәлиндәи<sup>1</sup> тәзмин едиб, «Ејди-мөвлуди-пәби»<sup>2</sup> гәсидәсини јазмышдыр:

Һәмдүлиллаһ ки, бизә шамил олуб лүтфи-худа,  
Бу мүбарәк күнү дәрк етмәјә өмр етди вәфа,  
Ејди-мөвлуди-пәбидән көзүмүз тапды зия,  
Гылын, еј үммәти-мөрһумә, бу күн вәчәдү сәфа,  
«Әшрәгәт мин фәләжи-бәһчәти шәмсуи вә биһа,  
Мәләәл-әләмә нурән вә сүрүрән вә бәһа»<sup>3</sup>.

Лухарыда кәтирдийимиз мисаллардан ајдын олур ки, М. Ә. Сабир 1905-чи илдән әввәл, јә'ни јарадычылыгынын биринчи дөврүндә «фүзулијанә» әсәрләр јазмыш, даһи шаирин «тилсимнә» дүшән епигончу шаирләрдән ирәли кетмәмишидир.

1905-чи илдән сонра исә Сабирә Фүзулинин тә'сири тамам башга мә'на кәсб етмишидир. 1905-чи илдән сонра-кы дөврдә Сабир даһи устадын «чыхылмаз јолундан» чәсарәтлә чыхмыш, артыг «фүзулијанә» гәзәлләр, садәчә бәизәтмәләр, тәзминләр јазмајыб, Фүзулијә «сабиранә» бәизәтмәләр јазмышдыр.

Сабирин 1907-чи илдә јазылмыш «Лејли вә Мәчнун» адлы сатирасынын ашағыдакы мисраларыны көтүрәк:

Еј дөвләтимин зәвалы оғлум!  
Еј башы ағыр балалы оғлум!  
Еј мәктәбү дәрсин ашинасы!  
Еј риштеји-елм мүбтәласы!  
Шад олдум о күн ки, сән доғулдуи,  
Мин шүкр еләдим ки, оғлум олдун.

<sup>1</sup> М. Фүзүли. Әсәрләри, I чилд, Баки, 1958, сәһ. 55.

<sup>2</sup> «Ҳоһһоһһамә», 1922-чи ил нәшри, сәһ. 330.

<sup>3</sup> Тарчүмәси: Көзәләлик фәләјиндән парлаглыг вә күнәш доғду, әләми көзәләлик, шадлыг вә ишыгла долдурду.

ла Нәсрәддин» мәчмуәсинин ијirmi иллијини, төкүнүз габағыныза; һансы ше'рә бахсаныз, көрәчәксииз ки, онда Фүзулидән бир дуз вардыр. Бизим шаирләримиз ше'р јазанда Фүзули кәлиб дурур көзләринин габағында, дејир ки, өлсән дә мәним тә'сиримдән чыха билмәјәчәк-сән. Молладан јазмаг истәсән, јазмышам, варлыдан јазмышам, рүшвәтхорлардан јазмышам, бу күн қет сабаһ кәлдән, јә'ни зафтра-зафтрадан јазмышам. Мүхтәсәр, һәр шеји әһатә етмишәм. Фүзули азәрбајчанлыдыр. Оун мәктәби-әдәби си бизим шаирләрин башына кириб, бүтүн әсәрләриндә бир Фүзули руһу көрүлмәкдәдир. Фүзули диридир»<sup>1</sup>.

Һеч бир шүбһә ола билмәз ки, Мирзә Чәлил «бизим шаирләримиз ше'р јазанда Фүзули кәлиб дурур көзләринин габағында»—дедикдә биринчи нөвбәдә М. Ә. Сабир и нәзәрдә тутмушдур. Чүнки молланәсрәддинчи шаирләр ичәрсиндә Фүзулини ән јахшы дујан, ондан усталыгла истифадә едән М. Ә. Сабирдир.

М. Ә. Сабир јарадычылығынын һәм биринчи, һәм дәнкинчи дөврүндә Фүзули поезијасындан истифадә етмишдир. Мәсәлән, о. јарадычылығынын биринчи дөврүндә:

Мүбтәләји-дәрди-ешгәм, әл көтүр мәнән, тәбиб.  
Ејлә бир тәдбир ким бу дәрдә дәрман олмасын,<sup>2</sup>

бејтини јазаркән, шүбһәсиз ки, Фүзули кәлиб онун көзүнүн габағында дурмуш вә устадын ашағыдакы бејтіндән тә'сирләнмишдир:

Кәл мәним тәдбири-биһудәмдә сән бир сә'ј гыл  
Ким, олам бу дәрдә артыраг кирифтаг, сј һәким!<sup>3</sup>

<sup>1</sup> «Молла Нәсрәддин», 1925, № 21.

<sup>2</sup> «Голһолнамә», 1948-чи ил нәшри, сәһ. 313.

<sup>3</sup> М. Фүзули. Әсәрләри, I чилд, Бакы, 1958, сәһ. 229.

Жарадычылыгынын биринчи дөврүндө М. Ә. Сабир Фүзүли поезиясынан мүстөгим шәкилдә дә истифада етмишдир. Мәсәлән, о, Фүзулинин Мәһәммәд пейғәмбәрә һәср етдији бир гәзәлиндән<sup>1</sup> тәзмин едиб, «Ејди-мөвлуди-пәби»<sup>2</sup> гәсидәсини јазмышдыр:

Һәмдүллилаһ ки, бизә шаһна олуб лүтфи-хула,  
Бу мүбарәк күнү дәрк етмәјә өмр етди вәфа,  
Ејди-мөвлуди-пәбидән көзүмүз тапды зија,  
Гылын, еј үммәти-мәрһумә, бу күн вәчдү сәфа,  
«Әшрәгәт мин фәләкки-бәһчәти шәмсуи ва-бија,  
Мәләәл-әләмә нуран вә сүруран вә бәһа»<sup>3</sup>.

Јухарыда кәтирдиймиз мисаллардан ајдын олур ки, М. Ә. Сабир 1905-чи илдән әввәл, јәни јарадычылыгынын биринчи дөврүндә «фүзулијанә» әсәрләр јазмыш, даһи шаирин «тиләсинә» дүшән енигончу шаирләрдән ирәли кетмәмишдир.

1905-чи илдән сонра исә Сабирә Фүзулинин тәсири тамам башга мә'на кәсб етмишдир. 1905-чи илдән сонра-кы дөврдә Сабир даһи устадын «чыхылмаз јолундан» чәсарәтлә чыхмыш, артыг «фүзулијанә» гәзәлләр, садәчә бәһзәтмәләр, тәзминләр јазмајыб, Фүзулијә «сабиранә» бәһзәтмәләр јазмышдыр.

Сабирин 1907-чи илдә јазылмыш «Лејли вә Мәчнун» адлы сатирасынын ашағыдакы мисраларыны көтүрәк:

Еј дөвләтимин зәвалы оғлум!  
Еј башы ағыр балалы оғлум!  
Еј мәктәбү дәрсин ашинасы!  
Еј риштеји-ејм мүбтәласы!  
Шад олдум о күн ки, сәи доғулдуи,  
Мин шүкр еләдим ки, оғлум олдуи.

1 М. Фүзули. Әсәрләри, I чпәд, Бақы, 1958, сәһ. 55.

2 «Ҡоһноһнамә», 1922-чи ил нәшри, сәһ. 330.

3 Тәрчүмәси: Көзәлик фәләјиндән парлағатыг вә күнәш доғду, әләми көзәлик, шадлыг вә ишигла долдуру.

Дердим ки, көзэл хэлэф оларсан,  
 Бир энлэжэ шэрэф оларсан,  
 Шүглү хүнәримнн јад едәрсән,  
 Атаны, ананы шад едәрсән.  
 Дүнјадаан олурса иртиһалым:  
 Анчаг сәнә тәрк олур мәнәлим,  
 Билмәздим олурсан елмә шејда,  
 Шүридә едәр сәни бу сөвда.  
 Бәзи охумуш рафиги-бәдхал  
 Тәдбиримнн чашдырыбмыш, еј ваһ!  
 Ујдум олара, сәни охутдум,  
 Сәд һејф ки, әглимнн унутдум!  
 Қәсдим өз әлпмлә өз ајағым,  
 Хамуш еләдим мән өз чирағым.  
 ...Бунча охудун, јорул да бари,  
 Бир дәфә бурах, бу зәһримари!<sup>1</sup>

Бу мисралары охудугумуз заман Фүзули кәлиб дурур  
 көзүмүзүн габағында, «Лејли вә Мәчнун» поемасында  
 атасынын сәһрада Мәчнунна етдији нәсиһәт јадымыза  
 дүшүр:

Еј чөвһәри-чанымнн һөвасы!  
 Веј дидеји-бахтимнн зијасы!  
 Дердим оласан мәннм пәнаһым,  
 Фәхрим, шәрәфим, үмидкаһым,  
 Мәндән бу сәрир олаида хали,  
 Сәни оласан әһли-мүлкә вәли.  
 Хәлг едә сәни көрәндә јадым,  
 Бағи сәни илә ола адым.  
 Кәр тифлилијиндә мәстү бибак,  
 Сәһраја дүшүб, јахан галыб чак,  
 Олдун рәһи-ешг ичиндә мәнһур,  
 Мә'зур илли, ол заманда мә'зур.  
 Нөврәсләрә ешг бир хүнәрдир.  
 Сәһәдди-кәмалә раһбәрдир.  
 Һалә ки мөгами-әгл буладун,  
 Тәһсил-кәмалә габил оладун,

<sup>1</sup> «Гюльшәнамә», 1948-чи ил нәшири, сәһ. 59.

Сәндәи нә рәва бу мачаралар,  
Сәрмајеји-ејб олан сәдалар,  
Кәр гафил иди, ол иди ағил!  
Сәһралара дүшмә, кәзмә гафил  
Рәһм ет мәни-зарү намүрадә.  
Ғојма бу мәшәғгәтү бәладә!

Бу мисралардан оғлу ешг аловлары ичәрисиндә мәһв олан заваллы атанын јаныглы фәрјады, һәзиң инилтиләри ешидилди.

Сабирин бу мисралара јаздығы јухарыдакы сатирик нәзирәсиндә исә оғлунун елм охумасындан тәшвишә дүшән, китаба, дәфтәрә сәрф етдији пула гызырғаланан чаһил бир атанын шикајәтләри верилмишдир. Демәк, Сабир бу сатираны өзүнү Фүзулијә охшатмаг мәгсәдилә јазмамышдыр, мәктәбә шејтан әмәли кими баһап, ондан әлһәзәр едән надап һәмвәтәнләрини тәнгид едиб, гәфләт јухусундан ајылтмаг үчүн Фүзули шејринин формасындан вә ифадәләриндән бачарыгла истифада едәрәк, оријинал мәнзум сатира јазмышдыр.

Мә'лумдур ки, Русијада вә бүтүн Јахын Шәргдә бир-бирини сүр'әтлә тә'гиб едән ичтиман-сијаси һадисәләрин һеч бири Сабирин сатирик гәләминдән јайынмырды. О, ингилаби һәрәкәтий кедишини һәссаслыгла изләјир, тәрәгги вә азадлығын дүшмәнләрини тәнгид атәшинә тутмаг үчүн һадисәләрин сәчијјәсинә мувафиғ сатира формалары ахтармалы олурду. Бу ахтарышларда бә'зән о, Фүзулинин түкәнмәз шејр хәзинәсинә мүрачнәт едир вә истәдији форманы орадан тапырды. Мәсәлән, 1909-чу илдә тахтдан салыныб, Ирандан говулан Мәһәммәдәли шаһы ифша етмәк үчүн Фүзулинин:

Әгә јар олсајды, тәрки-ешиг-јар етмәзминди?  
Ихтијар олсајды, рәһәт ихтијар етмәзминди,<sup>2</sup>—

1 М. Фүзули. Әсәрләри, II чилд, Баки, 1958, сәһ. 165.

2 Јеңә орада, сәһ. 238.

мәтләли гәзәлинин формасыны көтүрүб, «Фүзулија бәи-зәтмә» сатирасыны јазмышдыр. Шаһын дилиндән јазылмыш бу сатиранын бир нечә бейтини нәзәрдән кечирәк:

Мәндә ар олсајды, өлмәк ихтијар етмәзмидим?  
Абруун полдуғу билсәјдим, ар етмәзмидим?  
Хаки-Иранын мәнә бир кушәсини версәјдиләр,  
Кәндими Әбдүлһәмид тәк бәхтијар етмәзмидим?  
Билсә идим, ел мәни ахир белә мүфлис говар.—  
Вар-јоху дәрчиб едиб, әввәл фәрар етмәзмидим?  
Гој десинләр, Мәмдәли дүшдү Әдес севдасына...  
Мәнчилли версәјдиләр, орда гәрар етмәзмидим?<sup>1</sup>

Демәк, дүнәнки азгын шаһын мүстәбидлијини, ниги-лаби һәрәкатын зәрбәсинә давам кәтирмәјәрәк, өлкәдән гачыб чар Русијасына пәнаһ аларан бүкүнкү мискин мүһачирин дүшдүјү күлүнч вәзијјәти вермәк үчүн Фүзули гәзәлинин формасы Сабирин әлиндә әлверишли бир васитә олмушдур. һәмин сатира мүвәффегијјәтли чыхдығы үчүн «Молла Нәсрәддин» журналы о заман онун мәзмунуна мүвафиг бир карикатура да бурахмышдыр. Карикатурада көстәрилик ки. Мәһәммәдәли шаһ рус кәндлисинин сүрдүјү икпчархлы арабада отуруб бөјүк бир дүјүнчәни икнәлли гучагламышдыр. Карикатуранын алтында нсә сатиранын ашағыдакы бейти јазылмышдыр:

Мүәки-Иранын дүшүнсәјдим әлимдән кетмәјин.  
Вар икән фүрәт о мүлкү тармар етмәзмидим?

Көрдүјүмүз кими, Фүзули гәзәлинин сон дәрәчә тә-сирли вә ојнағ формасы Сабир гәләминин өлдүрүчү ки-најә вә истәһза гүдрәтилә бирләшмиш, нәтичәдә заманын тәләбинә мүвафиг, оријинал, кәсәрли бир ичтиман сатира мејдана кәлмишдир. Гәлб шаһринин иччә гәзәлиндән бу шәкилдә истифадә етмәји анчаг Сабир кими гүввәтли гәләм саһиб бачара биләрди.

<sup>1</sup> «Һопһопнамә», 1948-чи ил нәшри, сәһ. 162.

Фүзулинин «Көнлүм ачылыр зүлфи-пәришаныны көрчәк» — мисрасы илә башланан гәзәлиндән дә Сабир ејин шәкилдә истифадә етмишидр. Ашигини инчә һиссләрини, мәшугәнини фүсункар көзәллијини тәрәннүм едән бир гәзәлдән кобуд инсанларын ејбәчәр сифәтләрини тәнгид үчүн истифадә етмәк, бәлкә, Сабирә гәдәр һеч кәсин ағына кәлмәмишиди. Сабирин сәләфләринә белә бир тәклиф едилсә иди, һеч шүбһәсиз ки, онлар бу тәклифи тәәччүблә гаршылајардылар. Сабир јарадычылығына бәләд олмајанлар иди дә белә бир шејин мүмкүн олмасына шүбһә едәрләр. Јакни Сабир «Бакы пәһләванларына» адлы сатирасында белә бир иши чох усталыгла көрмүшдүр. Гәзәллә нәзирәнин арасындакы мүнәсибәти јахшы тәсәввүр етмәк үчүн һәр икисиндән нүмунәләр веририк:

Фүзули:

Көнлүм ачылыр зүлфи-пәришаныны көрчәк,  
Нитгим тутулур гөнчеји-хәнданыны көрчәк.  
Бахдыгча сәнә ган сачылыр дидәларимдән,  
Бағрым дәлишир нөврәки-мүжканыны көрчәк.  
Рә'налыг илә гамәти-шүмшады ғыдан јад,  
Олмазмы хәчил сәрви-хураманыны көрчәк!—

вә и. а.

Сабир:

Көнлүм буланыр күчәдә чөвләнины көрчәк,  
Нитгим тутулур һәрзәвү һәджаныны көрчәк.  
Чаным үзүлүр әлдәки гәлхәнина бахчаг,  
Гәдбим алышыр белдәки патраныны көрчәк.  
Мәст ол кечә-күндүз, нә билим, јат нәрәлардә,  
Јум көзләрини хансји-вираныны көрчәк<sup>2</sup>,

вә и. а.

<sup>1</sup> М. Фүзули. Әсәрләри, I чилд, Бакы, 1958, сәһ. 99.

<sup>2</sup> «Ҡоһоһоһнамә», 1948-чи ил нәшри, сәһ. 27.

Фүзулидән вә Сабирдән кәтирдийимиз парчаларын мугајисәси ачыг көстәрир ки, устадын көзәллији тәрән-нүм едәп ашиганә гәзәли Сабирни сатирик гәләми ал-тында өз мә'насыны дәјишәрәк, ичтиман доң кејмиш, чаһил инсанларын кобудлуғуну вә вәһшилијини ачы бир истәһиза илә тәнгид едән кәскип сатираја чеврилмишдир.

Сабир Фүзулинин поезијасындан кортәбин шәкилдә истифадә етмирдди, вәзини е'тибарилә тәнгидә тутмаг истәдији нөвбәти һадәфин ичтиман вәзијјәтинә, психолокијасына даһа чоһ ујғун кәлән парчалары сечиб фәјдаланырды. Сабирни «Аһ ејләдијим нәш'еји-гәлјанын үчүндүр»—мисрасы илә башланан сатирасы буна ән јахшы мисал ола биләр. Сабир бу сатирада көзүнү дөвләтлинин сүфрәсинә дикән, бир гарын чөрәк үчүн вә'з едән, «нәш'еји-гәлјан» үчүн ипчданыны сатан јалтаг молланын портретини чәкмишдир. Дөвләтлинин гаршысында дајаныб, ондан мәрһәмәт диләјән, сәдәгә истәјән молла өз-өзүнү белә сәчијјәләндирир:

Аһ ејләдијим нәш'еји-гәлјанын үчүндүр.  
Ган ағладығым гәһбәји-фипчанын үчүндүр.  
Вә'з ејләдијим һадјәвү еһсандан аичаг,  
Үмдә гәрәзим кисәвү һәмјанын үчүндүр.  
Ағзым долусу не'мәти-фирдөвси дедиклә,  
Бошгабда гара көзлү фисинчанын үчүндүр.  
Көрдүм ки, илов бишмәдәдир, ачыға дөздүм,  
Биладим бу тәдарүк шәби-еһсанын үчүндүр<sup>1</sup>.

Фүзулинин һәзәч бәһринин алтынчы нөвүндә јазылмыш:

Аһ ејләдијим сәрви-хураманын үчүндүр,  
Ган ағладығым гәһбәји-хәиданын үчүндүр<sup>2</sup>.—

<sup>1</sup> «Ҡоһноһнамә», 1948-чи ил нәшри, сәһ. 19.

<sup>2</sup> Фүзули. Әсәрләри, I җилд, Баки, 1958, сәһ. 131.

мәтләли гәзәлинин вәзини Сабирин сатирасында типин сә-  
чијјәсинә ујғун кәләп әлверишли форма олмушдур. Ејни  
фикри Сабирин Фүзулинин «Чан вермә гәми-ешгә ки,  
ешг афәти-чандыр»—нисрасы илә башланай мәшһур га-  
зәлиндән истифадә едиб јаздығы «Тәһсил-елм» сәрләв-  
һәли сатирасы һагғында да демәк олар.

Сабирин ајры-ајры сатираларында бә'зән Фүзулинин  
ифадәләринә дә раст кәлирик. «Нәдамәт вә шикәјәт»  
сатирасынын:

Мән ки, дамдан, бачадан бахмаз иди.  
Су кими һәр тәрәфә ахмаз иди,—

бейтини охудуғда дәрһал Фүзулини хатырлајырыг. Чүн-  
ки бурада «Фүзулидән бир дуз вардыр».

Јухарыда кәтирдиймиз мүгајисәли тәһлилләрдән әј-  
дын көрмәк олур ки, Сабир Фүзули ирсиндән бир нова-  
тор кими истифадә етмиш, даһи устадын ајры-ајры әсәр-  
ләринә ичтима-тәнгиди руһ вериб, онлары заманын  
тәләбинә ујғун шәкилдә мә'наландырмыш вә беләликлә,  
Фүзули ән'әнәләрини өз јарадычылығынын идеја, бәдһи  
истигамәтинә ујғун бир шәкилдә јашадыб, давам етдир-  
мишдир.

Сабирин Фүзули поезијасындан истифадә едиб јазды-  
ғы сатираларыны охудуғумуз заман Фүзули сәнәтинин  
әзәмәти бир даһа хәјалымызда чапланыр. Бизә слә кәлир  
ки, бу ики бөјүк сәнәткар—лирик Фүзули илә сатирик  
Сабир XX әсрдә әл-әлә вериб, чәһаләт вә мөвһумат дүн-  
јасынын инсан шәхсијјәтини алчалдан дәһшәтләринә  
гаршы чийи-чийинә вурушмуш, халғын мә'нәви инкиша-  
фына маңе олан шәр гүввәләрә гаршы бирләкдә мүба-  
ризә етмишләр.

Мирзә Әләкбәр Сабир өмрүнүн сон аяларында, узун сүрән ағыр хәстәлијин амансыз пәнчәсиндә чырпындыгы, өлүмлә әлбәјаха олдуғу күнләрдә гәләмә алдыгы бир шәриндә јазырды:

Мән кедәрсәм, вар олсун амалым!  
Јашасын шәһријари-һүрријјәт!

Бу бейтин икинчи мисрасы Сабирин бүтүн јарадычылығы үчүн ән көзәл бир епиграфдыр. Һүрријјәт, инсан азадлығы гуманист шаирин јарадычылык мотивләринин әсасыны тәшкил едир. Инсаны азад вә хошбәхт көрмәк арзусу шаирин ән јүксәк идеалы иди. Сабирә көрә азадлык инсансәвәрлијин биринчи шәртидир. Сабир азадлык вә инсансәвәрлик мәфһумларыны бир-бириндән ајырмырды. Онын нәзәриндә бу мәфһумлар бир-бирини тамамлајыр. Бунларын бири олмајан јердә, о бири дә ола билмәз. Сабир инаныр вә инандырырды ки:

Ким ки, инсаны сәвәр—ашыгы-һүрријјәт олур,  
Бәли, һүрријјәт олан јердә дә инсанлык олур!

Сабирин зәманәсиндә бир чох шаирләр ичтиман һәјатдан тәчрид олунараг, «ешг аләмин»нә чәкилридиләр. «Бүлбүлә, ешгә, күлә даир јалан фырладан» гафијәпәрдазлара, онларын «хәтти гарышга, какили илан, зәнәхданы гују, кирпикләри гамыш, башында сачы гүраб» дилбәрләринә Сабир гәһгәһә илә күлүрдү. О өз дилбәрини бу «ханыманы хараб» ејбәчәр дилбәрә гаршы гојурду. Шаир Сабирин дилбәри—һүрријјәт дилбәри, азадлык пәрисси иди. Шаир бу пәријә вуруландан сонра башы бәлалар чәкир, она пис ләгәбләр гојулур, тәкфир едилир, тәғибләрә, бөһтанлара мә'руз галырды. Лакин о, «дилбәри-һүрријјәт»ин уғрунда «кечә вә күндүз чарпышыр», бу јолда чәклији чәфаларла фәхр едирди:

Еј дилбәри-һүрријәт, оландан бәри ашиг  
Көңлүм сәнә, чарпышмададыр рузу шәб нәә  
Дерләрсә әкәр иш бу сәбәбдән мәнә фасиг,  
Пәк мүфтәхирәм мән дә бу али ләғәб илә!

Сабир инсанын сәадәтнин «дилбәри-һүрријәт»ин јер үзүнә һаким олмасында, бу јолда мүбаризәннин маһијјәтнин исә «инсанлыға хидмәтдә» көрүрдү. Зүлмүн әршә чыхдығы, «торпагларын, дагларын, дәрәләрини, дашларын» көләлик буховунда инләјән инсан үчүн көз јашы төкдүјү бир заманда Сабир дәһшәтә кәлир, вәтәндашларыны һараја чагырырды:

Зинһар, сәәлим хидмәт,  
Инсанлыға, јолдашлар!  
Гејрәт, а вәтәндашлар!  
Һиммәт, а вәтәндашлар!

Сабирин иләһам пәрисинин гол-һанад ачдығы ингялаб күйләриндә чәмијјәтдә кәркин сифи дәјүшләр кедирди. Мәәлумлар азадлыға чыхмаг, залымлар исә өз ағалыгларыны горумаг үчүн вурүшурдулар. Мәәлумдур ки, о заман ичтимаи бәрабәрсизлик үзәриндә гурулмуш чәмијјәтин әсаслары һәлә сарсылмамышды. Буна көрә азадлыг уғрунда кедән мүбаризәләрдә бә'зән һагг тәрәф мәғлубијјәтә уғрајырды. Бу мүвәггәти мәғлубијјәт чохларыны руһдан салырды. Лакин Сабир нә руһдан дүшүр, нә дә гүруруну, тәмкиннин итиррди. Мүтәфәккир шаирләрин етигадла инаныр вә охучуларыны да инандырырды ки, инсан бәркдән-бошдан чыхдыгча бәркијиб камилләшир вә анчаг бундан сонра өз арзусуна чата билир. Шаир фәлсәфи сатиранын үстүөртүлү дили илә охучуларына мүраччәтлә дејирди:

Санма, әздикчә фәләк бизләри виранлыг олур,  
Үн тәмәннасы илә бугда дәјирманлыг олур!

Сабир узагкөрөн, ағы гарадан, јахшыны пнсдөн, дог-руну јаландан усталыгла сечән һәссас бир философ иди. О, һадисәләрин кәләчәјини әввәлчәдән хәбәр верирди. Биринчи рус ингилабынын мәғлубијјәтә уғрадығы, Столыпин иртичасынын башландығы гара иләрдә чохлары бәдбинләшиб, ичтиман һәјат сәһнәсини, мүбаризә мејданыны тәрк едирдиләр. Лакин Сабир һадисәләри сојуганлылыгла сејр едир, ишаныр вә өз охучуларыны да инандырырды ки:

Гарышыгдыр һәләлик миләттин истәдады,—  
Әләһирә, сафы бир јан, тозу бир јайлыг олур!  
Чалхаландыгча, буландыгча замаң иһрә кими,  
Јағы јаг үстә чыхыр, ајраны ајранлыг олур!

Фәлсәфин сатиранын дүшүндүрүчү ифадәләри илә јарадылмыш бу мисраларын дахили мәнтигиндә заманын мүрәккәб ичтиман сәчијјәси мәналандырылмыш, һадисәләрин кәләчәк ичкишаф јоллары мүәјјәнләшдирилмиш вә онларын нәтичәләри габагчадан хәбәр верилмишдир.

Бәли, Сабирин һәкиманә сатираларында даһијанә бир узагкөрәнлик варды. Бу, Сабир сатирасынын мәзијјәтләриндән, шаирин фәрди јарадычылыг хүсусијјәтләриндән биридир.

Сабир инсан идракынын гәләбәсинә сарсылмаз инам бәсләјирди. Иртичанын күндән-күнә азғынлашдығы, «һәјасызлығын артмасы нәтичәсиндә елин даһа сәбри олдуғу» ағыр иләрдә Сабир ишаныр вә охучуларыны да инандырырды ки, дөвран белә галмајачаг, күн кәләчәк, инсан идракы шәр гүввәләри сарсыдачаг, зүлмүн биһасы јыхылачаг, һагг һаһаггы, мәзлум залымы диз чөкдүрәчәкдир. Чүнки өлмәз шаирин ајдын вә дәјинилмәз бир манифести варды:

Јашасын шаһријари-һүрријјәт!..

## ШАИРИН ДҮНҖА ШӨҮРӘТИ

Дүнҗа әдәбијјаты тарихиндә анчаг о сөз усталары шәрәfli јер тута билир ки, онларын јарадычылығы өз милли зәмини илә гырылмаз телләрлә бағлы олса да, милли мәһдудийјәт, чоғрафи сәрһәд танымыр. Белә сәнәткарларын әсәрләри дүнҗа мигјасында јайылыр, охунур вә севилир. Чүнки онларын әсәрләриндә чаһаншүмүл мотивләр гәләмә алыныр, онлары јалныз өз халгларынын дејил, башга халгларын да дәрләри, арзу вә истәкләри дүшүндүрүр. Белә сәнәткарларын јарадычылығы һәм милли, һәм дә бејнәлмиләл, бејнәлхалг әһәмијјәт газаныр.

Мирзә Әләкбәр Сабир дүнҗанын бу гәбилдән олан даһи сәнәткарлары нәслинә мәнсуб сөз сәррафларындан, сатирик, фәлсәфи поезија уstadларындан биридир.

Илләр кечир, нәсилләр дәјишир, лакин Сабир көһнәлмир, Сабир, Сабир олараг галыр, вәтәни Азәрбајчанда да, узаг өлкәләрдә дә охунур, севилир, инсанлары мә'нәви чиркинликләрдән, ејбәчәрликләрдән узаглашдырыр, охучуларына көзәллик ашылајыр, онлара нечә јашамағы өјрәдир.

Илләр кечдикчә Сабирни дүнҗа шөһрәти даһа да парлајыр, шаирни узаг өлкәләрдәки пәрәстишкарларынын сајы артыр, онлар «һопһопнамә»ни чырагла ахтарырлар.

Бир нечә ил әввәл Тәбризин мәшһур әдәбијјатшүнасы, мәрһум Һачы Мәһәммәд Нахчыванинин оғлу Әли Нахчывани Теһраңдан гочаман әдибимиз Гулам Мәммәдәлијә бир мәктуб көндәрмишди. Һәмин мәктубда дејилрди: «һопһопнамә»нин көһнә нәшриндән (әрәб әлифбасы илә нәшри нәзәрдә тутулур—А. З.) бир нүсхә дүшсә, мин түмәнә аларам».

Гулам Мәммәдәлинин хаһишилә мән «һопһопнамә»-

нин 1962-чи илдә әрәб әлифбасы илә Бакыда чыхан нәшриндән бир нүсхә Нахчыванијә көндәрдим вә она јаздым: «Сабири севәиләрә биз «Һоһһоһнамә»ни тәмәннәсыз көндәририк. О ки, галды мин түмән мәсәләсинә, демәли-јәм ки, мәним аләмимдә дунјанын бүтүн даи-гаиы бир јерә топланса, јенә дә «Һоһһоһнамә»нин гијмәтини өдәмәз».

Сабрини «Һоһһоһнамә»си харичи өлкәләрдә јалныз охунмур, һәм дә харичи өлкә алимләри тәрәфиндән тәдгиг олуур. Сабир һәлә сағ икән онун јарадычылығы бәзи харичи өлкә әдибләринин диггәтини чәлб етмиш, шаирин вәфатындан сонракы илләрдә харичдә вахташыры онун сатирасы һаггында мараглы фикирләр сөјләнишидир.

Мәлумдур ки, мүхтәлиф заманларда Сабир сатирасы әтрафында тәдгигат апаран әдәбијатшүнасларымызын әсәрләриндә јери кәлдикчә һәмин фикирләрдән бәһс олуимушдур. Биз бу мәгаләдә анчаг сон илләрдә харичдә Сабир һаггында јазылан елми-тәнгиди әсәрләрин әлиминдә оланларыны шәрһ етмәјә чалышачағыг.

Харичи өлкәләрдә Сабрини һәјәтына вә јарадычылығына даир апарылан сон тәдгигатлар көстәрир ки, илләр Сабир сатирасынын сирләрини ачыр, алимләр онун әсәрләриндә јени мәна, јени фикирләр кәшиф едиләр. Елә фикирләр ки, санки онлар Јахын Шәргин бу күнү үчүн дејилмишидир.

Сабир һаггында харичдә апарылан сон тәдгигатлар ичәрисиндә ән чох диггәти чәлб едән Иран алими Јәһја Аријәнпурун 1971-чи илдә Теһранда икинчи дәфә нәшр олуан «Сәбадан Нимајәдәк» адлы икинчилдик әсәридир. Бу әсәр Иран әдәбијатынын XIX әсрин әввәлләриндә јазыб-јарадан шаир Сәбадан башлајыб, XX әсрин көркәмли шаири Нимајәдәк давам едән 150 иллик бир дөврүнү әһтә едир. Әсәрин икинчи чилдиндә Чәлил

Мәммәдгулузада вә Сабир һаггында аҗрыча очеркләр вә онларын шәкилләри верилмишидир.

Иран әдәбијјаты тарихи китабында Азәрбајҗан шаири Сабирин һәјат вә җарадычылығындан мүфәссәл бәһс едән очеркин верилмәсини әсәрин мүәллифи белә әсәсләндирыр: «Азәрбајҗанын бөјүк миалли шаири, ичтимаи-ингилаби сатираны устады, «Молла Нәсрәддин» журналынын данми әмөкдашы М. Ә. Сабир мәшрутә дөврү Иран әдәбијјатына күчлү тәсир кәстәрмини, онун җарадычылығы Иранла, Иранын мәшрутә дөврү тарихилә гырылмаз телләрлә бағлы олмушдур. Буна көрә Иран әдәбијјаты тарихиндә ондан аҗрыча вә кениш бәһс етмәк мүтләг лазым вә вачибдир».

Җәһја Аријәнпур Сабирин Иранла, Иран халғларынын азадлыг һәрәкаты илә бағлылығынын сәбәбләрини белә изаһ едир: «Сабир чаванлығында Иранда олмуш, ханларын өзбашыналығыны, харичи капиталын Иранда төрәтдији бәд әмәлләри көзләри илә көрмүш, сонраларин үчүн Гафгаза кәләи Иран тәбәәләринин ачыначағлы вәзијјәтинин шаһиди олмушду. Шаир Иранын тарихиндән дә кифајәг гәдәр хәбәрдар иди. Онун Иран һаггындакы ше'рләринин реаллығы вә тәбилији бууула изаһ едилмәлидир».

Китабда шаирин тәрчүмеји-һалы һаггында әтрафлы мә'лумат верән Иран алими Сабир сатирасынын ингилаби маһијјәтиндән кениш бәһс ачыб кәстәрир ки, «Сабир өз өлкәсиндә, һәмчинин бүтүн Јахын Шәрғдә јени ше'рин биһасыны гојан бөјүк новатордур. Русијада баш верән 1905-чи ил ингилабы Сабирин дүијәкөрүшүнүн вә җарадычылығынын формаланыб тәкмилләшмәсиндә һәлледиҗи рол ојнады». Сабир «елә бир дөврдә зүһур етди ки, рузқарын һәдисәләри онун көмәјинә кәлди. Узун илләр боју үзәрини күл өртмүш ода бәнзәјән һүнәри, һетәдады бирдән-бирә ашкара чыхды, тарих

Сабирни адыны биринчи рус ингилабы сәнәткарларыныи синаһысына јазды».

Иран алими Сабир сатираларыныи ингилаби-демократик маһијјәтнини, хүсусән шаирни Иранын мәшрутә һәрәкатына һәср олунмуш сатираларыны тәһлил едиб, белә бир дүзкүн нәтичәјә кәлир: «Шаирни ингилабын гырмызы аловлары арасындан јүксәлән нәләләри бүтүн Шәрг өлкәләриндә ешидилди, базарлара, күчәләрә, кәндли дахмаларына јол танды, шаһларыи, султанларыи сарајларына ваһимә салды. Сабир, нәдән данышырса-данышыи, онун мөвзусу халгдыр, онуң поезијасы никбни, ишыгы вә азад һәјат арзуларыныи тәранәсидир».

Соңра мүәллиф Аббас Сәһһәтнини «Сабирни әсәрләри Иран мәшрутәсинә бир ордудан зијадә хидмәт етмишидир»,—фикрини тәсдиг едиб көстәрир ки, о заман Сабирни мүбариз сатиралары сәнкәрләрдә шаһ үсули-идарәсинә гаршы вурӯшан мүчаһидләрә фәдакарлыг әзми ашылајыр, онлары гәләбәләрә руһландырырды.

Ј. Аријәнпур һәмчинини о заман Сабир сатирасыныи Иран әдәбијјатында ешидилән әкс-сәдалары һаггында мараглы мисаллар кәтирир; о илләрдә Иранда нәшр олунан «Азәрбајчан» журналы вә «Нәсими-шимал» гәзети сәһифәләриндә јаранан ингилаби-демократик истигамәти Сабирни тә'сир илә бағлајыб гејд едир ки, мәшрутә дөврү Иран әдәбијјатында ингилаба чагырыш, истибада нифрәт руһу Сабирни тә'сир алтында јаранмышдыр.

Кәтирилән мисаллардан ајдын көрүнүр ки, Јәһја Аријәнпур Сабир јадаычылығыны объектив гијмәтләндирир. Биз онун бу пәчнб әмәјнини Азәрбајчан--Иран әдәби әлагәләри тарихиндә ирәлијә доғру атылан бир аддым һесаб едирик.

«Һошһошамә»нини Бақыда әрәб әлифбасы илә Азәрбајчан дилиндә вә фарс дилиндә нәшр едилмәси Сабирни харичи аләмә таһытмаг сәһәсиндә чох јахшы нәтичәләр

вермишдир. Јахын Шэргдэ охучуларыи јени нәсилләри бу китаблары охумагла Сабирлә таныш олур, шакири јарадычылығы һаггында мәгаләләр јазыб, мәтбуатда дәрч етдириләр. 1970-чи илдә Теһранда чыхан «Дәфтәри-зәманә» адлы әдәби мәгаләләр мәчмуәсиндә тәнгидчи Сирус Таһбасын «Һоһоһнамә»ниң фарс дилинә тәрчүмәси илә әлагәдар ириһәчмли бир јазысы верилмишдир. Мүәллиф мәгаләсини ашағыдакы сөzlәрлә башлајыр: ««Һоһоһнамә»ниң фарсча нәшри тәгдирәлајиг бир тәшәббүсдүр». Бу китабын сәһифәләриниң бир чоху мәшһүртә ингилабының одлу вә ганлы-гадалы илләриндә Иран халғларына, хусусән тәбризликләрә хитабән јазылмышдыр. 1906—1911-чи илләрдә одлар-аловлар ичәрисиндә баш вермиш һадисәләр Сабирин ше'рләриндә әбәди јадикар олараг галмышдыр. Сабир бизим кечмиш нәслә мәнсуб олан шаирләримизин јенилијә доғру ирәдиләмәсинә көмәк етмишдир».

Буна көрә мүәллиф «Һоһоһнамә»ниң фарс дилиндә нәшриниң бөјүк мәдәни әһәмијјәти олан бир һадисә кими гијмәтләндирдикдән сонра әләвә едир: «Һоһоһнамә» Иранда јашајан азәрбајчанлыларың вә башга халғларың евләриндә һәфизин «Диван»ы гәдәр севилик, әзизлик вә мүгәддәс бир китаб кими сахланылыр. «Һоһоһнамә»ниң 1914-чү илдә Бақыда Аббас Сәһһәтин мүгәддимәси илә чыхан нәшри бу саат мәним көзләриниң габагындадыр. Онуң бөјтләри атамың, апамың дилиндән дүшмәзди. Мәним ешитдлјим илк ше'рләр Сабирин ше'рләридир».

Сирус Таһбас «Һоһоһнамә»ниң профессор Әһмәд Шәфән тәрәфиндән фарс дилинә тәрчүмәсини «мисилсиз бир тәрчүмә нүмунәси» кими вә китаба сәбиршүнас Әзиз Мирәһмәдовун јаздығы мүгәддимәни «дәгиг вә дәјәрли бир елми» әсәр кими гијмәтләндирир.

Мүәллиф Сабирин тәрчүмеји-һалы, јарадычылығы,

мәшрутә һәрәкатына вә Иран әдәбијјатына тә'сирн барәдә әтрафлы бәһс етднқдән сонра Сабирлә о заман Иранда нәшр едилән «Нәсимн-шимал» гәзетинин редактору Сејид Әшрәфәддин Киланнини гаршылыгылы әдәби әлагәләрн һаггында сөһбәт ачыр. Сирус Таһбас гејд едир ки, Киланн Сабирин Иранда јетиннән давамчыларындап биридир. О, бир сатирик кими Сабирин әсәрләриндән фәјдаланыб јетинмишидир.

Мүәллиф «Һопһопнамә»нин фарсча тәрчүмәсилә тапныш олдугдан сонра тәәссүфлә гејд едир ки, Киланн Сабирин бир сыра сатираларыны о заман тәрчүмә вә ја тәбдил етмиш, лакни мә'хәзләрини көстәрмәминшидир. Мәсәлән, С. Таһбас Сабирин «Бир мәчлисдә он ики кишинин сөһбәти», «Фәһлә», «Әрдәбил», «Чатлајыр, ханбачы...», «Әһвалпүрсанлыг, јахуд гонушма», «Ах, печә кеф чәкмәли әјјам иди» сатираларыны Киланнини сатиралары илә тутушдуруп вә мә'лум олур ки, Киланн бу сатиралары ејнилә Сабирдән көтүрмүш, лакни нәдәнсә, буна һеч бир ишарә етмәминшидир. Һалбуки, «Сабир «Нәсимн-шимал» гәзетиндән бирчә сатира—«Балача сәһнәчик» сатирасыны көтүрүб тәрчүмә етмиш вә јерини дә көстәрмишидир. Мүәллиф гу гејддән сонра јазыр: «Тәәссүф ки, мә'хәзи көстәрмәмәк бизим көһнә адәтләримиздир».

Бизим фикримизчә, Киланн буну гәсдән етмәминшидир. О дөврәдә тәрчүмә вә тәбдилләрин мә'хәзи бә'зән көстәрилмирди.

«Һопһопнамә» дилләри бизим дилимизин әкиз гардашы олан Ираг түркмәнләри арасында да бөјүк шөһрәт газанмышидыр. Халг шаирн Рәсул Рза белә бир мараглы әһвалат хатырлајыр: «Ираг республикасынын Кәркүк шәһәриндә китаб мағазасына кетмишдим. Ичәри кирән кими сәһибкар мағазада олан китабларын чап олунмуш каталогуну мәнә тәрәф узатды. Каталогу алыб нәзәрдән кечирдикдә «Һопһопнамә» адына раст кәлдим. Мараг

үчүн алып бахмаг истәдикдә саһибкар утанчаг бир тәрз-дә деди: «Гонаг, бу китаб бирчә нүсхәдир, өзү дә сатлыг дежил, истәјәнләр анчаг мағазадә охујурлар. Әкәр сиз дә бурада охумаг истәјирсинизсә, кәтирим». Саһибкар китабы кәтирди. Бу, «Һоһһоһнамә»нин 1914-чү илдә Ба-кыда чап олунан нәшри иди. Мағазадан ифтихар һиссилә чыхдым».

Ирагда түркмән дилиндә чыхан «Јурд» гәзети, «Гар-дашлыг» вә «Гардашлыг сәси» журналлары сәһифәлә-риндә Сабирни ше'рләри тез-тез нәшр едилер, арабир онун јарадычылыгы һаггында јазанлар да олур. Мәсә-лән, кәркүклү мүәллим—әдәбијјатшүнас Мәнһәммәд Хур-шид Дагуглу «Гардашлыг» журналында (1969, № 5) «Азәрбајчан шаири Мирзә Әләкбәр Сабир вә ушаг әдә-бијјаты» адлы мәғаләсиндә Сабирни ушаг ше'рләрини тәһлил етмәјә чалышмышдыр. Мүәллиф әсәрләрини тәһ-лилинә кечмәздән әввәл јазыр ки, Сабир милләтинин бөјүк дәрдләрини гәләмә алмагла јанашы, «*милләтин үшиди вә кәләчәји олан ушаглары да унутмамышдыр, онлар үчүн хүсуси мәнзумәләр јазмышдыр*». *Шаир бу әсәрләриндә «ушаглары сағлам јолларла бөјүтмәк, би-лик вә тәрбијә ишығы алтында јетишидирмәк мәгсәди кү-дүрдү*». Сабирә көрә «ушаглары пуч инам вә әфсанәләр-дән гуртарыб, сағлам руһда бөјүтмәк—голубүкүлмәз, алдадылмаз, фикри азад, вичданы азад бир милләт тәр-бијә етмәк демәкдир». Көрүндүјү ки, Ираг әдәбијјат-шүнасы Мирзә Әләкбәр Сабирни ушаг ше'рләри һаг-гында мараглы фикирләр сөјләмишдир.

Бә'зи өлкәләрдә «Һоһһоһнамә»јә олан тәләб о дәрә-чәдә артыр ки, Сабир истә'дадын пәрәстишкарлары ону өзләри чап етмәли олулар. 1941-чи илдә китабфү-руш һилал Насирни «Һоһһоһнамә»нин 1914-чү ил нәшри-ни Тәбриздә бөјүк тиражла чап етмиш, китаб аз вахт ичәрсиндә сатылыб гуртармышдыр.

1975-чи илдә исә «Һопһопһамә» тибб елмләри доктору, профессор Әбдүлмәчид Доғру тәрәфиндән Анкарада нәшр едилмишдир.

Мүгәддимәдән өҗрәнирик ки, профессор Доғру «Һопһопһамә»ниң жалһыз 1960-чы илдә Азәрнәшр тәрәфиндән бурахылмыш нүсхәснни көрмүшн вә һәмнин нүсхәни латын әлифбасы илә нәшр етмишдир.

Көрүнүр, профессор Доғру бизим әлифбаны тәзә өҗрәндији үчүн мәтнин латын әлифбасына көчүрәркән чәттилик чәкмишдир. Китабда дүзәлишдә көстәрилән вә көстәрилмәјән чоһлу сөз вә орфографија хәталарының кетмәси, еһтинал ки, бу чәттиликниң нәтичәсидир.

Профессор Доғру китаба јаздыгы кичик мүгәддимәдә Сабир сатирасында һејраһлыгла данышыр. Мүгәддимәниң бир јериндә о дејир: «Доғма ана дилиндән вә көкүндән узағлашан түрк шаирләри өз халгының садә данышыг дилини поезијаја кәтириб, онун зәнкинликләришдән мәһарәтлә истифадә едән Сабирдән нүмунә көтүрмәлидирләр».

Сонра профессор Доғру Сабир сатирасының мүасир Түркијә үчүн әһәмијјәтли олдуғуну тәсдиг едиб јазыр: Сабирин «бошбоғаз зијалылары тәңгид вә ифша едән сатиралары бүкүнкү Түркијә үчүн олдуғча ибрәтлидир».

Мүгәддимәдә бә’зи јанлыш мүлаһизәләр дә вардыр. Профессор Доғру Сабир сатирасында дини мотивләри өн плана чәкир. Әлбәттә, Сабир кимн дини мөвһуматы вә һәр чүр хурафатын әсасларыны балталајан шаирин јарадычылығында дини мотивләри өн плана чәкмәк јанлышдыр.

Бу ондан ирәли кәлир ки, профессор Доғру Сабирин бә’зи сатираларының даһили мәнтигини шәрһ едәркән чәттилик чәкир. Мәсәлән, Сабирин 1907-чи илдә јаздыгы «Мүәллимләр сијезди» сатирасы ашғыдакы мисраларла битир:

Әфсус, сәд, әфсус, сәнә, сј көзәл ислам!  
Кимләр сәнә көр инди тәрәфдар олачагдыр?!  
Баш сачлы, ајаг чокмәли, мырт-мырт дәнйшанлар  
Дин гәдри би.мб, мө'минү диндар олачагдыр!

Һәмши сатираның габагкы мисраларындан мә'лумдур ки, бу сәтирләр мүүллимләрини сүшин-шүнә мәзнәбләрини вә халгы кернјә чәкән башига мөвһуми адәтләри арадан галдырмаға чалышмасындан ваһимәјә дүшән көһнәпәрәстләрини дилиндән дејилир вә бунунла онлар өз сөзләри илә тәнгид едиллир. Профессор Әбдүлмәчид Доғру исә һәмши мисраларын дахили мәнтигинә вармајыб, онлары мүстәғим мә'нада шәрһ етмишдир.

Бу гүсурларына бахмајарағ «Һопһопнамә»нин Түркијәдә өзүнә јол тапыб олдуғу кими нәшр едилмәси, шүбһәсиз ки, тәгдирәләјиг тәшәббүсдүр вә Сабир ирсини јашамағ гүдрәтини көстәрән фәрәһли бир һадисәдир.

Буну да гејд етмәк марағлыдыр ки, профессор Әбдүлмәчид Доғру Сабир сатирасынын атәшини пәрәстинкарыдыр. 1976-чы илин октјабр ајында о, республикамызда гонағ оларкән бирликдә Шамахыја кедиб, Сабирни доғулдуғу пәһәри, ев-музејини вә мазарыны зијарәт етдик.

Сабир дүнјанын, демәк олар ки, бүтүн гитәләриндә әдәби аләмә танышдыр. Азәрбајчан әдәбијјатынын тәдгиги вә нәшри илә мүнтәзәм мәшғул олан алман әдиби Ә. Шмејденин бу сәтирләрини мүүллифинә көндәрдији бир мәктубда дејилир: «Һопһопнамә» үчүн тәшәккүрләрини гәбул един. Инди Сабир мәним ән чох севдијим, ән чох охудуғум шанрдир. «Һопһопнамә» һәмшиә столумун үстүндә, көзүмүн габағындадыр».

Бир нечә ил әввәл турист сифәтилә Пакистанда олмуш проф. Фәрһад Зејналов данышыр ки, «Қарачи университетиндә түрколог проф. Мәһәммәд Сабир илә көрүшүдүјүмүз заман о, Сабирни бир нечә сатирасыны бизә

эзбәрдән охуду. Проф. М. Сабир азәрбајчанлы турист-ләрә сәминн рәғбәт көстәрирди. Гисс олунурду ки, онда бизә бу рәғбәти М. Ә. Сабир доғурмушдур»...

Харичи өлкәләринн китабханалары, университетләри, сәми институтлары илә китаб мүбадиләси апаран мәркәзи китабханаларымыза Авропадан, Америкадан вә Јахын Шарғ өлкәләриндән тез-тез «Һопһопһамәжнинн көндәрил-мәсинн хәһнш едән сифарншләр кәлир.

Сон илләрдә харичи әләмдә Сабир ирсиннн тәдгиги, нәшри вә јажылмасына данр јухарыда гыса хүләсәси ве-рилән фактлар сүбут едир ки, бөјүк Сабиринн дүңја шөһ-рәти илләр кечдикчә даһа да артыр, даһа да парлајыр. Бу, бир дә ону сүбут едир ки, шаир јетминн бир ил әввәл һағлы оларағ демншдир:

Мән кедәрсәмсә, мәрәминн јенә дүңјадә дурар!..

1978

## **Ә.ТИ НАЗИМ САБИР Ы АГҒЫНЛА**

Әли Назим илк гәләм тәчрүбәләри дә нәзәрә алынар-са, әдәби тәңгид сәһәсиндә тәхминән он ил фәәлијјәт көстөрмишдир. Азәрбајчан совет әдәбијјатынын тәшәк-күл дөврүнүн икинчи јарысына, ишкишаф дөврүнүн исә биринчи јарысына дүшән бу он илин әдәби процесиндә кәркинн јарадычылығ ахтарышлары, мүрәккәб әдәби дө-јүшләр, зиддијјәтли мүбаһисәләр кедирди. Белә бир мәс'ул дөврдә јазыб-јарадан Әли Назим гыса өмүр сүр-мәсинә бахмајарағ, зәнкинн тәңгиди прә гојуб кетмишдир.

Әли Назиминн әдәби-тәңгиди фәәлијјәтининн марағ дан-рәси рәнкарәнкдир. Тәңгидчилик илә әдәбијјатшүнаслы-гы өз фәәлијјәтиндә бачарыгла бирләшдирән Әли Назим

Азербайжан әдәбијјатынын һәм классик дөврү, һәм мұа-  
сир әдәби просеслә мәшғул олмуш, һәм дә дүнја әдәбијја-  
тынын бә'зи бөјүк сымалары һаггында бу күп белә әһә-  
мијјәтнин итирмәјән саибаллы мәғаләләр јазмыш,  
зәманәсини көркәмли әдәбијјат хадими кими танын-  
мышдыр.

Мирзә Фәтәли Ахундовла башланан јени Азербайжан  
әдәбијјатынын, «Молла Нәсрәддин» журналы вә молла-  
нәсрәддинчиләр әдәби чәрәјанынын, хүсусән Чәлил Мәм-  
мәдгулузадә вә Сабир јарадычылыгынын тәдгиги Әли  
Назимни тәнгиди ирсиндә ән чох ишләниш проблемләр-  
дир. Кәч тәнгидчи дәнә-дәнә бу проблемләрә гајытмыш  
вә өз мұлаһизәләрини һәр дәфә јенидән изәрләп кечи-  
рип тәкмилләшдирмишдир.

Мирзә Әләкбәр Сабир јарадычылыгы һаггында Әли  
Назим чох јазмаса да, мұхтәлиф заманларда бөјүк шан-  
рини иғтилаби сатирасынын тарихи әһәмијјәтинә дәир  
дүрүст елми фикирләр сөјләмишдир. Һәлә иғтилабдан  
габаг Аббас Сәһһәт, Ф. Көчәрли, Әли Фәһми вә башга-  
лары тәрәфиндән әсасы гојулмуш сабиршүнаслыгыни  
Совет һакимијјәти илләриндә тикшишәф едиб әтә-гаһа  
долмасында Әли Назимни мұһүм хидмәти вардыр.

Сабир һаггында Ә. Назим илк тәнгиди мұлаһизәләри-  
ни һәлә Ленинград Шәргшүнаслыг Институтунда охуду-  
ғу вахт сөјләмишдир. Институтда тәһсил алдығы илләрдә  
Әли Назим бачарығы, чалышғанлығы илә мұәллими—  
мәшһүр түрколог академик А. Н. Самојловични диггә-  
тини чәлб етмишдир. 1927-чи илдә Самојлович ијirmi  
јашлы тәләбәсини Түркијәдә елми с'замијјәтә көндәр-  
миши. Ә. Назим Түркијәдә оядуғу заман «Јени Азербай-  
жан әдәбијјаты» ады ириһәчмли мәғалә јазыб Истам-  
булда чыхан ајлыг «Түрк јурду» журналынын ики  
нөмрәсиндә (1927, ијул, № 31, август, № 32) нәшр ет-  
дирмишдир. Вахтилә әдаләтсиз тәнгидләрә мәрүз галап

бу мөгаләләрдә кәнч тәнгидчи Азәрбајчан әдәбијјатынын Мирзә Фәтәли Ахундовла баишлайыб Совет һакимијјәтнин илк илләринә—«Кәнч гызыл гәләмләр» әдәк давам едән дөврүнүн инкишаф мәрһәләләрини марксизм-ленинизм тәлими бахымындан ишыгландырмышдыр. Беләликлә о, Түркиядә совет әдәбијјатшүнаслығыны ләягәтлә тәмсил етмишиди. һәмни мөгаләнин журналы 32-чи нөмрәсиндә чыхан икинчи һиссәсиндә Ә. Назим «Молла Нәсрәддин» әдәби чәрәјаны һагғында мүфәссәл бәһс ачмыш вә бу бәһсдә тәбни олараг Сабирә хүсуси јер азырыб, бөјүк шаирни јарадычылығы, молланәсрәддинчләрин сырасындакы фәхри мөвгејини дүзкүн мәһаландырмышдыр. Бу мүддәаны сүбут едән ашағыдакы сәтирләрә диггәт едәк:

«Молла Нәсрәддин» мәчмүәси илк нөмрәләриндән е'тибарән бизә Сабир, Әли Нәзми, Гәмкүсар кими өлмәз шәхсијјәтләр верди. Мәммәд Сәид Ордубади, һагвердијев кимиләр тәгдирә шајан әсәрләрлә мәчмүәдә иштирак едирдиләр. Лакин бүтүн булардан ән јүксәк шәхсијјәт Сабирдир, Сабир о гәдәр јүксәкдир ки: «Молла Нәсрәддин» мәчмүәсинин ачдығы әдәби чәрәјаны Сабирни ады илә адландырмаг истәјәнләр дә вардыр. Лакин биз о гәдәр инсафсызлыг, әдаләтсизлик етмәк истәмирик. Бу чәрәјан, бизчә, «Молла Нәсрәддин» чәрәјаныдыр. Онун ән бөјүк мүәссисләриндән бири дә Сабирдир ки, өз тәләји илә «Молла Нәсрәддин»ә борчлудур».

Әдәбијјатымызын тарихиндә Сабирни мөвгејини чох дүзкүн мүәјјәнләшдирән бу мараглы һөкмдә бир чәһәти шәрһ етмәјә еһтијач вардыр. Бу да одур ки, һәмни илләрдә әдәби кәнчлик «Молла Нәсрәддин» журналы илә Сабирни гаршы-гаршыја гојур вә «Молла Нәсрәддин» әдәби чәрәјаныны Сабир әдәби чәрәјаны адландырмагы тәклиф едирдиләр.

Мәлумдур ки, бу, гејри-елми бир мүбаһисә иди. Чүн-

ки «Молла Нәсрәддин» журналыны, Мирзә Чәлилин дедији кими, зәманә, јә'ни 1905-чи ил ингилабынын доғурдуғу ичтимаи-сијаси шәраит јаратмышдыр, молла-нәсрәддинчи јазычылары исә «Молла Нәсрәддин» журналы тәрбијә едиб јетишдирмишдир ки, онларын да ән ирәлидә кедәнләри Чәлил Мәммәдгулузадә вә Сабир иди. Бу чәһәти дүзкүн сезән кәнч тәнгидчи мәгаләдә өз фикирләрини давам етдирәрәк јазырды ки, әсәрләринин үмуми сәчијјәси, мүбаризә истигамәтләри вә тәнгид һәдәфләри е'тибарилә «XX әср шәраитиндә Чәлил Мәммәдгулузадә вә Сабир ејни адам оларағ ала биләрки. Чүнки Сабир ше'рдә нә исә Молла Нәсрәддин (Ч. Мәммәдгулузадә - А. З.) нәср вә сәһнә әдәбијјатында олур. Азәрбајчан халғ күтләләринин—мүнәввәрләрини, зәнкин, фәғир кәндли, ишчи тәбәғәләринин һәјат вә әмәлләрини, зәһнијјәт, фикир вә һиссләрини бүтүн мәһфи чәһәтләри илә, бүтүн чылпағлығлары вә күлүнчлүкләри илә көстәрмәк!.. Будур онларын көрдүкләри иш! Молла Нәсрәддин вә Сабир тәрәфиндән көрүлән бу иш адәтән тәнгид ишмәји иди ки, вурулан һәдәфи чапуғ бир заманда јыхыр, мәһв едирди».

Өз тезисләрини ишкышаф етдирәрәк Әли Назим белә бир мәнтиғи нәтичәдә кәлирди ки, Мирзә Чәлил илә Сабир ејни ичтимаи-әдәби шәраитин мәһсулу, көһнә дүнјаја мејдан охујан ејни чәһәнни дөјүшчүләри, ејни јолун јолчулары идиләр.

Елми-методоложи бахымдан тамамилә дүз олан һәм бу тезисдән чыхыш едән мӯәллиф јазырды: «Чәлил Мәммәдгулузадәнин «Өлүләр»и өлмәз бир әсәрди. Бу елә бир сатирик әсәрди ки, инсаны јорулачағ гәдәр күлдүрдүјү һалда, ән ачы сызыларла ағладыр. Сабир исә «Һопһопнамә»силә мәшһурдур. Бөјүк сәнәт әсәри олан «Һопһопнамә» шаирин Азәрбајчан чәмијјәтинин, түрк дүнјасынын, ислам әләминин нә гәдәр әскимини,

фәна нөгтәләри вә хүсусијјәтләри варса,—онлары ән кәс-  
кии вә шиддәтли һүчумлардан даһа гүввәтли бир мәсхә-  
рә вә истәһза илә, ән өлдүрүчү зәһәрләрдән даһа тә'сир-  
ли бир һүчум илә тәңгид етмишидир».

Әли Назимә көрә, Сабир илләри габаглајан, кәлә-  
чәкдән хәбәр верән бир шаир олмушдур. Бунун үчүндүр  
ки, «Нәјатынын сон күнләриндә ошу үрәкдән севән хал-  
гын нанәси илә доланан Сабирин инди Бакыда намнә  
һејкәл гојулмушдур. Азәрбајчан әдәбијјатынын варлығы  
илә ифтихар етдији чәмијјәт шаири Сабир кетдикчә јүк-  
сәлир, даһа зијадә тәгдир едилир».

Әли Назым сонралар «Молла Нәсрәддин» журналы,  
Чәлил Мәммәдгулузадә вә XX әср әдәбијјатынын ајры-  
ајры проблемләри һаггында мүхтәлиф заманларда гә-  
ләмә алдығы јазыларында да Сабирдән бәһс ачыб бөјүк  
ингилабчы шаирин јарадычылыг гајнагларыны, онун са-  
тирасынын ичтиман идрак маһијјәтини, идеја бәднин әсас-  
ларыны гүввәтли мәһтиглә шәрһ етмишидир. Нәһајәт, о,  
1936-чы илдә Сабирин вәфатынын 25 иллији республи-  
када кениш гејд едилдији күнләрдә дәрин мәналы  
«Сабир Таһирзадә» мәгаләсини јазыб «Коммунист» гәзе-  
тиндә нәшр етдирмишидир.

Бу, Әли Назимин бөјүк шаир һаггында сон мәгалә-  
сидир. Тәхминән јарым чап вәрәгиндән ибарәт олан бу  
мәгаләдә мүәллиф Сабир јарадычылығынын орижинал-  
лығыны елә усталыгла шәрһ етмишидир ки, мәгаләни  
охујуб гуртардыгдан сонра «1905-чи ил ингилабынын вә  
онун һәрәкәтә кәтирдји зәһмәткеш Азәрбајчан халгы-  
нын јаратдығы» Сабир бир даһа хәјалымызда бүтүн  
әзәмәтилә чапландыр.

Мирзә Әләкбәр Сабирин әдәбијјатымызын тарихин-  
дәки мөвгәсини һәмин мәгаләдә Әли Назим белә дүрүст  
мүәјјәлләндирир: «Ше'р тарихимиздә ән бөјүк чәрәјан-

лар ачан Фүзули və Вагифдэн сонра Сабир эн ичтимаи və демократик-реалист Азербайчан ше'ринин баниси, башчысы və классики олмушдур».

Көрүндүжү кими, мүэллифин һөкмү о гэдэр ајдын, конкрет və дүрүстдүр ки, ону шөрһ етмәжә еһтијач јохдур.

Сонра мүэллиф Сабирни бизә «фикир истиглалыны сахлајан, һеч кәсә бојун әјмәјән» чәсур вәтәндаш, «1905-чи ил иһгилаби идејаларыны эн агыр иртича илләриндә јајан бир тәблиғатчы, халгын өзүнү өзүнә таныдыб» ону ојадан, мүбаризәләрә руһландыран, кәсәрли сөз устады, «Иран, Түркијә, Орта Асија сәрһәдләрини ашараг бөјүк ичтимаи-әдәби бир резонас бурахан və һәмни өлкәләрдә бир сыра јеши, мүтәрәгги чәрәјаһларын јарапмасында мүһүм рол ојнајан» чаһаншүмүл сәнәткар, бүтүн һәјаты və јарадычылығы боју иһсапларын хошбәхтлији уғрунда чалышан һуманист, зәманәсинин «ән демократик дилли» шаири кими тәгдим едир.

Бүтүн бу və башга мәзијјәтләринә көрә Әли Назимни һәмни мәгаләсини о вахтадәк Сабир һаггында јазылан әдәби-тәһгиди әсәрләрин бир нөв мәһтиги јекуну адлап-дырмаг олар.

Дејә биләрләр ки, сонралар бу фикирләр сабиршүнаслар тәрәфиндән даһа әтрафлы, бәлкә дә елми чәһәтдән даһа әсасландырылмыш шәкилдә јазылмыш və иһкишаф етдирилмишдир. Бу доғрудур. Лакин бу да доғрудур ки, Совет һакимијјәти илләриндә бу фикирләри һамыдан габаг Әли Назим јазмыш və беләликлә, өзүндән сонра кәлән тәдгигатчылар үчүн һамар јол салмышдыр. Буна көрәдир ки, Сабир иһсини тәдгиг едән әдәбијјатшүнасларымызын сырасында Әли Назимни өзүнәмәхсус фәхри јери вардыр.

Эзиз Мирәһмәдовун «Сабир» монографијасы әдәби ичтимаијәтимизни диггәтини чәлб етмиш, охучулар тәррәфиндән рәғбәтлә гаршыланмышдыр. Монографија өз тәһлил вүс'әти, нәзәри сәвијјәси, хусусән әдәби һадисәләрә мүнәсибәтини ајдынлығы, һөкмләрин методоложи чәһәтдән дүзкүнлүјү нөгтеји-нәзәриндән Сабир һаггында индијәдәк јазылмыш елми-тәнгиди әсәрләрин ән мүкәм-мәлидир. Јарадычы елми әмәјин мәһсулу олаи бу китабы охудугча нәһәнк Сабирин нәчиб сикмасы хәјалымызда чанланыр. Оун вәтәнә, халга, доғма әдәбијјата кәстәрдији хидмәтин парла тимсалы олан зәккин һәјат вә јарадычылығынын сәһифәләри бир-бир көзүмүзүн габагындан кечир; «гочамаи даға» бәһзәјән о бөјүк вәтәндашы, о дөјүшкән шаири даһа үрәкдән севир вә ону бизә белә лајигилә тәгдим едән мүәллифә гаршы гәлбимиздә мин-нәтдарлыг һисси дујуруг.

Әдәбијјатшүнаслиғымызын јени мүвәффәгијјәтләриндән данышаркән «Сабир» китабынын да адыны чәкән-ләр сәһв етмирләр. Буна көрә дә «Сабир» китабы һаггында мүфәссәл данышмаг, мүбаһисә вә фикир мүбади-ләси етмәк, оун јахшы вә гүсурлу чәһәтләрини кәстәр-мәк вачибдир.

«Сабир» китабыны јазаркән Эзиз Мирәһмәдов гаршысына һансы мәгсәди гојмушдур? Өзүчүн дедији кими о, «илк нөвбәдә, мүхтәлиф ихтисасдан олаи тәдгигатчыларын (философ, тарихчи, педагог вә с.) Сабир һаггында прәли сүрмүш олдугу елми нәтичәләри мүмкүн гәдәр је-кунлашдырмаг фикриндә олмушдур».

Көрүндүјү кими, мүәллиф үзәринә чох бөјүк бир вә-зифә көтүрмүшдур. Чүнки Сабир, әдәбијјатымызда һаггында ән чох јазылмыш, ән чох фикир сөјләнилмиш сә-

пәткарлардан биридир. Ингилабдан эввэл Сабирни һәјат вә јарадычылығына даир илк гијмәтли әсәр јазан шаир Аббас Сәһһәтдән тутмуш, ингилабдан сонра Сабир иренини өјрәшилмәсиндә ән гијмәтли аддымлар атаи Мәммәдказым Әләкбәрлијәдәк вә даһа сонралар бөјүк шаирни һәјат вә јарадычылығыныи ајры-ајры мәсәләләринә даир онларча мӯәллифләр тәдгигат апармыш, күлли миғдарда елми әсәрләр, бөјүк вә кичик һәчмли мегаләләр јазмышлар. Сабирни достлары вә мӯасирләри онуи һаггында чохла марағлы хатирәләр гојуб кетмишләр. Сабир һаггында бир сыра диссертасијалар мӯдафиә едилмишидр.

Әзиз Мирәһмәдов әсәриндә јарым әсрә јахын бир мӯддәтдә јаранмыш сабиршүнаслыг мәктәбинни инкишаф јолларына нәзәр салмыш, бу мәктәбин сабитләшмини фикирләрини јени елми мӯддәаларла мөһкәмләндириб инкишаф етдирмишидр. О, китабында Сабир вә 1905-чи ил ингилабы, шаирни јарадычылығында халг мөвзусу, мӯсбәт идеал, Сабир поезијасынын тә'сир гүввәси вә тә'сир даирәси кими проблемләрдән данышмыш, бу проблемләр һаггында мөвчуд олан мә'лум фикирләри саф-чүрүк етмиш, бир сыра јени, марағлы фикирләр ирәли сүрмүшдүр.

Китабын мӯвафәғијјәтини шәртләндириән башлыча чәһәтләрдән бири будур ки, мӯәллиф Сабир јарадычылығыны мӯрәккәб әдәби инкишафла, зиддијјәтли әдәби мӯнасибәтләрлә сых әлагәдә тәһлил етмишидр. О, мӯһүм әдәби һадисәләри, ајры-ајры әсәрләри заманын ичтиман-сијаси шәрантини; дөврүи габағчыл дүијакөрүшү олан пролетар идеолокијасына, азадлыг үғрунда кедән мӯбаризә һәрәкатына әсаслапарағ гијмәтләндиримишидр.

Мӯәллифин өз әсәриндә ирәли сүрдүјү, јахуд јени фактларла мөһкәмләндириб инкишаф етдирдији марағлы мәсәләләр һансылардыр? Бизчә, бу мәсәләләрини чоху

китабын «Сабир реализминин идеја бәднн мәнбәләри вә тарихи көкләри» адланап икинчи фәслиндә өз әкәсини тапмышдыр. Мәсәлән, Сабир јарадычылығынын ичтиман әсаслары, шаирин һәсәси ичтиман зүмрәјә мәнәуб олмасы узун мүддәт дүзкүн гижмәтләндирилмәмиш, һәтта бир заман гызғын мүбәһнәсәләрә дә сәбәб олмушдур. Ингилабын илк илләриндә Сабирн «фүгәраји-касибә» шаирн, «халг шаирн» адландырырдылар. Соһрадан вулгар социологлар Сабирә «хырда буржуа шаирн» дамгасыны јапшыдырдылар. Ичтиман бәрабәрсизлик үзәриндә гурулмуш чәмијјәтлә өлүм-дирим мүбаризәси апармыш дөјүшкән шаирн лап бу сон илләрдә чәсарәтсизликлә, либерализмдә иттиһам едәнләр дә олду.

Одур ки, Сабир сатирасынын ичтиман истигамәтнин бирдәфәлик мүәјјәнләшдирмәк лазым иди. Китабын икинчи фәслиндә мүәллиф бу мәсәләнин изаһына иһсәбәтәп кениш јер вермиш вә дүзкүн нәтичәләрә кәлмишдир. Доғрудур, бу мәсәләләри илк дәфә 1952-чи илин октябр ајында Низами адына Әдәбијјат вә Дил Институтунун елми шурасындакы чыхышларында («Әдәбијјат гәзети» 9 октябр 1952, № 28) Камал Талыбзадә вә тарихчи Мухтар Гасымов јолдашлар изаһ едиб көстәрмишләр ки, Сабир ингилабчы демократ шаирдир. Әзиз Мирәһмәдов ингилаби демократијаја данр ленинизм тә’лиминә архаланыб бу тезиси икишаф етдирмиш вә Сабирин ингилабчы демократ бир шаир олмасыны иһандырычы дәлилләрлә, мәнтигли, ағлабатан сүбутларла нәзәри чәһәтдән мүфәссәл әсасландырмашдыр.

Мүәллиф Сабирин ингилабчы демократ шаир олдуғуну сүбут етмәклә кифәјәтләниб нөгтә гојмамашдыр. Әкәр о, белә етсә иди, мәсәләнин һәлли биртәрәфли олар, јарымчыг галарды. Чүнки ингилаби демократик идејалар XIX әсрдә дә иштишар тапмыш, ингилабчы демократ јазычылар о дөврдә дә олмушдур. Одур ки, мүәллиф XX

эср ингилабчы демократларынын өз сәләфләриндән, јә'нин XIX эср ингилабчы демократларындаи һансы хусу-сијјәтләрлә фәргләндикләрини, һансы сәһәдә ирәли кет-дикләрини, өз мүбаризәләриндә һансы мәсәләләрдә болшевизмә, фәһлә һәрәкәтиһин програмына јахын кәл-дикләрини дә изаһ едиб, Сабирии дунјакөрүшүндәки ин-гилаби демократизмини характерини ачымышдыр.

Лакин дүзкүн елми һөкмләриндән сопра мүәллиф ки-табын 67-чи сәһифәсиндә Сабирии Азәрбајчанда сосиа-лист реализминин јарадылмасы просесиндәки ролуну бир нөв инкар етмишдир. Бизим фикримизчә, бу нәтичә илә мүәллиф өзүнүн дүзкүн елми һөкмләринә зидд кетмиш-дир. Бу зиддијјәтин нәдән ибарәт олдуғуну тәсәввүр ет-мәк үчүн китабын 64-чү сәһифәсиндәки ашағыдакы чүмләләрә диггәт едәк: «Ленин буржуа-демократик ин-гилабын гәләбәси үчүн ингилаби-демократик идејалардан истифадә етмәји вачиб билирди. Чүнки ингилабчы де-мократларыи програмында пролетариатыи чаризмә вә буржуазијаја гаршы апардығы мүбаризә илә дүз кәлән вә бу мүбаризәјә әмәли көмәк көстәрмәсилә нәтичәләнән маддәләр аз дејилди; онларыи програмы, әсасән, болше-викләрин 1905-чи ил ингилабы дөврүндә һәјата кечир-дикләри минимум програма ујғун кәлирди».

Мүәллифин Ленин тә'лиминә әсасланыб ирәли сүрдү-јү бу фикир тамамлә доғрудур вә бу фикир Сабирә дә аиддир. Демәк, ингилабчы демократ Сабирии јарады-чылығынын идеја истигамәти пролетариатыи чаризмә вә буржуазијаја гаршы апардығы мүбаризәјә әмәли көмәк көстәрир, болшевикләрин минимум програмына ујғун кә-лирди. Мадам ки еләдир, бәс нијә кәрәк биз Сабирии Азәрбајчанда сосиалист реализминин илк тохумларыни сәпән шаирләрдән бири кими тәғдим етмәјәк?

Лакин бу зиддијјәт, мүәллифин, шаир Сабирии өз мү-баризәсиндә ингилабчы демократ олдуғуну әсасланды-

ран мүддөөаларынын нээри эһемиијјетини азалтмыр. Сабир јарадычылығынын идеја, бәдин мәнбәләри вә тарихи көкләриндән бәһс едәркән, мүәллифин сабиршүнасыға кәтирдийи јениликләрдән, башга сөzlә десәк, мүфәссәл инкишаф етдириб әсасландырдығы тезисләрдән бири дә Сабир вә классик Азәрбајчан әдәбијјаты мәсәләсидир. Сабир ирсинин өјрәнилмәсиндә бу мәсәлә дә чоһ әһәмијјәтлидир. Она көрә ки, Әзиз Мирәһмәдова гәдәр Сабир һаггында јазан мүәллифләрини бәзиләри Сабирин классик Азәрбајчан әдәбијјаты илә бағлы олмадығыны илдиз етмиш, бәзиләри исә Сабирин өз сәләфләри илә бағлылығыны көстәрмиш, ләкин фикирләрини кифәјәт гәдәр әсасландырмамышлар.

Одур ки, Әзиз Мирәһмәдовун бу мәсәләјә хүсусән диггәт вермәси тәбиидир. Мүәллиф, Сабирин вә сәләфләринин әсәрләриндән кәтирдийи мисәлләр вә гаршылығы тәһлилләрлә сүбүт едир ки, Сабир классик Азәрбајчан әдәбијјатынын ән јахшы вәрисләриндән бири олмуш, Низами, Фүзули, Сејид Әзим, хүсусән М. Ф. Ахундов ирсини өз зәманәсинә вә дүнјакөрүшүнә ујғун бир шәкилдә давам вә инкишаф етдирмишдир. Китабын бу бәһсиндә Мирзә Фәтәли Ахундов вә Сабир арасындакы јарадычылыг әлагәләрини, реализм вә идеја јахынлығыны ачан елми тәһлилләр хүсусилә марағлыдыр. Бу тәһлилләрдән сонра өз-өзлүјүндә ајдын олур ки, «М. Ф. Ахундовун реализм, һәјәтилик, типиклик уғрунда мүбаризәси, XX әсрин башга реалистләри кими, «Шаирәм, әсримин ајнаһәснәс»—дејән Сабирин реализм уғрунда мүбаризәсиндә дә мүвәффәһијјәтлә давам етдирилмишдир».

Даһа сонра мүәллиф, Сабирин дүнјакөрүшүнүн вә сатирасынын формалашыб инкишаф етмәсинә истигамәт верән башга идеја, бәдин мәнбәләр үзәриндә мүфәссәл дајаныр вә белә бир доғру нәтичәјә кәлир ки, Азәрбајчан классик әдәбијјаты, шифаһи халг ше’ри, болшевик мәт-

буаты, габагчыл рус ичтиман фикри вә әдәбијјаты, хүсүсилә XIX—XX әсрләрдә Азәрбајчанда гүввәтли бир чәрә-жан һалы алмыш реалист сатира—Сабирини фәјдаландыгы мәнбәләрдир.

Сабир јарадычылығынын идеја, бәднин мәнбәләрини вә тарихи көкләрини мүүјјәнләшдирдикдән сонра мүүәлиф шаирини әсәрләрини мөвзуларына көрә ашағыдакы шәкилдә группашдырыб тәһлил етмишиди: «Сабир вә 1905-чи ил ингилабы, шаирини јарадычылығында халг мөвзусу, фәһлә һәрәкатына вә кәндли һәјатына һәср едилмиш әсәрләр», «Чаризми вә буржуа-мүлкәдар гурулушуну ифша едән әсәрләр», «Сабир мәдәни һәјат уғрунда мүбаризәдә, дини фанатизм әлсјһинә сатиралар», «Бейнәлхалг иртичаја гаршы мүбаризә мөвзусу, Иран вә Түркијә ингилаблары һагғында шә'рләр» вә нәһәјәт, «Сабир сатирасында мүсбәт идеал вә ингилаби пафос».

Әзиз Мирәһмәдовун китабынын тәһлил дәирәси чох кенишиди. Мүүәлиф Сабирини сатирасына мүфәссәл ичтиман тәһлил ермиш вә чыхардыгы нәтичәләри шаирини ајры-ајры шә'рләриндән кәтирдийи тутарлы мисалларла шһандырычы бир шәкилдә әсәсләндирмишиди.

Мә'лумдур ки, «Һошһошнамә» 1905—1911-чи илләрдә Азәрбајчан вә бүтүн Јахын Шәргдә баш верән мүүһүм ичтиман-сијаси һадисәләрини мә'налы бир гамусудур. Бу дөврдә халгларын һәјатында баш верән мүүһүм тарихи һадисәләрини чоху узагкөрән Сабирини ити нәзәриндән јајынмамышдыр. О бу һадисәләри вә онлара мүүнасибәтини өзүнәмәхсус әдә илә, сатиранын ачы дили илә әсәрләриндә әкс етдирмишиди. Анчаг «дүзү дүз, әјрини әјри» јазан шаир һеч бир әсәриндә нәјин дүз, нәјин исә «јри олдуғуну мүүстәғим мә'надә демәмишиди. Буна көрә шаирини ачы сатираларынын үстүөртүлү мисраларында «кизләнән» һәгигәтләри ачмаг тәдгигатчы үчүн о гәдәр дә асан дејилди.

Эзиз Мирәһмәдовун тәһлилһиниң һижмәтһиң чәһәтләриндән бири будур ки, о, шаирин сатираларындакы «үстү-өртүдү» фикирләри ача билмишдир. Аҗры-аҗры сатира-лардән кәтирдийи мисалларла кәстәрир ки, Сабир өз әсәрләриндә 1905-чи ил һигилабы дөврүндә халғын шүү-рунда јаранан интибаһы, һигилаби оҗанманы вә әмәлә кә-лән дәјишиклији өзүнәмәхсус бир үелубла һиһыгландыр-мын вә мұасир сијаси һадисәләри конкрет тарихи шәран-тә ујғун олараг әке етдирмишдир.

Китабын сәккизиһичи фәслиндә шаирин сатирасында мүсбәт идеал мәсәләсинә даир хүсуси бир бәһс вардыр. Проблем: кими гојулан бу бәһсдә мүәллиф сабиршүнас-лыға бә'зи јениликләр кәтирмишдир. Мүәллиф белә нә-тичәјә кәлир ки, Сабир јарамаз олан варлығы идеал варлыг һаминә һикар едирди. Сабирин сатирасында һа-карла јанашы, һиһыг, фәрәһ, јенилик, һисана гәнад верән нәһиб дүјғулар да вардыр, ачы күлүшлә јанашы, һисана мәһәббәтдән доған һәзини бир лирика да вардыр. Бүтүн бәјүк сәнәткарларын јарадычылығында реализмлә ро-мантизм мүәјјән пөгтәдә бирләшиди ки ми, «Олеун әсәф о миллиәтә ки, бихәјалдыр»—дејән Сабирин дә әсәрләриндә гәзәбли сатира илә илыг романтика, ачы күлүшлә хош тәбәссүм бирләшир. О, ән агыр, ән кәдәрли дәһигәләриндә кәләчәјә бәсләдији хәјалдан тәсәлли тапырды.

Мә'лумдур ки, Сабирин динә мұнасибәти, шаирин са-тирасында дини фанатизмни тәһгиди чох вахт мұбаһисә-ләрә сәбәб олмуш, әдәбијјатшүнасларымыз вахтилә бу һагда бир-биринә эндә фикирләр сөјләмишләр. Сабирин ачыг атенет, «динә гаршы аловлу, горхмаз мұбариз» ки-ми таһытмаг истәјәнләр вә бунун әкенин сөјләјәнләр дә олмушдур. Демәк, китабда бу мәсәләјә кениш јер верил-мәси тәәдүфи дејилдир. Эзиз Мирәһмәдов Сабирин дини фанатизм әлејһинә јаздыгы әсәрләрини мұфәссәл тәһли-лини верир, өзүндән әввәл бу мөвзуда јазан бә'зи мүәл-

лифлэр.тэ мүбәһисәјә кирир вә белә нәтичәјә кәлир ки, Сабир нә һәјәтдә, нә дә әсәрләриндә ачыг атеист олмамышдыр; шаирни дини фанатизми вә дини әлләриндә «гулдурчулуг түфәнки» сдән руһаниләри өлүмчүл тәңгидә тутан әсәрләринини објектив тә'сирни охучуда динә гаршы дәрин икраһ һисси доғурмуш, һәтта мүәјјән мә'нада динсизлијини тәблиғинә белә кедиб чатмышдыр.

«Сабир» китабынын башга мәзијјәтләриндән дә ланышмаг оларды. Лакин биз јухарыдакыларла кифајәтләниб әсәрин нәзәрә чарпан гүсурларына кечирик.

Әниз Мирәһмәдовун «Сабир» китабынын габарыг нәзәрә чарпан биринчи гүсуру ичтиман тәһлилин бәдин тәһлилә үстүн кәлмәсидир. Мүәллиф монографијанын үзәриндә ишләркәп ичтиман тәһлилә һәддиндән артыг үјүмуш, Сабир јарадычылығынын бәдин сәнәткарлыг чәһәтдән тәһлилинә аз јер вермишдир. О, әјры-әјры фәсилләрдә нсә бу мәсәләни, демәк олар ки, унутмушдур. Ахы, нә Сабир сәсиологдур, нә дә Әниз Мирәһмәдов. Сабир шаирдир, Әниз Мирәһмәдов да әдәбијјатшүнас. Бу, о демәкдир ки, мүәллиф, Сабир сатирасынын тәһлилинә, һәр шејдән әввәл, сәсиолог кими јох, бир әдәбијјатшүнас кими јанашмалы, китабына «Сабир сатирасынын бәдин-сәнәткарлыг хүсуеијјәтләри», јахуд буна бәизәр башга ад алтында хүсуеи бир фәсил әләвә етмәли иди.

Бурадача бир мәсәләни дә гејд етмәк лазымдыр. Адәтән бөјүк сәнәткарларын әсәрләри дәриндән ишләндикчә јени проблемләр мејдана чыхыр. Јухарыда әсәрин мүһүм гүсуру кими көстәрилән мәсәләни хүсуеи бир мөвзу шәклиндә ишләмәјә еһтијјач вардыр. Бунунла әлагәдар олараг, демәк лазымдыр ки, «Сабирин сәнәткарлығы», «Сабир әдәби мәктәби», «Сабир Азәрбајчан тәңгидиндә», «Сабир вә классик ирс», «Сабирин Јахын Шәрг әдәбијјатына тә'сирни», «Сабир ирсинин нәшри тарихи» вә с. проблемләр өз һәллини көзләјир. Бөјүк шаирин ападан олма-

сынын жүз иллик юбилейинәдәк әдәбијјатшүнаслығымыз бу проблемдәри һәлл етмәјә чалышмалыдыр.

«Сабир» китабынын көзә чарпан гүсурларындан бири дә будур ки, мүәллиф Сабир вә мүәсирлик, Сабир сати-расынын бу күн үчүн әһәмијјәти мәсәләсинә аз јер вермишидир. Һалбуки бу мәсәләнин ишләnmәсинә кәскин етијач вардыр.

Сөзчүлүк, өзүнү тәкрар, бә'зән иш'рдән сүй'н нәтичә чыхармаг, тәк-тәк мисраларын ичтинман мә'насыны һәд-дән артыг шиширтмәк дә «Сабир» китабынын гүсурла-рындандыр. Сөзчүлүјә ујмаг нәтичәсиндә бә'зән ајры-ајры сәһифәләрдә, нечә дејәрләр, «дән сүјүн ичәрисиндә үзүр». Мүәллиф әсәрин V фәслиндә дедији бир чох фикирләри VI фәсилдә, «Сабир вә 1905-чи ил ингилабы» бәһсиндә ирәли сүрдүјү бә'зи һөкмләри VIII фәсилдә—шаирин сатирасынын ингилаби пафосундан данышаркән гисмән тәкрар етмишидир. Нәшр заманы буна јол вермә-мәк оларды.

Китабын зәиф чәһәтләриндән бири дә Сабирин һәја-тына һәср едилмиш биринчи фәсилдә јени материалла-рын олмамасыдыр. Доғрудур, бурада шаирин тәрчүме-ји-һалы бүтүн әввәлки тәрчүмеји-һаллара нисбәтән хејли кенши вә марағлы ишләnmишидир. Мүәллиф Сабир һаггында олан мә'лум хатирәләрдән, архив сәнәдләрин-дән бачарыгла истифадә едиб, шаирин мә'налы һәјат јолуну даһа мүфәссәл ишыгландырмышидыр. Лакин бу фәсилдә верилән мә'луматларын, демәк олар ки, һамысы охучуја мә'лумдур. Бунларын һамысына ја шаирин әв-вәлки тәрчүмеји-һалларында, ја хатирәләрдә, ја да шаир һаггында мүхтәлиф мүнәсибәтләрлә бурахылан јазылар-да раст кәдмишик.

Әкәр Ә. Мирәһмәдов китабын тәрчүмеји-һал һиссә-синдә шаирин һәјатына данр бир нечә јени мә'лумат

верә билсәјди, бизи индики һалында тә'мин етмәјән биринчи фәсил даһа чох елми әһәмијјәт кәсб едәрди.

Мүәллиф пәдәнсә китабында бә'зи мүбәһисәли мәсәләләрини үстүндән кечмишдир. Мәсәләи, «Милләт нечә тарач олур-олсун, нә ишим вар!» мисрасы илә башланан сатираныи Сабирә мәхсус олуб-олмамасы һәлә индија кими мүбәһисәлидир. Чүнки Чәлил Мәммәдгулузадә 1929-чу илдә јаздығы бир хатирәдә («Сабир китабханасынын 10 иллији», Баки, 1929, сәһ. 16--18) һәмни сатираныи Сабирә мәхсус олмасыны гәти бир сурәтдә инкар едиб көстәрмишдир ки, Сабирни «Молла Нәсрәддин» журналындакы илк әсәри «Милләт нечә тарач олур-олсун...» ше'ри дејил, «журналын 1906-чы ил 26 мај тарихли 8-чи нөмрәсиндә чыхан «Ол күн ки, сәнә халиг едәр лүтф бир өвлад» сатирасыдыр.

Әзиз Мирәһмәдов китабынын 28--29-чу сәһифәләриндә вердији бир гејлдә «Милләт нечә тарач олур-олсун, нә ишим вар» сатирасынын Чәлил Мәммәдгулузадәјә мәхсус олмасыны тәсдиг едән Чәфәр Хәнданыи фикрилә шәрик олдуғуну билдириб белә бир гәти һөкм ирәли сүрмүшдүр:

«Сабирни «Молла Нәсрәддин»дә чыхан илк әсәри «Милләт нечә тарач олур-олсун, нә ишим вар» ше'ридир. 1906-чы илин дөрдүнчү нөмрәсиндә чап олунмуш бу ше'р Ч. Мәммәдгулузадәнин «Нијә мәни дөјүрсүнүз?» сәрләвһәли фелјетопунун ахырында бу фелјетонла үзви сурәтдә бағлы олан вә ону тамамлајан бир мәнзумә кими верилмишдир. Сонралар да биз ики достун бә'зән журналда сјни гајда илә, бирликдә чыхыш етдијини көрүрүк».

Лакин китабын 402-чи сәһифәсиндә о өзүнүн бу фикрини гәтилијинә шүбһә едәрәк јазыр ки: «Милләт нечә тарач олур-олсун...» кими классик бир әсәр әтрафындакы мүбәһисәни гәти һәлә етмәк чох фајдалы вә вачиб-лир».

Әкәр Әзиз Мирәһмәдов бу мұбаһисәһини кәсіпмәсһини, гәһи һәлл етмәјә еһтијач олдугуһу дујурса, бәс нә үчүн өзү бу ишә киришмир? Сабир һаггыһида бөјүк бир әсәр јазан мұәллиф бир гәдәр дә артыг зәһмәт сәрф етсәјди, бу барәдә инандырычы дәлилләр ирәли сүрә биләр вә һәмһи мұбаһисәһини кәсіпмәсһинә көмәк едәрди.

Бизчә «Милләт нечә тарач олуру-олсун...» ше'риниһи Сабирһи олмасы шүбһәлидир вә чох күман ки, «Молла Нәсрәддин» журналыһиһи биринчи нөмрәһиндә «Лисан бәласы» әсәриһиһи алтыһида кедән ше'р Мирзә Чәлилиһи олдугу киһи, бу мәһзүм сатирада онуһи өзүһиһидүр.

Китабыһи сонунда рус дилиһидә верилән хуласә сон дә-рәчә-гуру, тә'сирсиз вә башдансөвма јазылдығы үчүн ки-таб һаггыһида сәһһи вә өтәри тәсәввүр јарадыр. Белә ху-ласәләри ја һеч вермәмәк, ја да елә шәкилдә вермәк лазымдыр ки, әсәр һаггыһида долгуһи тәсәввүр јарада биләһи.

Бу гүсурлар «Сабир» китабыһиһи үмуми елһи-нәзәри сәвијјәһини, бөјүк шаирһи зәһкиһи ирсиниһи өјрәһилмәсһи-дәки әһәмийјәтһиһи ашағы салмыр. Бу әсәр аһчаг Әзиз Мирәһмәдовун мұвәффәғийјәти дејил, үмумийјәтлә әдә-бийјәтшүнаслыг елһимизһи сон илләрдә газандығы көр-кәмһи һаһлийјәтләрдән бири, әдәби һәјәтһимызда баш ве-рән фәрәһли һадисәләрдәндир. Кәһч аһим бу әсәрилә филолокијаһызыһи сабиршүнаслыг сәһәһини даһа да зәһ-киһләшдирмишдир.

1959

## **ВИЗ САБИРИ БЕЛӘ ТӘСӘВВҮР ЕТМИРИК!**

Јазычы Мир Чәлалыһи «Јолумуз һајанадыр» (Ушаг-кәһчнәшр, 1957) романы халг шаирһи М. Ә. Сабирһи һә-јат вә јарадычылығыһиһи сон дөврүһиә, даһа доғрусу.

Сабири Сабир едиб аләмә таныдан сон алты илһинә һәср олунмушдур. Романы ачаркәп прологун илк сәһифәсиндә ашағыдакы сәтирләри охујуруг:

«Өлкәдә елә бир чакнашма вә һәјәчан вар кн. һеч кәс сабаһ иә олачағыны билмир, тәсәввүр етмир. Санки дү-  
ја бир-биринә дәјиб. Санки һәр шеј бир нечә күндә дәји-  
шиб башга бир аләм олачаг. Атан ким, вуран ким. Өләп  
ким, өлдүрәп ким! Уча јерләрдә дајаныб бәркдән даны-  
шан, һај-һарај салап, јазан, һозан, чағыран ким. Узаг  
вә кениш күчәләрдә бајраглары далғаландыраг ши-  
замлы-һизамсыз әддимлајан, горхунч гаунлары папи-  
рос көтүјү, қағыз парчасы кими ајаглајыб өтән, силаһлы,  
пагонлу мә'мурлары тәһкәләјиб кәнара атан, полне күл-  
ләсинә синә габардән, јајлым атәшләринә «Азадлыг!»  
шүарлары илә чаваб верән ким...»

Көрүндүјү кими, мүәллиф өз романыны Сабирни гә-  
зәл-гәсидә әдәбијјатынын тәсириндән хилас едиб, онун  
јарадычылығына јени истигамәт, јени ичтиман мә'на  
верән 1905-чи ил ингилабынын аловландығы тарихи дөв-  
рүн тәсвирилә башлајыр. Бу сәтирләри охудуғумуз заман  
күман едирик кн, мүәллиф Сабирни бу аловларын гојнуна  
атылап нәһәк бир сима кими, өз әсәрләри илә бу алов-  
ларын даһа дә јајылмасына, гаранлыглары јарыб доп-  
муш фикирләри ојатмасына көмәк едән дөјүшкән бир  
шаир кими чапландырачагдыр.

Белә бөјүк тарихи һадисәләрдән, халгын тәлејини  
һәлл едәчәк ичтиман мүбаризәләр дөврүндән вә бу фон-  
да нәһәк Азәрбајчанын, һәтта бүтүн Јахын Шәргин бө-  
јүк бир мәһәббәтлә севдији өлмәз шаирини һәјатындан  
бәһс едән әсәрдә биз тәбии олараг кениш мөвзу даирәси,  
дәрини үмүмләшдирмәләр, мүкәммәл бәдин образлар  
көрәчәјимизи үмид едирик.

Лакни сәһифәләр, сонра исә фәсилләр бир-бирини  
әвәз етдикчә гәһәәтимиз зәһфләмәјә, пуч олмаға башла-

жыр. Романын мөвзү даирәси кетдикчә даралыр, кепиш һәјати лөһһәләр, бәднн үмумиләшдирмәләр әвәзинә, о дөврдә һамыја мә'лум олаң ајры-ајры һадисәләринн әлагәсиз бир шәкилдә, очерквары бир үслубла јазылдығыны көрүрүк; әсәрдә бәднн сүжет әвәзинә чарн һадисәләринн хроникасыны көрүрүк, Сабир образы бу һадисәләринн ичәрисиндә кичилир, даһа доғрусу, онун һәјаты, јарадычылығы, мүбаризәси, дүшүнчәләри, арзу вә хәјаллары парчаланыр, хырдаланыр, һәтта бә'зи эпизодларда бајағы шәкил алыр. Чүнки мүәллиф өзүнүн Сабир образыны хүсуси мәһәббәтлә јаратмағ, ону ингилаби һадисәләринн мәркәзиндә, азадлығ һәрәкатынын фәал иштиракчысы кими, бу һәрәкәтә илһам вә истигамәт верән тарихи снмалардан бирн кими көстәрмәк арзусуну јеринә јетирмәк үчүн тә'сирли бәднн васитәләр, үмумиләшдирилмиш вә инандырычы лөһһәләр тапа билмәмишдир. Романда Сабирн бәднн характер кими чанландырмағ үчүн верилән һадисәләринн бә'зиләри сон дәрәчә сөнүк, бә'зиләри гондарма, бә'зиләри исә һеч бир тә'сир гүввәси олмајан ади әһвалатлардыр.

Дедикләримизи сүбут етмәк үчүн әсәрдә билаваситә Сабир образы илә бағлы олаң һадисәләри пәзәрдән кечи-рәк.

...Артығ бүтүн Јахын Шәрг аләмниндә мүбариз бир шаир кими мәшһур олаң Сабир Бакыја кәлмишдир. Шәриәт дәрси демәк үчүн Султанмәчид Гәнизадә ону ахунд Мирмәһәммәд Кәрим ағанын јанына имтаһан вермәјә көндәрир. Ахунд Сабирн пәзакәт вә еһтирамла гаршылајыр, шаирин «нә шәр'н мәсандә вүғуфинә, нә дә мүбарәк минбәрә ләјағәтинә зәррә гәдәр, шәкк-шүбһә» етмәјиб, имтаһана чәкмәдән она вәсигә верир. Бу вахт охучу додағыны бүзүб башыны булајыр: көрәсән, һәр күн Сабирдән јағлы бир тәзијанә јејән, онун өлдүрүчү сати-расынын әсас күлүш һәдәфләриндән бирн олаң ахунд аға

өз дүшмөнүннн нә үчүн белә һөрмәтләг гәбуз етди, онун бу аличәнаблыгына сәбәб нәдир, бәс шаирнн кафир е'лан едәиләр кимләр имини? Китабы бир нечә сәһифә охуругдан сонра Сабиринн һәмийн ахундла дүшмән кими үз-үзә кәлиб, гызғын мүбәһисәјә киришидијинн көрдүкдә исә бизим бу тәәччүбүмүз даһа да артыр.

...Сабир Балаханы мәктәбиндә мүәллимлијә башлајыр. Ингилабын бешији олан шәһәрдә ингилабчы шаир шатыр Мәшәди Һүсәјндән башга ингилабчы танымыр, јалны: бу хејирхан мәшәди илә үнсидјәт баглајыр, онунла һәмдәрд олуб, анчаг она инаныр.

Гәһрәман Бақы пролетариатынын ингилаби мүбаризәсинн өзүнәмәхсус, тәкраредилмәз бир үслубла тәрәпнүм едиб, онун дүшмәнләриннн инфрәтлә дамғалајан, онлара өлдүрүчү зәрбәләр вуран бөјүк халг шаириннн фәһлә синфинн илә чанлы әлагәсинн анчаг азадлыг һәрәкатына рәғбәт бәсләјән бир шатырла јахынлыгыны көстәрмәклә мүәллиф Сабир образыны кичилтмәмишидирми? Һалбуки шаиринн әсәрләриннә әсәсланараг фәһләләринн һәјаты вә мүбаризәсинн илә нечә таныш ојмасыны, бу танышлыгдан нечә тә'сирләндијинн, фәһлә синфиннн ингилаби мүбаризәсиндән нечә илһам алыб гауадландыгыны көстәрмәк үчүн мүәллифинн нә гәдәр бөјүк имканлары вар иди.

Бақыда Сабиринн илк ичтиман фәалијјәтинн илә биз Чәмидјәтин-хејријјәтинн јығынчагында таныш олуруг. «Сәттархана көмәк мәсәләсиннә бахмаг үчүн шәһәринн башбиләнләриннн» топландыгы бу јығынчагда «чәмидјәт ә'засындан бири, ортајашлы, учабој, тәпүмәнд, әтлиси-фәт, чешмәкли, гараархалыгылы, зәңчирли саатыны чыхарыб овчунда тутан бир киши ајаға дуруб кәләләрә гушбахышы нәзәр саландан сонра букүнкү мәчлисинн мәрамыны:» билдириб, Тәбриз ингилабчыларына иннә топламагы тәклиф едир. Мүбәһисә башланыр, мәчлис гы-

зышыр. Руһаниләр, дөвләтли һачылар вә башга мүртәче үнсүрләр буна гәти е'тираз едирләр. Сабирин чыхышында сонра олар мәғлуб олур, мәчлисдән сәсләр ешидилр:

«— Дәрзи Чарулла беш манат.

— Арабачы Кәрим үч манат.

— Дашчы Ағабала бир манат, фәданләр јолунда!»

вә с.

Сабирин Сәттархан һәрәкатына көмәјини јалныз бу шәкилдә көстәрмәк—Чәнуби Азәрбајчан халгынын милли азадлыг һәрәкатында онун ојнадыгы тарихи ролу киңиятмәк демәк дејилми?

Вахтилә шаир Аббас Сәһһәтнин јаздыгы бир мәгаләдә дејилрди ки, Сабир өз ше'рләри илә Тәбриз ингилабчыларына бир орду гәдәр көмәк етмишдир. Сәттархан һәрәкатынын иштиракчыларынын хатирәләриндән өјрәнирик ки, о заман мүчәһидләр Сабирини ше'рләрини сәнкәрләрдә охујуб руһланмышлар.

Мүвафиг бәдин васитә вә јоллар тапмаг, Сабирин Сәттархан һәрәкатына көмәјини мәһз бу шәкилдә, јүксәк зирвәдән мә'паландырмаг лазым иди.

Сонра мүәллиф Сабирини мәшәдиләрини мәчлисидән чыхардыб Әлибәј Нүсејизадәнин Түркијә кетмәси мүнасибәтилә мүртәче зијалыларын дүзәлтдији зијәфәтә салыр. Зијәфәтдә шаир өз вәтәнинә дал чевириб үмидини јад өлкәләрә бағлајанлара һағлы һүчум едәркәп биз ондан бу сөзләри ешидирик:

«Бизим јолумуз кечмишә јох, кәләчәјә, әсарәтә јох, һүрријәтә доғрудур. Бу һәмнин јолдур ки, соснал-демократ мәсләкнини биһасыны гојан Маркс 60 ил бундан габаг көстәриб, Авропа фәһләләри дә гәбул едибләр. Бу јол Ленин дејән јолдан, рус фәһләсини азадлыг јолундан ајры дејил».

Бу сөзләр Сабирини көзүмүз өнүндә тарихи икиншафын

кедишини доғру баша дүшән нәһәнк бир сима кими чаңландырыр. Нечә олмушдур ки, Сабир белә бир нәтичәҗә кәлмишдир? Әкәр мұәллиф бәдин үмүмиләшдирмә јолу илә, инандырычы еинзодларла Сабир поезијасыннн ингилаби характерини, бөјүк ичтимаи тә'сир даирәсини ачыб кәстәрә билсәјди, о заман бу суала чаваб вермиш оларды. Тәәсүф ки, мұәллиф белә етмәмишдир.

Бундан сонра мұәллиф Сабири тә'чили оларағ Бақыдан Шамаһыҗа кәтирир. Әнтигәнин гардашы Бәндалы кечә полис нәфәрләри илә атышаркән көзләмәдијимиз һалда Сабири дә орада көрүрүк. Атышманнн иинрин јериндә Сабирин Бәндалыкилин евинә кетмәси, Бәндалынн башына чаршаб өртүб ону мұһасирәдән чыхармасы да охучунун ағлына батмыр.

Даһа сонра романда Сабирин хәстәлији, Тифлис сәфәри вә өлүмү тәсвир едилир. Әсәрин бу фәсилләри дә бәдин јүксәклијә галдырылмадығы, мә'лум әһвалатларын садәчә оларағ тәкрарындан ирәли кетмәдији үчүн емоционал тә'сир бағышламыр.

Романын е'тираза сәбәб олан чәһәтләриндән бири дә Әнтигә образы вә онуила бағлы олан әһвалатлардыр. Мұәллифин бу хәтти бүтүн әсәр боју давам етдирмәсинә вә әсәсләндырмаға чан атмасына бахмајарағ, Әнтигә хәтти гондарма олдуғу үчүн сон дәрәчә схематик чыхмышдыр. Буна көрәдир ки, адам Әнтигә образынн рәаллығына, онун башына кәлән һадисәләрин һәјәтилијнә гәтијјән инана билмир. Бу исә бәдин әсәр үчүн бағышланыйлаз гүсүрдур.

Сорушула биләр ки, бас «Јолумуз һајанадыр» әсәриндә һеч бир јахшы чәһәт јохдур? Әлбәттә, вар. Јазычы о заманкы Азәрбајчан зијалыларынын арасында кедән ичтимаи тәбәғәләшмәни дүзкүн мә'наләндырмыш, сурәтләрин диллин фәрдиләшдирмиш, Әнтигәнин анасы Мәсмә сурәти вә бә'зи мәнфи сурәтләр пис чыхмамышдыр. Ла-

кни бѣла бурасындадыр ки, эсэрин үмуми истигамэти вѣ гурулушу гүсурлудур. Эсэрдэ Сабир образы жохдур. Мү-эллифин тэгдим етдији Сабир бизим таныдыгымыз Сабир дежилдир. Биз Сабирин белэ тэсэввүр етмирик. Биз ошу дэрјаялар гэдэр дэрин, даг булаглары кими саф, халгын зѣкасы гэдэр ма'налы сатирасы илэ ичтиман бѣрабѣренилик үзэриндѣ гурулмуш көһнѣ дүнјаја мејдан охујап, гѣ-зѣб вѣ иифрѣт јағдыран, јатмыш шуурлары ојадыб ағыл-лара һѣкм едѣн мүтѣфѣккир, мүбариз бир шаир кими таныјырыг.

Биз көзлѣјирдик ки, эсэрдѣ 1905-чи ил иигилабы дѣврүндѣ Азѣрбајчан һѣјаты, онун рус фѣһлѣ һѣрѣкаты илѣ ѣлагѣлѣри, 1905-чи ил иигилабынын Јахын Шѣргин азад-лыг һѣрѣкатына тѣ'сири, «Молла Нѣсрѣддин» вѣ молла-нѣсрѣддинчилѣр ѣз ѣксини тапачаг, Сабирин образы мѣһз бу фонда јарадылачагдыр. Бушун ѣвѣзинѣ, мүѣллиф бизи Сабирин тѣрчүмеји-һалында, елми тѣдгигат эсѣрлѣриндѣ, дѣрсликлѣрдѣ, мѣгалѣ вѣ хатирѣлѣрдѣ дѣнѣ-дѣнѣ дејил-миш ѣһвалатларла таныш едир. Биз исѣ романда бу ѣһ-валатларын бѣдин һѣгигѣтѣ чѣврилмѣсини, бѣдин үмуми-лѣшдирилмѣсини көзлѣјирдик.

Доғрудур, эсэрдѣ зафирѣн иигилаб, зѣһмѣткѣш күтлѣ-лѣрин азадлыг һѣрѣкаты, «Молла Нѣсрѣддин», молла-нѣсрѣддинчилѣр вѣ саир һаггында данышылыр. Лакин булар олдугча сѣтһи вѣ дајаз верилдији үчүн ади ѣһва-латлар кими көрүнүр, охучунун һисинѣ һѣч бир тѣ'сир бағышлаја билмир.

Эсэрдѣ бир чох тарихи сималарын ады чѣкилир вѣ ја онларын һѣјаты илѣ ѣлагѣдар олан епизодлар тѣсвир ед-илрсѣ дѣ; буларын һѣч бири бѣдин образ сѣвјјѣсинѣ јүк-сѣлмир. Тѣсэдүфи дејилдир ки, романда чох натамам вѣ сѣтһи Сабир образындан башига һѣч бир камил бѣдин образ жохдур.

Эсэрин композисијасы да гүсурлудур. Эсэрдѣ-чѣрѣјан

едән һадисәләр ваһид сүжет хәтти, мүүжән бир бәдһи систем үзәриндә гурулмадығы, аҗры-аҗры әһвалатлар җығымы олдугу үчүн ону роман адландырмаг мубаһисә-лидир.

Бөҗүк шаһр һаггында җазылмыш илк приһәчмли бәдһи әсәрин белә мүүвәффәғиҗәтсиз чыхмасы әдәби һәҗа-тымызда тәәсүфлү бир һалдыр. Һәм дә она көрә тәәсүфлүдүр ки, белә мүүвәффәғиҗәтсиз әсәр һәсримизни көркәмли нумажидәләриндән биринни, Сабир ирсинни әһ җахшы тәдғигатчыларындан олан танымыш филолог — алимини гәләминдән чыхмышдыр.

1958

### ..САБИР ҖАРАДЫЧЫЛЫГЫНЫН СӘНӘТКАРЛЫГ ХҮСУСИҖӘТЛӘРИ..

Азәрбаҗчан филолокиҗасында сабиршүнаслығын җа-раныб иккишаф етмәсиндә мәрһум профессор Чәфәр Хәнданын мүнүм хидмәти вардыр. О, бөҗүк шаһрини җа-радычылыгы үзәриндә отуз илә җахшы тәдғигат апармыш, Сабир һаггында илк дәфә монографиҗа җазмыш, онун ингилаби сатирасынын аҗры-аҗры мәсәләләринә даһр онларча мәгаләләр чап етдирмиш, өмрүнүн соң илләриндә җаздығы, ләкин һәсрини көрә билмәдиҗи «Сабир җа-радычылыгынын сәнәткарлыг хусусиҗәтләри»<sup>1</sup> адлы соң китабы илә әдәбиҗәтшүнаслығымызы көзәл бир елми әсәрлә зәкивиләшдирмишдир.

Китабын әввәлиндә «Мүәллифдән» башлығы илә ве-рилән кичик мугәддимәнин алында «17. V. 61» тарихи гоҗулмушдур. Бурадан мәлүм олур ки, мүәллиф әсәри өмрүнүн ләһ соң күиләриндә битирмишдир.

<sup>1</sup> Чәфәр Хәндан, «Сабир җарадычылыгынын сәнәткарлыг хусусиҗәтләри», Азәрбаһр, 1962, Редактор проф. Ф. Гасимзаде.

Бу эсэрини эһэмијјэти һэр шејдэн эввэл ондан ибарэт-дир ки, о, Сабир ирсини чох аз ишлэнмиш проблемниэ--- шаирни јарадычылығынын сәнэткарлыг хүсусијјэтлэри-нэ һэср едилмишдир.

Нэзэрэ алмаг лазымдыр ки, әкэр бу вахтадәк Сабир һаггында јазан алимләр шаирни сәнэткарлыг хүсусијјэт-лэриндэн, јери кәлдикчә долајысы илә данышмышларса, Ч. Хәндан бу мөвзуја хүсуси бир китаб һэср етмишдир. О, узун илләрдән бәри Сабир ирсини үзәриндә апардығы тәдгигата вә мүшаһидәләрә әсасланараг шаирни јарады-чылыг лабораторијасына дахил олмуш, Сабирни сәнэт-карлығы һаггында мараглы фикирләр сөјләмишдир.

«Сабирни поетикасы» адланан биринчи фәсил эсэрини ән мараглы фәслидир. Китабын демәк олар ки, јарысыны тәшкил едән бу фәсилдә мүәллиф Сабирни сүжет гур-маг, мөвзу вә тии сечмәк принципни, үслуб сәдәлији, иш-ләтдији тәшбиһ, истиарә, мәчаз, киннајә, мүбалиғә, ејһам, тә'риз вә онлардан истифадә нөвләриндән әтрафлы сур-әтдә бәһс етмиш, бәдин тәһлил вә елми үмумиләшдир-мәләр јолу илә аглабатан мүлаһизәләр ирәли сүрмүш, инсандырычы нәтичәләр чыхармыш, беләликлә, Сабирни поетик хүсусијјәтлэрини ачмаг кими мүрәккәб пробле-мини һәллиндә чох сәмәрәли бир иш көрмүшдүр.

Һаггында бәһс етдијимиз фәслин диггәти чәлб едән бир чәһәти дә будур ки, мүәллиф, Сабирни естетикасыны мүасирлик, актуаллыг нөгтеји-нәзәриндән тәһлил етмиш вә чох һаглы олараг белә бир мәнтиги нәтичәјә кәлмиш-дир ки, Сабирни истифадә етдији, јаратдығы бәдин вә-ситәләр дөврлә, дөврүн ичтимаи вәзифәләри илә сых сурәтдә бағлыдыр, мөвзунун характериһә, сурәтин дүн-јакөрүшүнә, тәнгид һәдәфинин сәчијјәсинә, үјгүн олараг дәјишир, јени дон кејир, јени кејфијјәт алып. Әсәрдә бү-түн бунлардан үмуми шәкилдә дејил, конкрет бәһс олу-тур.

Сабирин сатирасы үчүн тенденцијалылыг даһа чох сәчијјәвидир. Чүнки Сабир сатирасынын мөвзу даирәси истисмар вә чәһаләтнин һөкм сүрдүјү көһнә чәмијјәти тенденсијачы руһда ифша етмәк принципни үзәриндә дүрулмушдур. Лакин Сабир сатирасында тенденсија о гәдәр үстүөртүлү, о гәдәр тәбиндир ки, ону илк танышылыг-да баша дүшмәк, бирдән-бирә дујмаг мүмкүн дејилдир. Биз Сабирин һәр һансы бир сатирасыны охудугда дәрһал додағымыз гачыр, бә'зән исә өзүмүзү сахлаја билмәјиб гәһгәһә илә күлүрүк. Лакин күлүшүн фәргинә вардыгдан сонра дүшүнүр, кәдәрләнирик. Сабирин тенденсијасы ән чох күлүшүн кәдәрә чеврилдији нөгтәдә өзүнү бүрүзә иерир. Сабир сатирасынын бу хүсусијјәтини ачыб, онун даһили мәнтигини шәрһ етмәк мүрәккәб вә чәтнин бир вәзифәдир.

Чәфәр Хәндан өз тәдгигатынын бүтөв бир фәслини мәһз бу мәсәләјә һәср етмишдир. Мүәллиф, «Сабир јарядычылыгында тенденсија вә ифша үсуллары» фәслини бөлмәләрә ајырагаг, шаирин ишләтдији бүтүн сатирик үсуллары мүфәссәл тәһлил етмиш, онларын һәр биринин хүсусијјәтини, биринин дикәри илә мәнтиги рабитәсини мүәјјәнләшдирмиш, гијмәтли елми фикирләр сөјләмишдир. Ч. Хәндан доғру олараг көстәрмишдир ки, Сабир ән мүрәккәб сијаси-ичтимаг һадисәләри ән садә иәкилдә ифадә етмәк игтидарына малик олан бир сәнәткардыр. Бу сәнәткарлыг онун рәнкарәнк пријомларында да өзүнү көстәрир. Сабир һеч бир сөзү, һеч бир ифадәни заһири еффект хатиринә ишләтмәмиш, бүтүн бәдин вә ситәләри әсәрин гәјәсинә табе етмишдир.

Классик поезијанын көһнәлминн формаларына, ифадә тәрзләринә, мистик фикир истигамәтинә дүшмән кәсилән Сабир ејни заманда классик шә'рин ардычыла давамчысы олмуш, ондаг истифадә етмиш, ону јени әсрин руһуна ујғун бир иәкилдә иккишаф етдирмишдир. Ла-

кин Сабирдә классик ше'рдән истифадә формасынын өзү дә поезијада узун мүддәт давам едән епигончулуга, нәзирәчиликә гаршы кәскин мүбаризә демәк иди. Сабир Азәрбајчан вә Јахын Шәрг ше'ринин көркәмли нүмајәндәләри Фирдовси, Фүзули, Сејид Әзим, Намиг Камал, Маһмуд Әкрәм, Мәһәммәд һади вә башгаларына јаздығы нәзирәләрдә бир тәрәфдән классик ше'рин көһнә формаларына јенн дон кејдирәрәк поезијада јени сатирик ше'р формалары јарадыр, диқәр тәрәфдән мүстәгил бәднн тәфәккүрдән мәһрум олан епигончулара күлүрдү. Сабирин нәзирәләри дә бир орижиналлыг иди. Чәлил Мәммәдгулузадәнин дедији кими, чохлағы Сабирә охшајыр вә бу охшајышла фәхр едир, Сабир исә һеч кәсә охшамырды.

Лакин Сабирин нәзирәләри, бә'зән мүбаризә дөгүрмуш, фикир ихтилафына, алашылмазлыға сәбәб олмушдур. Нәзирә јазмагда, пародија јаратмагда Сабирин әдәбијјатымыза кәтирдији новаторлуғу баша дүшә билмәјән бә'зи мүәллифләр Сабирин «нәзирәчи шаир» адландырмышлар. Мәсәлән, јазычы Әлаббас Мүзинб 1929-чу илдә Сабирин сечилмиш ше'рләринә јаздығы мүгәддимәдә белә бир әсассыз мүддәә ирәли сүрмүшдүр ки, куја Сабирин јаздығларынын әксәријјәти сәдәчә нәзирәләрдән ибарәт имиш. Одур ки, сон заманларда Әзиз Шәриф, Әзиз Мирәһмәдов, Әкрәм Чәфәр кими танынмыш филологларын Сабир јарадычылығынын бу чәһәти илә хүсуси мәшғул олмалары тәәччүблү дејилдир.

Көрүнүр, мәһрум мүәллиф дә бу чәһәти нәзәрә алдығы үчүндүр ки, һәмшн мәсәләнин үзәриндә әтрафлы дајанмышдыр. О, кениш мүгајисәли тәһлилләр апармыш, Сабирин ајры-ајры нәзирәләрини вә нәзирә јазылан ше'рләри бир-бири илә мүгајисә едәрәк, әсаслы дәлилләрлә сүбут етмишдир ки, Сабир орижинал әсәрләриндә дә, нәзирәләриндә дә орижиналдыр.

Китабын мараглы фәсилләриндән бири дә «Сабир җарадычылыгында фолклордан вә чаплы халг ифадәләриндән истифадә јоллары» фәслидир. Бу фәсилдә мўәллиф Сабир җарадычылыгында шифаһи әдәбијјатдан, онуи мўхтәлиф шәкилләриндән—ләтифәләр, аталар сөзләри, чох јајылмыш ифадәләр вә с.-дәп нечә усталыгла истифадә етмәсинә даир елми сүбутлар кәтирмиш, шаһрин җарадычылығы илә зәпкин халг җарадычылығы арасында олан үзви бағлылығы инандырычы шәкилдә ачмышдыр.

Китабда Сабирин романтикасына бүтөв бир фәсил һәср едиlmәси тәсадүфи дејилдир. Анчаг көстәрмәк лавымдыр ки, мўәллифин бу фәсилдәки мўһакимәләринин бир чоху инандырычы маһијјәт дашымыр, онларын бәзиләри мўбаһисәлидир.

Чәфәр Хәнданын «Сабир җарадычылығынын сәнәткарлыг хүсусијјәтләри» китабы үмумијјәтлә мўвәффәгијјәтли китабдыр. Бизин чох еркән тәрк етмиш гәләм достумузун бу мўвәффәгијјәтинә гәлбән севинир, ону һөрмәтлә јад едирик...

## МҮНДӘРИҢАТ

Бир ичә сөз	3
Сабир күдүр	5
Сабир вә мүасирләри	25
Фүзули вә Сабир	211
«Јанасын шәһријари-һүрријат»	220
Шәһриң дунја шәһрәти	223
Әли Нәзим Сабир һаггында	232
Бөјүк шаир һаггында монографија	238
Биз Сабирин белә тәсәввүр етмирик	248
«Сабир јарадычылығынын сәнәткарлығы хүсусијәтләри»	255

*Заманов Аббас*

САБИР СМЕТСЯ

*(на азербайджанском языке)*

Нәшријат редактору Тәһзилә Чәмиллова, Рәссамы И. Гулијев,  
Бәднә редактору Н. Рәһимов, Техник редактору И. Сүләјманов,  
Корректору Д. Малик вә.

ИБ № 883.

Јыгылмаға верилиши 13/11-1981-чи ил. Чәпә имзәләниши 5/VI-1981-чи ил.  
Кагыз форматы 70x108<sup>1/2</sup>. Кагыз № 2. Јүксәк чәп үсулу. Литературный шрифт.  
Физик чәв. 8,125. Шәрт чәв. 11,37. Учот нәшр. а. 10,0. Тиражи 10.000.  
Сифэрини № 163. Гирмәти 1 ман.

Азәрбајҗан ССР Дәвләт Нәшријат, Полиграфија вә Китаб Тичарәти  
Ишләри Комитәси.

„Кәчлик“ нәшријаты, Бәкк, һүсү һачыјев күчәси, 4.

„Гызыл Шәрг“ мәтбәси, Бәкк, һәзи Асламов күчәси, 80.

## МҮНДЭРИЙН АТ

Бир печэ сөз	3
Сабир күүдэр	5
Сабир вэ мүасирлэри	25
Фүзули вэ Сабир	211
«Лашасын шөһријари-һүрријјәт»	220
Шанри дүнја шөһрәти	223
Әли Назим Сабир һаггында	232
Бөјүк шаир һаггында монографија	238
Биз Сабир белә тасәввүр етмирик	248
«Сабир јарадычылығынын сәнәткарлыг хүсүснјјәтләрн»	255

*Заманов Аббас*

САБИР СМЕЕТСЯ

*(на азербайджанском языке)*

Нәшријјат редактору. Тәһзилә Чамиллова. Рәссамы Н. Гулијев.  
Бәднә редактору Н. Рәхимов. Техники редактору Н. Сүләјманов.  
Корректору Д. Мәлик вә.

ИБ № 883.

Зыгылмага вернамыш 1311-1981-чи ил. Чала имзаламыш 5/VI-1981-чи ил.  
Кәһәз форматы 70x108<sup>1</sup>/<sub>2</sub>, Кәһәз № 2. Јүжәк чәп үсүдү. Литературный шрифт:  
Физики ч/в. 8,125. Шәрти ч/в. 11,37. Учот нәшр. в. 10,0. Тиражи 10.000.  
Сифарши № 163. Гүјмәти 1 мән.

Азәрбајҗан ССР Дөвләт Нәшријјат, Подиграфија вә Китаб Тичвәрати  
Ишләри Комитәси,

„Кәчәлик“ нәшријјаты, Бақы, һүсү һачыјев күчәси, 4.

„Гүзля Шәрг“ мәтбәәси, Бақы, һәән Асламов күчәси, 60.

## MҮНДӘРИЧАТ

Бир нечә сөз	3
Сабир күлүр	5
Сабир вә мұасирләри	25
Фүзули вә Сабир	211
«Јашасын шаһријари-һүрријјәт»	220
Шаирини дунја шөһрати	223
Әли Назим Сабир һаггында	232
Бәјүк шаир һаггында монографија	238
Биз Сабирни белә тәсәввүр етмирик	248
«Сабир јарадычылығынын сәһәткарлыг хүсуенјјәтләри»	255

*Заманов Аббас*

**САБИР СМЕЕТСЯ**

*(на азербайджанском языке)*

Нәшријјәт редактору. Тәһсилә Чәмилова, Рәссам И. Гулијев.  
Бәдни редактору И. Рәһимов, Техники редактору Н. Сүләјманов.  
Корректору Д. Мәлик. ва.

ИБ № 863.

Үзгүлдәгә верилмиш ISBN-1981-чи нл. Чәлә нмәздәлимиш 5/VI-1981-чи нл.  
Кәгыз формати 70x108<sup>1/2</sup>, Кәгыз № 2. Јүксәк чап үсуау, Литературиш шрифт.  
Физики ч/в. 8.125, Шәрти ч/в. 11,37, Учот нәшр. в. 10,0, Тиражи 10.000.  
Сифарини № 163. Гизмати 1 ман.

Азәрбајҗан ССР Дөвләт Нәшријјәт, Полиграфија вә Китаб Тичарәти  
Ишләри Комитәси.

„Кәч-члик“ нәшријјәти, Баки, һүсү һачыјев күчәси, 4.

„Гызил Шәрг“ мәтбәәси, Баки, һәзи Асламов күчәси, 80.

